Sanskrit Academy Series No - 107

భట్టోజి దీక్షితకృతా

సిద్ధాన్తకౌముదీ

(సంజ్ఞా, కారక, అవ్యయీభావ-తత్పురుష-సమాస ప్రకరణములు)

(తెలుగు వ్యాఖ్యాసహితము)

ప్రధానసంపాదకులు మరియు తెలుగువ్యాఖ్యాత

ఆచార్య కే నీలకంఠమ్

నిదేశకులు

సంస్కృత అకాడమీ

(కేంద్రీయ సంస్కృత విశ్వవిద్యాలయము,

న్యూఢిల్లీ ద్వారా మాన్యతపొందిన ఆదర్శశోధసంస్థ)

ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయము, హైదరాబాద్

Sanskrit Academy Series No - 107

భట్టోజి దీక్షితకృతా

సిద్ధాన్తకౌముదీ

(సంజ్ఞా, కారక, అవ్యయీభావ-తత్పురుష-సమాస ప్రకరణములు)

(తెలుగు వ్యాఖ్యా సహితము)

ప్రధానసంపాదకులు మరియు తెలుగువ్యాఖ్యాత

ఆచార్య కే నీలకంఠమ్

నిదేశకులు

సంస్కృత అకాడమీ

(కేంద్రీయ సంస్కృత విశ్వవిద్యాలయము,

న్యూఢిల్లీ ద్వారా మాన్యతపొందిన ఆదర్శశోధసంస్థ)

ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయము

హైదరాబాద్

2023

Siddhantakaumudi

(Sanjna, Karaka, Avyayibhava -Tatpurusha-Samasa Prakaranas with Telugu commentary by Prof. K. Neelakantham)

Third Edition

Publisher
Director, Sanskrit Academy

Copies can be had from:
Director
Sanskrit Academy
Adarsha Shodha Sanstha
Osmania University Campus,
Hyderabad – 500 007

Phone & Fax: 040 - 8331021001
Email: sanskritacademyhyd@gmail.com
Web: sanskritacademy.net

ISBN – 978-93-80171-49-4

Year : 2023
Copies : 300
Pages : xiv+218
Price : Rs 300
$ 30

Printed at Karshak Art Printers, Vidyanagar, Hyderabad

Preface

Panini is the most celebrated grammarian of the Sanskrit language. It is undisputed fact that his work **Astadhyayi** is the best and the most authoritative grammar. He wrote Astadhyayi for the language spoken during his time which has changed considerably from the vedic language. Katyayana wrote Vartikas to the sutras of Panini and Patanjali wrote Mahabhashyam to it. There were many grammarians before and after Panini. Bhattojidikshia, in order to make the study of traditional grammar of Panini easy, composed Vaiyakaranasiddhanta kaumudi. This is being studied everywhere by the students to get into the study of Panini's grammar, many scholars have written commentaries on this in all languages.

Now we are extremely happy to bring out **Vaiyakaranasiddhantakaumudi of Bhattojidikshita** with Telugu commentary. It consists of Samjna, Karaka, avyayibhava and TatpurushasamasaprakaraNams. The commentary is written in lucid Telugu and hence it would be much useful to the students pursuing P.G. courses and other enthusiastic learners of Sanskrit grammar.

We are grateful to Prof. P. N. Shastry the Vice chancellor Central Sanskrit University (Formerly Rashtriya Sanskrit Sansthan) New Delhi and the

Registrar, Prof. Subrahmanya Sharma who have been encouraging us for publication of books on various disciplines in Sanskrit and also for propagation of Sanskrit by arranging online /half-line classes. We dearly think the help and encouragement of Prof. Gopal Reddy, Registrar, Osmania University. I am very happy to say that the staff of our Academy putting tremendous efforts in strengthening the academy.

We offer our sincere thanks to Smt Bhagyalakshmi who has done the DTP work and Karshak Art Printers who printed this book within a short time.

Prof. K. Neelakantham

Director

శుభాభినందనమ్

సంస్కృతవ్యాకరణశాస్త్రాధ్యయనమున ప్రధానముగా రెండు మార్గాలున్నాయి. అష్టాధ్యాయీ క్రమంలో శాస్త్రాధ్యయనం మొదటిదయితే ప్రక్రియా గ్రంథములద్వారా అధ్యయనం చెయుట రెండవది. ప్రక్రియా గ్రంథముల క్రమములలో సిద్ధాన్తకౌముదీ, రూపమాలా, రూపావతారాది అనేక గ్రంథములు రచింపబడ్డాయి. వీటిలో భట్టోజీ దీక్షితులచే విరచితమైన వైయాకరణ సిద్ధాంత కౌముదీ అత్యంతవిశిష్టమైనది. యుధిష్ఠిర మీమాంసకులు మఱియు పండిత బెల్వార్కర్ మహోదయుల అభిప్రాయం ప్రకారము ఈ భట్టోజీ దీక్షితులు మహరాష్ట్ర దేశీయుడని 1657 -1707 మధ్యకాలమున నివసించియుండెనని తెలుస్తున్నది. దీక్షితులు సిద్ధాంతకౌముదితో పాటు శబ్దకౌస్తుభం, తత్త్వకౌస్తుభం, తంత్రసిద్ధాంతదీపికా, వైయాకరణసిద్ధాంతకారికా, ప్రౌఢమనోరమా, వేదభాష్యసారః, తైత్తిరీయసంధ్యా భాష్యం, తిథినిర్ణయం ఇత్యాది గ్రంథములను కూడ రచించాడు. వీటన్నింటిలో వైయాకరణ సిద్ధాంత కౌముది అత్యంత విశిష్టమైనది విఖ్యాతమైనది.

సిద్ధాంత కౌముదికి అసంఖ్యాకములైన వ్యాఖ్యానములు రచింపబడ్డాయి. వాటిలో స్వయముగా దీక్షితులచేతనే రచింపబడిన ప్రౌఢమనోరమా, జ్ఞానేంద్ర సరస్వతి విరచితమైన తత్త్వబోధినీ, నీలకంఠవాజపేయీ రచించిన సుఖబోధినీ, రామానందపండితుల తత్త్వదీపికా అనే వ్యాఖ్యానము, నాగేశభట్టు రచించిన బృహచ్ఛబ్దేందుశేఖరము మఱియు లఘుశబ్దేందుశేఖరము అనే రెండు వ్యాఖ్యానములు, రామకృష్ణ పండితుల రత్నాకర వ్యాఖ్యానము, తోప్పలదీక్షితుల ప్రకాశ వ్యాఖ్య ఇత్యాదులు వ్యాకరణశాస్త్ర సంప్రదాయములో చాలా ప్రసిద్ధములు.

ఈ వ్యాఖ్యానపరంపరను అనుసరిస్తూ హిందీభాషలో తెలుగుభాషలో కూడ విద్యార్థులలో వ్యాకరణ జ్ఞానమును పెంపొందించుటకు అనేకానేక టీకలు, వ్యాఖ్యానములు ఉద్భవించాయి. తెలుగు వ్యాఖ్యానములలో సులభతరములైన బోధనోపయోగములైన వ్యాఖ్యానములు రెండు లేదా మూడు రచింపబడ్డాయి కాని అవి కూడ గ్రంథరూపములో ఇప్పుడు లభ్యమగుటలేదు.

ఇటువంటి సమస్యలనెన్నింటినో తాము అధ్యయనం అధ్యాపనం చేసే కాలమున ఎదుర్కొన్న ఆచార్య నీలకంఠం గారు తమ ముప్పది సంవత్సరముల వ్యాకరణాధ్యాపనానుభవంతో ఛాత్రోపయోగకరముగా తెలుగుభాషలో సరళమైన వ్యాఖ్యానాన్ని రచించారు. దానిలో కూడ ఆయా విశ్వవిద్యాలయ పాఠ్యప్రణాళికలకనుగుణంగా సంజ్ఞా-కారక-అవ్యయీభావ-తత్పురుష సమాస ప్రకరణములకు అత్యంత సులభముగా అర్థమయ్యే రీతిలో వ్యాఖ్యానం రచించారు. గురుముఖతః వ్యాకరణాధ్యయనం చేసే భాగ్యం కలుగని మావంటి వారిని, కళాశాలలో, విశ్వవిద్యాలయాలలో సంస్కృతం అభ్యసించే వారిని దృష్టిలో ఉంచుకొని మృదువైన శైలిలో ఈ పుస్తకాన్ని రచించారు. కళాశాల మఱియు విశ్వవిద్యాలయాల విద్యార్థులకనుగుణమైన అధ్యాపనంలో ఆచార్య నీలకంఠం గారు విశిష్టమైన కౌశలం కలవారు. ఆ కౌశలఫలమే ఈ గ్రంథరచనము. చాలా సంవత్సరముల నుండి ఈ పుస్తకం లభ్యం కాకపోవడం వలన చాలామంది విద్యార్థులు జీరాక్సుల రూపంలో తీసుకొని అధ్యయనం చేస్తున్నారు. విద్యార్థి లోకానికి కలుగుతున్న ఇటువంటి ఇబ్బందులను పోగొట్టుటకు సంస్కృత అకాడమీ ద్వారా ఈ పుస్తకపు పునర్ముద్రణ జరుగుతున్నదని తెలిసి మాకు చాలా సంతోషం కలుగుతున్నది. ఈ పునర్ముద్రణ ప్రయత్నము చాలా ప్రశంసనీయమైనది. వ్యాకరణ జిజ్ఞాసువులందరికి మహత్తరమైన ఆనందం కలిగించే విషయమనుటలో సందేహం లేదు.

సంస్కృత అకాడమీ అమూల్యమైన ఈ గ్రంథమును ముద్రించుచున్న సందర్భముగా గ్రంథరచయిత మఱియు అకాడమీ నిదేశకులు అయిన ఆచార్య నీలకంఠం గారికి మా హార్దిక శుభాకాంక్షలు, ధన్యవాదములు తెలుపుతున్నాను.

విద్వజ్జనవిధేయులు

డాక్టర్ జి. యన్. ఫణికుమార్ I A S (Retd)

హైదరాబాదు

అంకితం

అయిదవ తరగతిలో ఉత్తీర్ణత పొంది ఏమార్గములో వెళ్ళాలన్న సందిగ్ధావస్థలో ఉన్న నాకు "సంస్కృతాధ్యయన"మనే అమృత మార్గాన్ని చూపించి, స్వయంగా నన్ను నడిపించి 'లఘుసిద్ధాన్త కౌముదీ' ని క్షుణ్ణంగా బోధించి, వ్యాకరణం మీద అభిరుచి కలిగించి నేను చేరుకోవలసిన గమ్యానికి మూలాధారుడైన అస్మద్ భ్రాతృవర్యులు మరియు గురువర్యులూ అయిన కీర్తిశేషులు శ్రీ కశోజ్జుల మృత్యుంజయ శర్మగారికి సవినయముగా ఈ చిన్ని కుసుమాన్ని సమర్పిస్తున్నాను.

ఓమ్ శ్రీ గురుభ్యో నమః

విన్నపము

వైదిక కాలమును మొదలుకొని పద్నాలుగవ శతాబ్దం వఱకు అనేక వ్యాకరణ శాస్త్ర గ్రంథాలు రచింపబడ్డాయి. కాని వాటన్నింటిలో వైదిక భాషకు లౌకికభాషకు కూడ సంబంధించిన ప్రకియనంతటిని తన సూత్రముల ద్వారా లోకానికి చూపించిన పాణినీయ వ్యాకరణమును మాత్రమే ఆఱు వేదాంగాల్లో ప్రముఖమైన దానిగా గుర్తించారు శాస్త్రజ్ఞులు. ఎనిమిది అధ్యాయాల్లో రచింపబడినది కనుక దీనిని 'అష్టాధ్యాయి' అన్నారన్న విషయం లోకవిదితమే. అక్షర సమామ్నాయముతో ఆరంభించి వైదిక మఱియు లౌకిక భాషలకు రెండింటికి సంబంధించిన మార్గాన్ని అనుసరిస్తూ వాటి ప్రక్రియలన్నింటిని వివరిస్తూ ఒక మహత్తరమైన వ్యాకరణ శాస్త్రమును ప్రపంచమున పాణిని మహర్షి విస్తరింపజేశాడు. ఇట్లుభయ భాషలకు సంబంధించిన అంశాలన్నింటిని పాణిని మహర్షి స్పష్టం చేసినట్లు ఏ వైయాకరణుడు కూడ చెప్పకపోవుటవలననే పాణిని కంటే పూర్వమున్న వైయాకరణుల శాస్త్రాలు కాని తదనన్తర కాలీన వైయాకరణుల గ్రంథాలు కాని శాస్త్ర సంప్రదాయంలో స్థానాన్ని సంపాదించ లేకపోయాయి. పాణినీయాష్టాధ్యాయికి అనుబంధముగా రచింపబడ్డ కాత్యాయనుని వార్తికములు, పతంజలి మహాముని రచించిన మహాభాష్యమును కూడ ఆధారముగా చేసికొని సంస్కృత వ్యాకరణ శాస్త్రపు అధ్యయనాధ్యాపనములు విశ్వమంతటా వ్యాపించాయి. ఆధునిక లోకములోని సంగణక యంత్రపు సాంకేతికత్వానికి సంపూర్ణంగా సరిపోయేది పాణినీయ వ్యాకరణమేనని సర్వత్ర అంగీకరించిన విషయమే. సంపూర్ణంగా శాస్త్రీయమైన అష్టాధ్యాయీ సూత్ర పాఠముననుసరించి మహాభాష్యముతోపాటు ఆ శాస్త్రాన్ని ఆద్యన్తం అధ్యయనం చేసిన మహానుభావులెందరో ఇప్పటికినీ భారతదేశంలో విరాజిల్లుతున్నారు. కాని సుమారుగా తొమ్మిది మఱియు పదవ శతాబ్దములనుండి ఈ సంప్రదాయములో పరివర్తనం చోటు చేసుకోవడం ఆరంభమైంది. అధ్యాపకుల యొక్క ముఖ్యంగా విద్యార్థుల యొక్క ప్రవృత్తి కేవలం లక్ష్యసాధనపైననే కేంద్రీకృతమైంది. అందుకని కించిత్ క్లిష్టతర పాణినీయ సూత్రక్రమముననుసరించి అధ్యయనాన్ని మరల్చి శబ్ద ప్రయోగ సాధన ప్రక్రియ వైపు వైయాకరుణులు దృష్టి సారించారు. అలా ఆరంభమైన ఈ ప్రక్రియ వలన పాణినీయ

సూత్రక్రమానుసారమైన అధ్యయనం ప్రక్రియ ఒక రకంగా శిథిలత్వాన్ని పొందింది. అప్పుడే ప్రక్రియాగ్రంథనిర్మాణం వైపు వైయాకరణులు ఆలోచించడం మొదలుపెట్టారు.

అలా మొదలు పెట్టిన వారిలో మొదటివాడు బౌద్ధపండితుడైన ధర్మకీర్తి (క్రీ.శ.1140). ఈయన 'రూపావతారం' పేరుతో రెండు భాగాలుగా (పూర్వార్ధము, ఉత్తరార్ధము) విభజించుకొని, ఒక ప్రక్రియాపరమైన గ్రంథాన్ని లోకానికి అందించాడు. ఈయన అష్టాధ్యాయిలోని 2664 సూత్రాలను మాత్రమే గ్రహించాడని, అయితే పాణినీయ వైదిక ప్రక్రియకు తన గ్రంథములో చోటు కల్పించలేదని వ్యాకరణశాస్త్రేతిహాసము ద్వారా తెలియుచున్నది.

అటు తర్వాత శ్రీరామచంద్ర పండితుడు (క్రీ.శ.1480) పాణినీయ వైదిక ప్రక్రియను కూడ తీసుకుని "ప్రక్రియా కౌముదీ" పేరుతో ఒక ప్రక్రియా గ్రంథాన్ని వ్యాకరణశాస్త్ర లోకములో ప్రవేశింపజేశాడు. ఈ శ్రీరామచంద్రునికే పౌత్రుడుగా 'విఠలాచార్యుడు' మఱియు 'శేషకృష్ణ'డనే పండితుడు కూడ ప్రక్రియా కౌముదీ గ్రంథానికి వ్యాఖ్యలు వ్రాసినట్లుగా తెలుస్తున్నది. శ్రీరామచంద్ర పండితుడు పాణినీయంలోని కేవలం 2470 సూత్రాలను మాత్రమే గ్రహించుట వలన 'ప్రక్రియా కౌముదీ' వైయాకరుణుల చేత పూర్తిగా అంగీకరింపబడి ఉండకపోవచ్చని ఇతిహాసకారుల అభిప్రాయము.

ఈ గ్రంథద్వయానంతరం ప్రక్రియాక్రమమే అధ్యయనాధ్యాపనములకు సరళమని భావించిన "భట్టోజీ దీక్షితులు" (క్రీ.శ.1500) అష్టాధ్యాయిలోని సూత్రములన్నింటిని తీసుకుని "వైయాకరణ సిద్ధాన్తకౌముదీ" గ్రంథాన్ని రచించాడు. "సంజ్ఞా, పరిభాషా, సంధి, సుబన్త, అవ్యయ, స్త్రీప్రత్యయ, కారక, సమాస, తద్ధిత, తిజన్త, ప్రకియా, కృదన్త, వైదిక, స్వర ఇత్యాది పద్నాలుగు ప్రకరణములుగా అష్టాధ్యాయిని ప్రక్రియానుకూలముగా విభజించుకుని, కాత్యాయన వార్తికములను, అవసరానుగుణముగా మహాభాష్య సహకారమును కూడ తీసుకుని వ్యాకరణశాస్త్ర అధ్యయనాన్ని సులభతరం చేసి "భట్టోజీ దీక్షితులు" కృతకృత్యుడయ్యాడు. భట్టోజీ దీక్షితులు స్వగ్రంథమునకు స్వయంగా 'ప్రౌఢమనోరమా' అనే వ్యాఖ్యానం వ్రాశాడు. ఈ "వైయాకరణ సిద్ధాన్తకౌముదీ"కి శ్రీ జ్ఞానేంద్ర సరస్వతీ అనే పండితుడు "తత్త్వబోధినీ" అనే వ్యాఖ్యానాన్ని, మఱియు శ్రీవాసుదేవ దీక్షితులు అనే వైయాకరుణుడు "బాలమనోరమా" అనే వ్యాఖ్యానాన్ని రచించారు. ఈ రెండు వ్యాఖ్యానాలతో కూడిన "సిద్ధాన్తకౌముదీ" గ్రంథాన్ని ప్రపంచమంతటా అనేకమంది అధ్యయనం చేస్తున్నారు.

"కౌముదీ యది కంఠస్థా వృథా భాష్యే పరిశ్రమః ।

కౌముదీ యద్యకంఠస్థా వృథా భాష్యే పరిశ్రమః ॥

అనే వైయాకరణులన్న మాటలు వింటే "వైయాకరణ సిద్ధాన్త కౌముదీ" వైశిష్ట్యం స్పష్టమవుతుంది.

అటుతర్వాత నూతనంగా వ్యాకరణాధ్యయనోన్ముఖులైన విద్యార్థులకు "సిద్ధాన్తకౌముదీ" కూడ సులభంగా అవగతం కాదేమోనన్న తపనతో 'వరదరాజ' పండితుడు 'లఘుసిద్ధాన్తకౌముదీ' గ్రంథాన్ని ఆవిష్కరించాడు. దీనికి కూడ అనేక వ్యాఖ్యానాలు, సంస్కృతంలో, తెలుగులో, హిందీలో కూడ రచింపబడ్డాయి. అయితే తెలుగులో అస్మద్ గురువర్యులు మహామహోపాధ్యాయ, ఆచార్య శ్రీ పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడుగారు రచించిన 'బాలానందినీ' వ్యాఖ్యానం అత్యన్త ప్రామాణికమైన వ్యాఖ్యానం. తెలుగునాట సంస్కృతాధ్యయనం చేసే ప్రతి విద్యార్థికి 'బాలానందినీ' సహిత 'లఘుసిద్ధాన్త కౌముదీ' అత్యన్తోపయుక్తమైన గ్రంథము.

ఇంతేకాక ఈ వైయాకరణ సిద్ధాన్త కౌముదీ, లఘు సిద్ధాన్త కౌముదీ గ్రంథాలకు కేవలం పరీక్షార్థులైన ఛాత్రులకు రూపలేఖన, పంక్తి లేఖన ప్రకారములతో, ప్రశ్నోత్తర మాలికలతో కూడిన అనేక పుస్తకములు రచింపబడ్డాయి. పరీక్షార్థులైన వారికి ఉపయోగపడే నియంత్రిత పాఠ్య ప్రణాళికలను ఆధారంగా చేసికొని తెలుగులో కూడ అనేక మంది విద్వాంసులు పుస్తకాలు రచించారు. కాని శాస్త్రమును శాస్త్రీయమైన పద్ధతిలోనే అభ్యసించవలెనన్న పాణినీయులకు ఇది ఏమాత్రం అభిమతం కాదు.

ఇప్పుడు, అదే పరీక్షార్థులను దృష్టిలో పెట్టుకుని, సంస్కృతం ఏదో ఒక రకంగా అభ్యసించి, తెలుగు మాధ్యమంలో యమ్.ఏ. సంస్కృతం పరీక్షోత్తీర్ణతకై ఆరాటపడుతున్న వారికి ఉపయోగపడునట్లుగా శాస్త్రాధ్యయనానికి విరుద్ధమైన మార్గమే అయినా, ఆయా విశ్వవిద్యాలయాల్లో ఉన్న పాఠ్యప్రణాళికను ప్రమాణంగా తీసుకుని సంజ్ఞా, కారక, అవ్యయీభావ, తత్పురుష సమాస ప్రకరణములకు సరళమైన తెలుగుభాషలో వ్రాయడానికి చేసిన చిన్న ప్రయత్నమిది.

ఇక ఈ పుస్తకపు శుద్ధ వ్రాతప్రతిని తయారుచేసిచ్చిన నా విద్యార్థి చిరంజీవి. కె.ఆంజనేయులుకు శుభాశీస్సులు. చాలా ఓపికతో అప్పుడప్పుడు నేను చేసిన మార్పులను ఓర్పుతో సరిచేస్తూ డి.టి.పి. చేసిచ్చిన సౌభాగ్యవతి చిన్నం భాగ్యలక్ష్మికి కృతజ్ఞతలు. ఈ పుస్తకమును ప్రచురించుకోవడం కొఱకై పదిహేనువేల రూపాయలు ఆర్థిక సహాయం

అందించిన ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయపు యు.జి.సి. విభాగానికి చెందిన డీన్ గారికి, ఆ కార్యాలయంలో ఆత్మీయతతో సహకారం అందించిన శ్రీ నందకుమార్ గారికీ కృతజ్ఞతలు.

....

విషయసూచిక

ఓమ్ శ్రీ గురుభ్యో నమః

యేనాక్షర సమామ్నాయమధిగమ్య మహేశ్వరాత్ ।

కృత్స్నం వ్యాకరణం ప్రోక్తం తస్మై పాణినయే నమః ॥

యేన ధౌతా గిరః పుంసాం విమలైః శబ్దవారిభిః ।

తమశ్చాజ్ఞానజం భిన్నం తస్మై పాణినయే నమః ॥

వాక్యకారం వరరుచిం భాష్యకారం పతఞ్జలిమ్ ।

పాణినిం సూత్రకారం చ ప్రణతోఽస్మి మునిత్రయమ్ ॥

ఓమ్ నమః పాణిని-కాత్యాయన-పతఞ్జలిభ్యో శబ్ద విద్యా సంప్రదాయ ప్రవర్తకేభ్యో మునిభ్యో మహద్భ్యో గురుభ్యః ॥

మునిత్రయం నమస్కృత్య తదుక్తీః పరిభావ్య చ ।

వైయాకరణ సిద్ధాన్తకౌముదీయం విరచ్యతే ॥

న్యాయవ్యాకరణాద్వైత వేదాన్తేషు విశారదమ్ ।

పుల్లెలాన్వయసమ్భూతం రామచంద్రగురుం భజే ॥

అస్తు నమః పాణినయే భూయో మునయే తథాస్తు వరరుచయే ।

కించాస్తు పతంజలయే భ్రాత్రే మృత్యుంజయాయ గురవే ॥

సంజ్ఞా ప్రకరణమ్

గ్రంథారంభమున మంగళమును = ఇష్టదేవతా ప్రార్థన చేయుట మన ప్రాచీన సంప్రదాయము. గ్రంథరచనలో ఎటువంటి విఘ్నములు కలుగకుండా ఉండుటకై శాస్త్రకారులు, కవులు కూడ గ్రంథారంభమున భగవత్ ప్రార్థన చేసేవారు. ఇదే విధముగ గురువులు కూడ తమ శిష్యులకు శాస్త్రమును బోధించే ముందు భగవంతుని లేదా గురువుల యొక్క ప్రార్థన చేసే సంప్రదాయమును చెప్పేడివారు. "మంగళాదీని మంగళ మధ్యాని మంగళాన్తాని చ శాస్త్రాణి ప్రథన్తే, వీరపురుషాణి భవన్తి, ఆయుష్మత్ పురుషాణి చ, అధ్యేతారశ్చ వృద్ధియుక్తా యథా స్యుః " అని పతంజలి మహర్షి

మహాభాష్యారంభమున "వృద్ధిరాదైచ్" అను సూత్ర వ్యాఖ్యాన సందర్భమున వివరించెను. గ్రంథము యొక్క ఆది - మధ్య - అవసానముల యందు మంగళము = భగవత్ప్రార్థన చేయబడిన శాస్త్రగ్రంథములు వృద్ధి పొందుతాయని, ఆ శాస్త్రమును అధ్యయనం చేసినవారు వీరులు, ఆయుష్మన్తులు మఱియు అభివృద్ధి యుక్తులు కాగలరని పతంజలి మహర్షి వివరించియున్నాడు. అందుకే '**సిద్ధాన్తకౌముదీ**' కారుడైన భట్టోజీదీక్షితులు కూడ తన గ్రంథారంభమున సూత్ర-వార్తిక-మహాభాష్యకారులైన పాణిని-కాత్యాయన-పతంజలి మునులను నమస్కరించి, వారి యొక్క సూత్ర-వార్తిక-భాష్యములను బాగుగా అధ్యయనం చేసి "వైయాకరణసిద్ధాన్తకౌముదీ" గ్రంథమును రచించుచున్నానని సవినయముగ ప్రకటించియున్నాడు.

(1) అఇఉణ్ (2) ఋఌక్ (3) ఏఓఙ్ (4) ఐఔచ్ (5) హయవరట్ (6) లణ్ (7) ఞమఙణనమ్ (8) ఝభఞ్ (9) ఘఢధష్ (10) జబగడదశ్ (11) ఖఫఛఠథచటతవ్ (12) కపయ్ (13) శషసర్ (14) హల్ ఇతి మాహేశ్వరాణి సూత్రాణి, అణాది సంజ్ఞార్థాని, ఏషామన్త్యా ఇతః, లణ్ సూత్రే అకారశ్చ। హకారాదిష్వకార ఉచ్చారణార్థః ॥

అఇఉణ్, ఋఌక్ అనే ఈ పదునాలుగు సూత్రములు మాహేశ్వర సూత్రములని అంటారు. పరమశివుడు తాండవనృత్యసమయమున తన డమరుకమును పదునాలుగు సార్లు వాయించెనని, ఆ శబ్దములనే పాణిని మహర్షి ప్రకృత సూత్రములుగ గ్రహించెనని శాస్త్రజ్ఞుల అభిప్రాయము.

అణ్ అచ్ ఇక్ యణ్ మొదలగు ప్రత్యాహారములు చేయుటనే ఈ పదునాలుగు సూత్రముల ప్రధానోద్దేశ్యము. ఉదాహరణమునకు "**అఇఉణ్**" అనే సూత్రమునుండి మొదటి అక్షరము మఱియు ణ్ అనే చివరి అక్షరమును '**అణ్**' అనే ప్రత్యాహారముగ గ్రహించగ ఈ ప్రత్యాహారములో "అఇఉ" అనే మూడు అక్షరములుంటాయని గ్రహించవలసినది. ఈ విధముగా ఈ సూత్రముల నుండి సుమారుగ 48 ప్రత్యాహారములు ఏర్పడుతాయని వ్యాకరణజ్ఞులు తెల్పుచున్నారు.

ఈ పదునాలుగు సూత్రముల యొక్క చివరి అక్షరములకు 'ఇత్' లని పేరు. 'లణ్' సూత్రములోని లకారము మీదనున్న 'అ' కారమునకు కూడ 'ఇత్' అని పేరు. "హయవరట్" మొదలగు సూత్రములలో 'హ' కారము మొదలగు వర్ణములతో పాటు పలుకబడుతున్న 'అకారము' ఉచ్చారణ సౌలభ్యము కొఱకేనని గ్రహింపవలసినది.

1. హలన్త్యమ్ (1-3-3)

హల్ ఇతి సూత్రే అన్త్యమ్ ఇత్ స్యాత్

ఇది '**హలన్త్యమ్**' అని ఏకపద సూత్రము. హలి అన్త్యమ్ హలన్త్యమ్ అని సప్తమీ తత్పురుష సమాసము. పైన చెప్పబడిన 14 మహేశ్వర సూత్రములలో చివరిదైన హల్ అనే సూత్రములోని ల కారము 'ఇత్' అను సంజ్ఞ కలది యగును.

2. ఆదిరన్త్యేన సహేతా (1-1-71)

అన్త్యేనేతా సహిత: ఆదిర్మధ్యగానాం స్వస్య చ సంజ్ఞా స్యాత్. ఇతి హల్సంజ్ఞాయామ్.

"ఆదిః, అన్త్యేన, సహ, ఇతా" అని పదచ్ఛేదము. ఇత్సంజ్ఞకమైన అంతిమ వర్ణముతో కూడుకొన్న ఆది వర్ణము మధ్యలో నున్న వర్ణములకు, తనకును అనగా ఆదివర్ణమునకూ 'సంజ్ఞ' అగును. దీనినే ప్రత్యాహారమందురు. ఇది ప్రత్యాహార విధాయక సూత్రమని ప్రసిద్ధి. ఈ సూత్రము చేత 'హల్' అను సంజ్ఞ సిద్ధించినది.

3. హలన్త్యమ్ (1-3-3)

ఉపదేశే అన్త్యమ్ హల్ ఇత్ స్యాత్. ఉపదేశ ఆద్యోచ్చారణమ్. తతః 'అణ్, అచ్' ఇత్యాది సంజ్ఞా సిద్ధా.

హల్, అన్త్యమ్ అని పదచ్ఛేదము. ఉపదేశమందు చివరిగా ఉన్న హల్ అక్షరము ఇత్ సంజ్ఞ కలది యగును. ఉపదేశమనగా ఆద్యోచ్చారణము. అనగా మొదట ఉచ్చరింపబడినదని అర్థము.

ఉపదేశమనగా –

"ధాతు సూత్ర గణోణాది వాక్యలింగానుశాసనమ్ ।
ఆగమ ప్రత్యయాదేశాః ఉపదేశాః ప్రకీర్తితాః ॥" అని

ప్రాచీనులు చెప్పియున్నారు. అనగా ధాతువులు, సూత్రములు, గణపాఠము, ఉణాదులు, వాక్యము, లింగానుశాసనము, ఆగమము, ప్రత్యయము, ఆదేశము మొదలగునవి ఉపదేశములుగా పరిగణింపబడినవి.

శాస్త్రములో హలన్త్యమ్, ఆదిరన్త్యేన సహేతా అను సూత్రముల విషయములో అన్యోన్యాశ్రయదోషము ఆశంకింపబడి ఆ దోషము 'హలన్త్యమ్' అను సూత్రావృత్తిచే

పరిహరింపబడినది. " హలన్త్యమ్ " అను సూత్రమునకు హల్, అన్త్యమ్ అను పదవిభాగము చేసి ఉపదేశమందు అన్త్యమందున్న హల్లు ఇత్సంజ్ఞకము అగును అని అర్థము చెప్పినచో హల్ ప్రత్యాహార జ్ఞానం కొరకు " ఆదిరన్త్యేన సహేతా " అను సూత్రార్థము దాని జ్ఞానము అవసరమైయున్నది. ఇక " ఆదిరన్త్యేన సహేతా " అను సూత్రములో " ఇతా " అను పదమునకు ఇత్సంజ్ఞక వర్ణముతో అని అర్థము. ఇత్సంజ్ఞా జ్ఞానము కొరకు "హలన్త్యమ్" అను సూత్రార్థజ్ఞానము అవసరమైయున్నది. ఈ విధంగా ఈ రెండు సూత్రములకు అన్యోన్యాశ్రయదోషము ప్రసక్తమయినది. ఈ దోషమును నివారించుటకై " హలన్త్యమ్ " అను సూత్రమును రెండుసార్లు చెప్పవలసివచ్చినది. ఇందులో మొదటి " హలన్త్యమ్ " అను దానికి అర్థము ఈ విధంగా చెప్పవలయును. హలి అన్త్యమ్ హలన్త్యమ్ అని సప్తమీ తత్పురుష సమాసము. " హల్ " అను 14వ మహేశ్వర సూత్రములో అన్త్యవర్ణము ల కారము ఇత్సంజ్ఞకమగునని అర్థము. ఇట్లు చెప్పుటచే ఇత్సంజ్ఞకవర్ణము ల కారము సిద్ధించినది. తరువాత " ఆదిరన్త్యేన సహేతా " అను సూత్రము. అన్త్యమందున్న ఇత్సంజ్ఞక వర్ణముతో అనగా ల కారముతో కూడుకున్న మొదటి వర్ణము అనగా " హల్ " అనునది య కారము మొదలగు (యవరట్ లణ్....హల్) మధ్యవర్ణములకు, తనకున్ను అనగా హ కారమునకు సంజ్ఞ అగునని అర్థము. ఇట్లు చెప్పుటచే హల్ ప్రత్యాహారము సిద్ధించినది. తరువాత " హలన్త్యమ్ " అను రెండవ సూత్రము. ఉపదేశమందు చివర ఉన్న హల్లు ఇత్సంజ్ఞకమగునని అర్థము. ఇట్లు చెప్పుటచే అఇఉణ్ మొదలగు సూత్రములలో ణకారాది అన్త్య (చివరి) హల్లులకు ఇత్సంజ్ఞ సిద్ధించినది. ఇందువలన " అణ్ ", " అచ్ " మొదలగు ప్రత్యాహారములు సిద్ధించును.

4. ఉపదేశేఽజనునాసిక ఇత్ (1-3-2)

ఉపదేశే అనునాసికోఽచ్ ఇత్సంజ్ఞః స్యాత్। ప్రతిజ్ఞానునాసిక్యాః పాణినీయాః। లణ్ సూత్రస్థావర్ణేన సహ ఉచ్చార్యమాణో రేఫో రలయోః సంజ్ఞా. ప్రత్యాహారేష్వితాం న గ్రహణమ్. " అనునాసికః " ఇత్యాది నిర్దేశాత్. న హ్యత్ర కకారే పరే అచ్కార్యం దృశ్యతే. " ఆదిరన్త్యేన ఇత్యేతత్సూత్రేణ కృతాః సంజ్ఞాః ప్రత్యాహారశబ్దేన వ్యవహ్రియన్తే
, ,
.

"**ఉపదేశేఽజనునాసిక ఇత్** ". ఉపదేశే, అచ్, అనునాసికః, ఇత్ అని పదచ్ఛేదము. ఉపదేశమందు అనునాసికమగు అచ్చు ఇత్సంజ్ఞకమగునని అర్థము. అయితే ఏ అచ్చు

అనునాసికము, ఏ అచ్చు అననునాసికము అను సందేహమును నివారించుటకు చెప్పుచున్నాడు. " ప్రతిజ్ఞానునాసిక్యాః పాణినీయాః " అని. పాణిని శిష్యులు అనునాసిక్యజ్ఞానము కలవారని అర్థము. అనగా గురుశిష్యపరంపరచే ఏ అచ్చు అనునాసికము, ఏ అచ్చు అనునాసికము కాదు అను విషయము పాణిని శిష్యులకు తెలియునని స్పష్టము. " లణ్ " అను సూత్రములో ల కారము మీదనున్న అ కారము అనునాసికము, కావున ప్రకృత సూత్రముచే ఆ అ కారమునకు ఇత్సంజ్ఞ కలిగినది. ఆ అ కారముతో కూడా ఉచ్చరింపబడే మొదటి వర్ణము రేఫ (హయవరట్ అను సూత్రమందలి రేఫ) అనగా " ర " అను ప్రత్యాహారము (" ఆదిరన్త్యేన సహేతా " అను సూత్రముచే సిద్ధించినది) రేఫ ల కారములకు సంజ్ఞ అగును.

అణ్, అచ్ మొదలగు ప్రత్యాహారములలో ఇత్సంజ్ఞక వర్ణములు గ్రహింపబడవు. ఉదాహరణకు అచ్ అను ప్రత్యాహారము నందు " అఇఉణ్ " సూత్రములోని అ కారముతో మొదలుకొని " ఐఔచ్ " అను సూత్రములోని చ కారము వఱకు గ్రహింపబడును. ఈ ప్రత్యాహారములో ఇత్సంజ్ఞక వర్ణములు ణ కారము, క కారము, ఙ కారము, చ కారము నాలుగు ఉన్నవి. వీటికి అచ్ ప్రత్యాహారముతో స్థానముందునా ? లేదని సమాధానము. అట్లు చెప్పుటలో "అనునాసికః" మొదలగు నిర్దేశమే (ప్రయోగమే) ప్రమాణము. "ఇకోయణచి" అను సూత్రముచే ఇక్కునకు అచ్చు పరమగునపుడు యణ్ అను ఆదేశము విధింపబడినది. ఒకవేళ ఇత్సంజ్ఞక వర్ణములు కూడా ఆయా ప్రత్యాహారములచే గ్రహించబడినచో ''అచ్ '' ప్రత్యాహారములో క కారమును కూడా గ్రహింపబడవలసివచ్చును. అప్పుడు క కారము కూడా అచ్చు కావలసియుండును. అట్లయిన " అనునాసికః " అను ప్రయోగంలో సకారోత్తరవర్తి అనగా స కారముతో నున్న ఇకారము ఇక్ ఉన్నది. దానికి కకారము (అచ్చు) పరముగా ఉన్నది. కావున ఆ ఇకారమునకు పాణిని యణాదేశము చేసి యుండవలసినది. (" ఉపదేశేఽజనునాసిక ఇత్ " అను సూత్రమందు "అనునాసికః" అను ప్రయోగమందు) కాని అట్లు చేయలేదు. దీని ద్వారా ప్రత్యాహారములలో ఇత్సంజ్ఞక వర్ణములు గ్రహింపబడవని స్పష్టముగ తెలియుచున్నది. అందువలన అచ్ ప్రత్యాహారము చేత కకారము గ్రహింపబడదు కావున, కకారము అచ్చు కాదు కావున "అనునాసికః" అను ప్రయోగములో యణాదేశమును విధించే అవకాశమే లేదు. అందుచేతనే " ఆదిరన్త్యేన సహేతా " అను సూత్రము ద్వారా చేయబడిన అణ్, అచ్, హల్ మొదలగు సంజ్ఞలు ప్రత్యాహార శబ్దము చేత వ్యవహరింపబడును.

5. " ఊకాలోఽజ్ఝ్రస్వదీర్ఘప్లుతః " (1-2-27)

ఉశ్చ ఊశ్చ ఊశ్చవః । వాం కాల ఇవ కాలో యస్య సోఽచ్ క్రమాత్ హ్రస్వ దీర్ఘ ప్లుత సంజ్ఞః స్యాత్. స ప్రత్యేకముదాత్తాది భేదేన త్రిధా.

" **ఊకాలోఽజ్ఝ్రస్వ దీర్ఘ ప్లుతః** ". ఊకాలః, అచ్, హ్రస్వదీర్ఘప్లుతః అని పదచ్ఛేదము. ఉశ్చ ఊశ్చ ఊశ్చవః, వాం కాలః ఊకాలః, ఊకాల ఇవ కాలః యస్య సః. ఊకాలః అని బహువ్రీహిసమాసము. ఏక, ద్వి, త్రి మాత్రలు కలిగిన ఉకార, ఊకార, ఊకారములు ఇచ్చట గ్రహింపబడినవి. హ్రస్వశ్చ దీర్ఘశ్చ, ప్లుతశ్చ ఏతేషాం సమాహారః – హ్రస్వదీర్ఘప్లుతః అని సమాహారద్వంద్వము. హ్రస్వ దీర్ఘ ప్లుతం అని కావలసియుండగా హ్రస్వ దీర్ఘ ప్లుతః అని పుంలింగ ప్రయోగం సూత్రకారునిచే ప్రయోగింపబడినది. లేదా ఈ సమాసము ఇతరేతరయోగ ద్వంధమని చెప్పవచ్చును. అప్పుడు హ్రస్వదీర్ఘప్లుతాః అని బహువచనము ప్రయోగించవలసి యుండగా హ్రస్వదీర్ఘప్లుతః అని ఏకవచనము ఆర్ష ప్రయోగమని పండితుల అభిప్రాయము.

వరుసగా ఏక, ద్వి, త్రిమాత్రలు కలిగిన ఉకార, ఊకార, ఊకారముల యొక్క కాలము వంటి కాలము కలిగిన అచ్చు క్రమముగా హ్రస్వము, దీర్ఘము, ప్లుతము అను సంజ్ఞ కలిగినది యగును. ఏకమాత్రాకాలికములగు అచ్చులకు హ్రస్వమనియు ద్విమాత్రాకాలికములగు అచ్చులకు దీర్ఘమనియు, త్రిమాత్రాకాలికములగు అచ్చులకు ప్లుతమనియు పేరు. ఆ అచ్చు ప్రత్యేకముగా ఉదాత్తాది–భేదముతో మూడేసి రకములు. అనగా ఉదాహరణకు అకారమును తీసుకొందుము. అచ్చట హ్రస్వమను అచ్చు ఉ దాత్తము, అనుదాత్తము, స్వరితము అని మూడు విధములు. దీర్ఘమను అచ్చు అట్లే పైన పేర్కొన్న విధముగా మూడు విధములు, మరియు ప్లుతము కూడా ఉదాత్త, అనుదాత్త, స్వరితములుగా మూడేసి విధములుగా ఉంటాయి. ఈ విధంగా చెప్పుటవలన ప్రస్తుతము అకారము 9 విధములని తేలినది. ఇంకనూ వాటి భేదములు స్పష్టముగా మున్ముందు మూలగ్రంథముల యొక్క ఆధారముగా తెలియును.

6. ఉచ్చైరుదాత్తః (1-2-29)

తాల్వాదిషు సభాగేషు స్థానేషు ఊర్ధ్వభాగే నిష్పన్నోఽచ్ ఉదాత్తసంజ్ఞః స్యాత్.
ఉచ్చైరుదాత్తః – " **ఊకాలోఽజ్ఝ్రస్వ దీర్ఘ ప్లుతః** " అను సూత్రం నుండి అచ్ అను పదము అనువర్తించును.

ఉచ్చైః – ఊర్ధ్వ భాగమందు (పైభాగమందు) అని, సభాగేషు = సావయవములయిన వానియందు అని అర్థము. అనగా అవయవములయిన తాలువు (దవడ) సహ మొదలగు స్థానములయందు ఊర్ధ్వభాగమందు పుట్టిన అచ్చు ఉదాత్త సంజ్ఞ కలది అగును. 'ఆయే' మొదలగు ఋగ్వేద మంత్రములందు ఆకారము, ఏకారము ఉదాత్తము.

7. నీచైరనుదాత్తః (1-2-30)

స్పష్టమ్. అర్వాజ్

నీచైరనుదాత్తః – ఈ సూత్రార్థము స్పష్టము. అనగా సావయవములయిన తాలువు (దవడ) మొదలగు స్థానములందు నీచైః అనగా అధోభాగము (క్రిందిభాగము) నందు నిష్పన్నమైన అచ్చు అనుదాత్త సంజ్ఞ కలది అగును. "అర్వాజ్" మొదలగు ఋక్కునందు అకారము అనుదాత్తము.

8. సమాహారః స్వరితః (1-2-31)

ఉదాత్తత్వానుదాత్తత్వే వర్ణధర్మౌ సమాహ్రియేతే యస్మిన్ సోఽచ్ స్వరితసంజ్ఞః స్యాత్. సమాహారస్వరితః – " ఊకాలోఽచ్ " అను సూత్రము నుండి అచ్ అను పదము అనువర్తించినది. పూర్వసూత్రముల నుండి ఉదాత్తః, అనుదాత్తః అని రెండు పదములు అనువర్తించినవి. ఉదాత్తత్వము, అనుదాత్తత్వము అను రెండు వర్ణధర్మములు ఏ అచ్చునందు సమాహరింపబడునో అనగా ఆ రెండు ధర్మములకు మేలనము కలుగునో ఆ అచ్చు " స్వరితము " అను సంజ్ఞ కలది అగును.

9. తస్యాదితః ఉదాత్తమర్ధహ్రస్వమ్ (1-2-32)

హ్రస్వగ్రహణమతన్త్రమ్. స్వరితస్యాదితోఽర్ధముదాత్తం బోధ్యమ్. ఉత్తరార్ధం తు పరిశేషాదనుదాత్తమ్. తస్యచోదాత్తస్వరితపరత్వే శ్రవణం స్పష్టమ్. అన్యత్ర తూదాత్తశృతిః ప్రాతిశాఖ్యే ప్రసిద్ధా. క్వవోఽశ్వాః, రథానాం న యేఽరాః, – శతచక్రం యోఽహ్యః ఇత్యాదిష్వనుదాత్తః । " అగ్నిమీలే ...." ఇత్యాదావుదాత్తశ్రుతిః. స నవవిధోఽపి ప్రత్యేకమనునాసికాననునాసికత్వాభ్యాం ద్విధా.

తస్యాదిత ఉదాత్తమర్ధహ్రస్వమ్ – పూర్వ సూత్రమందు ఉదహరించిన ప్రకారం స్వరితమందు ఉదాత్తత్వము, అనుదాత్తత్వము అను రెండు వర్ణధర్మముల మేలనముండునని చెప్పబడినది. అయితే ఏ భాగము ఉదాత్తత్వము ఏ భాగము అనుదాత్తత్వము అను

విషయము. "తస్యాదిత......" అను సూత్రము చేత స్పష్టపరచబడుచున్నది. ఈ సూత్రమందు హ్రస్వగ్రహణమునకు వివక్ష లేదు. హ్రస్వమయిననూ, దీర్ఘమయిననూ, ప్లుతమయిననూ స్వరితమందలి మొదటి సగభాగము ఉదాత్తమగును. తర్వాతి సగభాగము అనుదాత్తమగును. ఆ రెండవభాగము అనుదాత్తమునకు ఉదాత్తముగాని, స్వరితముగాని పరముగా ఉన్నప్పుడు ఆ అనుదాత్త భాగము స్పష్టముగా వినబడును. ఉదాత్త స్వరితములు పరముగా లేనపుడు అనగా అనుదాత్తమే పరముగా ఉన్నప్పుడు ఆ అనుదాత్త భాగము ఉదాత్తముగా వినబడును. ఇది ఋగ్వేద ప్రాతిశాఖ్యయందు ప్రసిద్ధము.

" **క్వవో౽శ్వాః** " అను ఉదాహరణమందు " క్వ " అనుచోట అకారము హ్రస్వస్వరితమున్నది. దానికి "వో" అను ఓకారము ఉదాత్తము పరముగా ఉన్నది. కావున ఆ హ్రస్వస్వరితములో ఉన్న అనుదాత్తభాగము స్పష్టముగా వినబడును.

" **రథానాం న యే౽రాః** " అను ఉదాహరణమందు " యే " అనుచోట ఏకారము దీర్ఘస్వరితమున్నది. దానికి " రాః " అని ఆకారము ఉదాత్తము పరముగా ఉన్నది. కావున ఆ దీర్ఘస్వరితములో ఉన్న అనుదాత్తభాగము స్పష్టముగా వినబడును.

" **శతచక్రం యో౽హ్యః** " అను ఉదాహరణమందు " యో " అనుచోట ఓకారము ప్లుతస్వరితము. దానికి " హ్యః " అని అకారము స్వరితము పరముగా ఉన్నది. కావున ఆ ప్లుతస్వరితములో ఉన్న అనుదాత్త భాగము స్పష్టముగా వినబడును.

" **అగ్నిమీళే .....** " అను ఉదాహరణమందు " మీ " అనుచోట ఈ కారము దీర్ఘస్వరితము, దానికి " ళే " అను ఏ కారము అనుదాత్తము పరముగా నున్నది. కావున ఆ దీర్ఘస్వరితములో ఉన్న అనుదాత్తభాగము ఉదాత్తముగానే వినబడును.

ఈ విధముగా ఉదాహరణకు " అకారము " అను అచ్చుతీసుకున్నచో అది 3 విధములు. హ్రస్వము, దీర్ఘము, ప్లుతము అని, అందు మళ్ళీ హ్రస్వము 3 విధములు. ఉదాత్తహ్రస్వము, అనుదాత్తహ్రస్వము, మరియు స్వరితహ్రస్వము అని. దీర్ఘము 3 విధములు అవి ఉదాత్తదీర్ఘము, అనుదాత్తదీర్ఘము మరియు స్వరితదీర్ఘము అని. మరల ప్లుతము 3 విధములు అవి వరుసగా ఉదాత్తప్లుతము, అనుదాత్తప్లుతము మరియు స్వరితప్లుతము అని. ఈ విధముగా 9 విధములయిన " అకారము " అనునాసికము, అననునాసికము అను భేదముచే మొత్తం 18 విధములు. 9 అనునాసికములు, 9 అననునాసికములు అని భావము. ఇట్లే ఇకారాది అచ్చులు కూడా 18 విధములని గ్రహించవలెను.

10. ముఖనాసికావచనోఽనునాసికః (1-1-8)

ముఖసహితనాసికయా ఉచ్చార్యమాణో వర్ణోఽనునాసిక సంజ్ఞః స్యాత్. తదిత్థమ్ – అ, ఇ, ఉ, ఋ, ఏషాం వర్ణానాం ప్రత్యేకమష్టాదశ భేదాః, ఌ వర్ణస్య (లు) ద్వాదశ. తస్య దీర్ఘాభావాత్. ఏచామపి ద్వాదశ. తేషాం హ్రస్వాభావాత్.

ముఖనాసికావచనోఽనునాసికః – ముఖనాసికావచనః, అనునాసికః అని పదచ్ఛేదము. **ముఖసహితా నాసికా ముఖనాసికా, ఉచ్యతే ఇతి వచనః ముఖనాసికయా వచనః ముఖనాసికావచనః** అని విగ్రహవాక్యము. ముఖములో కూడుకొన్న ముక్కుతో ఉచ్చరించబడు వర్ణమునకు అనునాసికము అను సంజ్ఞ చెప్పబడును.

అచ్చులలో ఏయే వర్ణములు ఎన్నెన్ని విధములో చెప్పుచున్నాడు. అ, ఇ, ఉ, ఋ ఈ వర్ణములు ఒక్కొక్కటి పద్దెనిమిది విధములు. ఌ వర్ణము(లు) 12 విధములు, దానికి దీర్ఘము లేదు కావున దీర్ఘమునకున్న 6 విధములు ఉండవు. ఏచ్‌లు అనగా ఏ, ఓ, ఐ, ఔ లు. ఒక్కొక్కటి 12 విధములు. వాటికి హ్రస్వము లేదు. కావున హ్రస్వమున్న 6 విధములు ఉండవు.

11. తుల్యాస్యప్రయత్నం సవర్ణమ్ (1-1-9)

తాల్వాదిస్థానమ్ ఆభ్యన్తరప్రయత్నశ్చ ఇత్యేతద్ద్వయం యస్య యేన తుల్యం తన్మిథః సవర్ణసంజ్ఞం స్యాత్. (1) అకుహవిసర్జనీయానాం కంఠః. (2) ఇచుయశానాం తాలు (3) ఋటురషాణాం మూర్ధా. (4) ఌతులసానాం దన్తాః. (5) ఉపూపధ్మానీయానామోష్ఠౌ. (6) ఞమఙణనానాం నాసికా చ. (7) ఏదైతోః కంఠతాలు. (8) ఓదౌతోః కంఠోష్ఠమ్. (9) వకారస్య దంతోష్ఠమ్. (10) జిహ్వామూలీయస్య జిహ్వామూలమ్. (11) నాసికానుస్వారస్య ఇతి స్థానాని.

తుల్యాస్యప్రయత్నం సవర్ణమ్ – తుల్యాస్య ప్రయత్నం, సవర్ణమ్ అని పద్దచ్ఛేదము. ఆస్యమనగా ముఖము. " ఆస్యే భవం ఆస్యం." ముఖమందు ఉండునది అనగా తాలువు మొదలగు స్థానములని అర్థము. ఆస్యంచ ప్రయత్నంచ ఆస్యప్రయత్నౌ. "తుల్యౌ ఆస్య ప్రయత్నౌ. యస్య తత్. తుల్యాస్య ప్రయత్నం " అని విగ్రహవాక్యము.

ఏ వర్ణములకు తాలువులు (దవడలు) మొదలగు వర్ణోత్పత్తి స్థానములు. ప్రయత్నములు సమానముగా ఉండునో అవి పరస్పరము సవర్ణ సంజ్ఞకములగును.

యత్నమనగా ఆభ్యన్తర, బాహ్యప్రయత్నములు. ఈ విధముగా ఏయే వర్ణములు ఏయే స్థానములందు పుట్టునో, మరియు ఏయే వర్ణములకు ఏ ప్రయత్నములో తర్వాత

చెప్పబడ్డాయి. అవి :

(1) అవర్ణము, కు (కవర్గ = క, ఖ, గ, ఘ, ఙ), హ, విసర్గము. వీనికి కంఠము ఉత్పత్తి స్థానము. కనుక వీనిని కంఠ్యములందురు.

(2) ఇవర్ణము, చు (చవర్గ = చ, ఛ, జ, ఝ, ఞ), య, శ అను 8 వర్ణములకు తాలువులు (దవడలు) ఉత్పత్తి స్థానము. కనుక వీనిని తాలవ్యములందురు.

(3) ఋ, టు (టవర్గము = ట, ఠ, డ, ఢ,ణ), ర, ష అను ఈ 8 వర్ణములకు మూర్ధము (శిరస్సు) ఉత్పత్తి స్థానము. కనుక వీనిని మూర్ధన్యములందురు.

(4) లు (ౡ), తు (తవర్గము = త, థ, ద, ధ, న), ల, స అను ఎనిమిది వర్ణములకు దన్తములు ఉత్పత్తి స్థానము. కనుక ఈ వర్ణములును దంత్యములందురు.

(5) ఉవర్ణము, పు (పవర్గము = ప, ఫ, బ, భ, మ), ప, ఫ అని ఉపధ్మానీయములు (ప, ఫ లకు ముందు అర్ధ విసర్గములు) ఈ అక్షరములకు ఓష్ఠములు (పెదవులు) ఉత్పత్తి స్థానము. కనుక ఇవి ఓష్ఠ్యములందురు.

(6) ఞ, మ, ఙ, ణ, న అను ఈ ఐదు వర్ణములు (వర్గాంతములు) అను నాసికాక్షరముల ఉత్పత్తి స్థానము నాసిక (ముక్కు).

(7) ఏకారమునకు, ఐకారమునకు కంఠము మరియు తాలువులు (కంఠము మరియు దవడలు) ఉత్పత్తి స్థానములు.

(8) ఓకారమునకు, ఔకారమునకు కంఠోష్టము (కంఠము మరియు పెదవులు) ఉత్పత్తి స్థానము.

(9) వకారమునకు దన్తోష్ఠము (దంతములు మరియు పెదవులు) ఉత్పత్తి స్థానము.

(10) జిహ్వామూలీయమునకు (క, ఖ అని క, ఖ లను ముందు అర్ధవిసర్గలుండిన) జిహ్వా యొక్క మూలస్థానము ఉత్పత్తి స్థానము. అందుకే జిహ్వామూలీయమనే సంజ్ఞ సార్థకము.

(11) అనుస్వారమునకు నాసిక (ముక్కు) ఉత్పత్తి స్థానము. (నిండు సున్నను అనుస్వారమని అందురు. ఇది స్వరము (అచ్చు) తో కూడా ఉచ్చరింపబడుటచే అనుస్వారము అను పేరు సార్థకము.)

పైన చెప్పిన విధముగా యత్నములు ఎన్ని విధములో ఉదహరించబడుతున్నాయి. అవి :

యత్నో ద్విధా. అభ్యన్తరో బాహ్యశ్చ.

ఆద్యశ్చతుర్ధా. స్పృష్టేషత్స్పృష్ట వివృత సంవృత భేదాత్.

తత్ర స్పృష్టం ప్రయత్నం స్పర్శానామ్. ఈషత్స్పృష్ట మన్తఃస్థానామ్.
వివృతమూష్మణామ్ స్వరాణాం చ.
హ్రస్వస్యావర్ణస్య ప్రయోగే సంవృతమ్.
ప్రక్రియాదశాయాం తు వివృతమేవ. ఏతచ్చ సూత్రాకారేణ జ్ఞాపితమ్. తథాహి -

12. అ అ (8-4-68)

వివృతమనూద్య సంవృతోఽనేన విధీయతే. అస్య చాష్టాధ్యాయీం సంపూర్ణాం ప్రత్యసిద్ధత్వాత్ శాస్త్ర దృష్ట్యా వివృతత్వమస్త్యేవ.

" తుల్యాస్యప్రయత్నమ్ " అను సూత్రములో నిర్దిష్టమైన ప్రయత్నము వివరింపబడుచున్నది. యత్నము (ప్రయత్నము) ఆభ్యంతరము, బాహ్యము అని రెండు విధములు. వర్ణములు ఉచ్చరించేటప్పుడు చేయు చేష్టనే యత్నమందురు.

ఒక వర్ణము ముఖము (నోటి) నుండి బయటికి వచ్చుటకు ముందు (వర్ణోచ్చారణమునకు పూర్వము) ముఖము (నోరు) నుండి బయల్వెడలు సమయమున అనగా వర్ణోచ్చారణ సమయమున జరుగు యత్నము అనేదే బాహ్యము అని అనబడును.

మొదటిది ఆభ్యంతర ప్రయత్నము నాలుగు విధములు. అవి : స్పృష్టము, ఈషత్స్పృష్టము, వివృతము, సంవృతము.

→ స్పర్శాక్షరములు (క నుండి మ వరకు గల వర్గాక్షరములు) అను అక్షరములకు స్పృష్టము ప్రయత్నము.
→ అన్తఃస్థ వర్ణములకు (య, వ, ర, ల అను వర్ణములకు) ఈషత్స్పృష్టము.
→ ఊష్మ వర్ణములకు (శ, ష, స, హ), స్వరములకు (అచ్చులకు) వివృతము ప్రయత్నము.
→ స్వరములన్నిటికి సామాన్యముగ చెప్పబడినది. కాని హ్రస్వమగు అవర్ణమునకు ప్రయోగకాలమందు సంవృతము ప్రయత్నము. అదే అవర్ణము (హ్రస్వమైనది) ప్రక్రియాదశ యందు మాత్రము వివృతమని చెప్పబడినది. ఈ విషయం సూత్రకారునిచే గుర్తుచేయబడినది. ఆ జ్ఞాపనము (గుర్తు) " అ అ " అను సూత్రములో వివరింపబడును.

అ అ – పాణిని మహర్షి రచించిన " అష్టాధ్యాయి " సూత్రపాఠంలో చిట్టచివరి

సూత్రమిది. అ,అ అని పదచ్ఛేదము. అందులో మొదటి ' అ ' అనునది లుప్తషష్ఠీ విభక్తి అంతము వివృతపరము. అస్య = వివృత అకారమునకు అని అర్థము. రెండవ ' అ ' అనునది లుప్త ప్రథమా విభక్త్యంతము సంవృతపరము. అః = సంవృతాకారము అని అర్థము. వివృత అకారమునకు సంవృత అకారము ఆదేశముగా వచ్చునని అర్థము. సంపూర్ణ అష్టాధ్యాయిని గురించి ఈ సూత్రము " అ అ " అను అష్టాధ్యాయి చిట్టచివరి సూత్రము అసిద్ధము అగును. కావున శాస్త్రమందలి ఆయా ప్రక్రియల దృష్టిలో అకారము వివృతముగానే ఉండును. ఇక్కడ ఈ ప్రక్రియలో " అ అ " అను సూత్రము ప్రవర్తించదు. ప్రక్రియా కార్యములు అన్నీ పూర్తయిన పిమ్మట ప్రయోగకాలమందు " అ అ " అను సూత్రము ప్రవర్తించుటచే వివృత అకారమునకు సంవృత అకారము వచ్చును. అందువలన ప్రయోగకాలమందే వివృతాకారమునకు సంవృతాకారము వచ్చునని సిద్ధించినది.

తథా చ సూత్రమ్ –

13. పూర్వత్రాసిద్ధమ్ (8-2-1) అధికారోఽయం.

తేన సపాదసప్తాధ్యాయీం ప్రతి త్రిపాద్యసిద్ధా. త్రిపాద్యామపి పూర్వం ప్రతి పరం శాస్త్రమసిద్ధం స్యాత్.

బాహ్యప్రయత్నస్తు ఏకాదశధా. వివారః, సంవారః, శ్వాసో, నాదో, ఘోషో, అఘోషో, అల్పప్రాణో, మహాప్రాణ, ఉదాత్తోఽనుదాత్తః స్వరితశ్చేతి.

ఖయాం యమాః ఖయః ≍క ≍పౌ విసర్గః శర ఏవచ ।
ఏతే శ్వాసానుప్రదానా అఘోషాశ్చ వివృణ్వతే ॥
కంఠమన్యే తు ఘోషాః స్యుః సంవృతా నాదభాగినః ।
అయుగ్మా వర్గయమగా యణశ్చాల్పాసవః స్మృతాః ॥

వర్గేష్వాద్యానాం చతుర్ణాం పంచమే పరే మధ్యే యమో నామ పూర్వసదృశో వర్ణః ప్రాతిశాఖ్యే ప్రసిద్ధః. పలిక్క్నిః, చఖ్ఖ్నతుః, అగ్గ్నిః, ఘ్ఘ్నన్తీత్యత్ర క్రమేణ కఖగఘేభ్యః పరే తత్సదృశా ఏవ యమాః, జిహ్వామూలీయోపధ్మానీయౌ, విసర్గశ్చ శషసాశ్చ ఇత్యేతేషాం వివారః, శ్వాసోఽఘోషశ్చ. అన్యేషాం తు సంవారో, నాదో, ఘోషశ్చ. వర్గాణాం ప్రథమ తృతీయపంచమాః, ప్రథమతృతీయయమౌ, యరలవాశ్చ అల్పప్రాణాః. అన్యే మహాప్రాణా ఇత్యర్థః. బాహ్యప్రయత్నాశ్చ యద్యపి సవర్ణసంజ్ఞాయామనుపయుక్తాః, తథాపి అన్తరతమ్య పరీక్షాయామ్ ఉపయోక్ష్యన్త ఇతి బోధ్యమ్.

కాదయో మావసానాః స్పర్శాః. యరలవా అన్తఃస్థాః. శషసహ ఊష్మాణః. అచః స్వరాః. క ప ఇతి కపాభ్యాం ప్రాగర్థ విసర్గసదృశౌ జిహ్వామూలీయోపధ్మానీయౌ. అంఅః ఇత్యచః పరావనుస్వారవిసర్గౌ ఇతి స్థానయత్నవివేకః. ఋ ఌ వర్ణయోర్మిథః సావర్ణ్యం వాచ్యమ్. అకారహకారయోః, ఇకారశకారయోః, ఋకారషకారయోః, ఌ కార సకారయోశ్చ మిథః సావర్ణ్యే ప్రాప్తే –

సంపూర్ణ అష్టాధ్యాయిని గురించి “ అ అ ” అను సూత్రము ఎట్లు అసిద్ధమగునో చెప్పుచున్నాడు.

పూర్వత్రాసిద్ధమ్ – పూర్వత్ర, అసిద్ధమ్ అని పదచ్ఛేదము. ఈ సూత్రమునకు అధికార సూత్రమని పేరు. ఈ సూత్రము అనంతర సూత్రములో అనువర్తించి వాటితో ఏకవాక్యతను పొంది వాక్యార్థబోధను కల్గించును. అష్టాధ్యాయిలో ఎనిమిదవ అధ్యాయము రెండవ పాదము మొదటి సూత్రము “ పూర్వత్రాసిద్ధమ్ ” అను సూత్రము. ఈ అష్టాధ్యాయి పూర్తిగా 8 అధ్యాయాలుగా విభాగం చేయబడి ఒక్కో అధ్యాయం 4 పాదములుగా మొత్తం 32 అధ్యాయములతో కూర్చబడినది. ఈ సూత్రమునకు ముందున్న అష్టాధ్యాయి భాగమంతయు సపాద సప్తాధ్యాయి అని వ్యవహరింపబడును. అనగా ఏడు అధ్యాయములు, ఏనిమిదవ అధ్యాయములో మొదటిపాదము. ఈ సూత్రమునకు తరువాత భాగమంతయు త్రిపాది అనగా ఎనిమిదవ అధ్యాయంలో 2,3,4 పాదములు. ఈ సూత్రము అధికార సూత్రము కావున అనంతర సూత్రములో అనువర్తించును.

ఈ సూత్రము ఆధారంగా సపాద సప్తాధ్యాయిని గురించి త్రిపాది అసిద్ధము. ఈ త్రిపాదిలో కూడా పూర్వశాస్త్రమును గురించి పరశాస్త్రము అసిద్ధము. “ అ అ ” అను సూత్రము అష్టాధ్యాయిలో చివరి సూత్రము అనగా ఇది త్రిపాది కావున ఈ సూత్రమును ముందున్న సంపూర్ణ సపాద సప్తాధ్యాయి గురించి అసిద్ధమగును.

ప్రయత్నములు రెండు విధములైనవి ఆభ్యంతరము మరియు బాహ్యము. ఆభ్యంతరము నాలుగు విధములుగా బాహ్యము 11 విధములుగా ఉండును. అవి : వివారము, సంవారము, శ్వాసము, నాదము, ఘోషము, అఘోషము, అల్పప్రాణము, మహాప్రాణము, ఉదాత్తము, అనుదాత్తము, స్వరితము అని.

ఏయే అక్షరములు ఏయే ప్రయత్నములో వివరింపబడుతున్నాయి. “ ఖయ్ ” అనగా “ **ఖఫఛఠథచటతవ్** ” అను మాహేశ్వర సూత్రములో ఖకారము నుంచి “కపయ్

" అను సూత్రము (మాహేశ్వర)లోని యకారము వరకు. " ఖయ్ " ప్రత్యాహారము.

ఖయ్ ప్రత్యాహారము " ఆదిరన్త్యేన " ఆధారంగా చెప్పబడినను ఖయ్ అనగా - వర్గాక్షరములలో ప్రథమ, ద్వితీయ అక్షరములు అనగా "క, ఖ, చ, ఛ, ట, ఠ, త, థ, ప, ఫ " అను అక్షరములు చెప్పబడును.

" యమ్ " అనగా వర్గాక్షరములలో మొదటి నాలుగు అక్షరములకు అయిదవ అక్షరము అనగా నాసికాక్షరములు పరముగా ఉన్నప్పుడు మధ్యలోనున్న పూర్వసదృశమగు అక్షరమును (సమానమైన అక్షరమును) " యమ్ " అని అంటారు. ఉదాహరణకు - కవర్గము తీసుకున్నచో " పలిక్క్నః " అను పదములో కకారము, కకారము, నకారములున్నవి. ఈ మూడింటిలో నకారమునకు ముందున్న కకారము పూర్వసదృశము కావున మధ్య కకారము యమ్ అని పేరు. అదే విధంగా " చఖ్ఖ్నతుః " అనుచోట ఖకారము, ఖకారము, నకారములున్నవి. మధ్యలోనున్న ఖకారము యమ్. అలాగే " అగ్గ్నిః " అను పదములో గకారము, గకారము, నకారములలో మధ్యనున్న గకారము యమ్. అలాగే " ఘ్ఘ్నన్తి " అనుచోట మధ్యనున్న ఘకారము యమ్. ఈ విధంగా యమ్ అను అక్షరములు ప్రాతిశాఖ్యములందు ప్రసిద్ధములు.

వర్గాక్షరములలో ప్రథమ, ద్వితీయములు వాటి యొక్క యమ్‌లు (అవే అక్షరములు) జిహ్వామూలీయము, ఉపధ్మానీయము, విసర్గము, శ,ష,స ఈ అక్షరములకు వివారము, శ్వాసము, అఘోషము ప్రయత్నములు. అనగా ఖర్ ప్రత్యాహార వర్ణములను (ఖ, ఫ, ఛ, ఠ, థ, చ, ట, త, క, ప, శ, స) వివారము, శ్వాసము, అఘోషము అను మూడు ప్రయత్నములుండును. మిగిలిన అక్షరాలు సంహారము, నాదము, ఘోషము. అనగా "హశ్" ప్రత్యాహార వర్ణములు (హ, య, వ, ర, ల, ఝ, భ, ఘ, ఢ, ధ, జ, బ, గ, డ, ద) సంవారము, నాదము, ఘోషము అను మూడు ప్రయత్నములు.

వర్గాక్షరములలో బేసి వర్ణములు అనగా ప్రథమ, తృతీయ, పంచమ అక్షరములు. యమ్‌లలో బేసి వర్ణములు అనగా ప్రథమ, తృతీయ అక్షరములు, యణ్ అక్షరములు (య, ర, ల, వ) అల్ప ప్రాణములు. అనగా క, గ, ఙ, చ, జ, ఞ, ట, డ, ణ, త, ద, న, ప, బ, మ, య, ర, ల, వ అను అక్షరములు అల్పప్రాణములు. మిగిలినవి మహాప్రాణములుగా చెప్పబడుతాయి. అనగా వర్ణములో వర్గములలో రెండవ, నాలుగవ అక్షరములు, " శల్ " ప్రత్యాహార వర్ణములు అనగా ఖ, ఘ, ఛ, ఝ, ఠ, ఢ, థ, ధ, ఫ, భ, శల్ (శ, ష, స, హ) అక్షరములు మహాప్రాణములు అను ప్రయత్నముండును.

" తుల్యాస్యప్రయత్నం సవర్ణమ్ " అను సూత్రముచేత విధించిన సవర్ణ సంజ్ఞ ఆభ్యంతర ప్రయత్నములకే వర్తించును కాని బాహ్యప్రయత్నములకు వర్తించవు.

కావున సవర్ణసంజ్ఞలో బాహ్యప్రయత్నములకు ఉపయోగము లేకపోయిననూ " స్థానేఽన్తరతమః " (పరిభాషా ప్రకరణం) అను సూత్రములో చెప్పబడు ఆన్తరతమ్య పరీక్షలో అనగా మిక్కిలి సదృశము ఏది కలదు అన్న సదృశతమపరీక్షలో బాహ్యప్రయత్నములకు ఉపయోగం లేదు.

ప్రసిద్ధమగు వర్ణమాలలో " క " మొదలుకొని " మ " వరకు ఉండే వర్ణములు స్పర్శములు (వర్గాక్షరములు అనగా క, చ, ట, త, ప అను అయిదు వర్గముల అక్షరములు). ఇవి మొత్తం ఇరువదిఐదు వర్ణములు.

య, ర, ల, వ అను నాలుగు అక్షరములు అన్తఃస్తములు. శల్ వర్ణములు అనగా శ, ష, స, హ వర్ణములు ఊష్మములనబడును.

అచ్చులు స్వరములనబడును (అచ్ = అ నుండి మొదలుకొని అనగా అఇఉణ్ నుండి ఐఔచ్ లోని చివరి చకారమువరకు గల అక్షరములే అచ్చులు. వీటినే స్వరములందురు.

క, ఖ అనుచోట క, ఖ లకు పూర్వమందు అర్ధవిసర్గము ( ) వలె కనిపించినను అది జిహ్వామూలీయము.

ప, ఫ అనుచోట ప, ఫ లకు పూర్వమందు అర్ధవిసర్గ ( ) వలె కనిపించినచో అది ఉపధ్మానీయము.

" అం " మొదలగు చోట్ల అచ్చుల తర్వాత ఉన్న దానిని అనుస్వారము అని,
" అః " మొదలగు చోట్ల అచ్చుల తర్వాత ఉన్న దానిని విసర్గము అని అందురు.
ఋకారమునకు మూర్ధ (శిరస్సు) స్థానము, ఌ కారమునకు దంతములు స్థానము. కావున స్థానములు వేర్వేరుగా ఉన్నందున ఋ, ఌ వర్ణములకు " తుల్యాస్య ప్రయత్నం........ " సూత్రముచే సవర్ణ సంజ్ఞ సిద్ధించును. కావున " ఋ ఌ వర్ణయోః" అనువార్తికము ఆరంభింపబడినది. కాని ఋ ఌ వర్ణములకు పరస్పరము సవర్ణ సంజ్ఞ చెప్పవలెనని ఈ వార్తికము యొక్క ఉద్దేశ్యము.

1. అకారము, హకారములకు కంఠము స్థానము, వివృతము ప్రయత్నము.
2. ఇకారము శకారములకు తాలువు (దవడ) స్థానము, వివృతము ప్రయత్నము.
3. ఌ (లు), సకారములకు దంతములు స్థానము, వివృతము ప్రయత్నము.
4. ఋకారము, షకారములకు మూర్థ (శిరస్సు) స్థానము, వివృతము ప్రయత్నము.

కాబట్టి అకారహకరములకు, ఇకారశకారములకు, ఋకారషకారములకు, ఌ కారసకారములకు స్థాన ప్రయత్నములు సమానముగా ఉన్నందున (వివృతము ప్రయత్నము) " తుల్యాస్య ప్రయత్నం ...." అను సూత్రము చేత సవర్ణ సంజ్ఞ ప్రాప్తించుచున్నది. ఈ నియమమును వారించుటకు పాణిని మహర్షి ఈ క్రింది సూత్రమును చెప్పెను.

14. నాజ్ఝలౌ (1-1-1)

ఆకారసహితోఽచ్ ఆచ్, సచ, హల్ చేత్యేతౌ మిథస్సవర్ణౌ న స్తః. తేన దధీత్యస్య హరతి, శీతలమ్, షష్ఠమ్, సాన్ద్రమిత్యేతేషు పరేషు యణాదికం న. అన్యథా దీర్ఘాదీనామివ హకారాదీనామపి గ్రహణకశాస్త్రబలాదచ్త్వం స్యాత్. తథాహి.

నాజ్ఝలౌ – న, ఆజ్ఝలౌ అని పదచ్ఛేదము. ఆ సహితః అచ్, ఆచ్, " ఆచ్ చ హల్ చ ఆజ్ఝలౌ " అని విగ్రహవాక్యము. అనగా ఆకారముతో కూడిన అచ్చులు ఆచ్ అని, ఈ ఆచ్‌లతో కూడిన హల్లులు ఆజ్ఝలౌ అని. ఇవి పరస్పరము సవర్ణములు కావు. ఎందుకనగా ప్రస్తుత సూత్రము అకారముతో కూడిన అచ్చులకు మరియు హల్లులకు పరస్పరము సవర్ణసంజ్ఞ లేదు అని తెలియజెప్పును. అందువల్ల –

1. " దధి + హరతి " అను స్థలమందు అకారహకారములకు సవర్ణ సంజ్ఞ లేదు కావున అకారము చేత హకారము గ్రహింపబడదు. అందుకు హకారము అచ్చుకాదు. ఈ కారణముచే పై ఉదాహరణలో " ఇకో యణచి " అను సూత్రముచే యణాదేశము ప్రవర్తించదు.

2. అలాగే ఇకార శకారములకు సవర్ణ సంజ్ఞ లేనందున ఇకారముచేత శకారము గ్రహింపబడదు. అందువల్ల శకారము అచ్చు గాదు. ఈ కారణంచే " దధి+శీతలం " అను ఉదాహరణలో " అకః సవర్ణే దీర్ఘః " అను సూత్రముచే సవర్ణదీర్ఘము ప్రవర్తించదు.

3. అట్లే ఋకార షకారములకు సవర్ణ సంజ్ఞ లేనందున ఋకారముచేత షకారము గ్రహింపబడదు. అందుచే షకారము అచ్చుకాదు ఈ కారణముచే " దధి + షష్ఠం " అను ఉదాహరణమున " ఇకోయణచి " సూత్రముచే యణాదేశము రాదు.

4. ఌ కార సకారములకు కూడా సవర్ణ సంజ్ఞ లేదు. కావున ఌ కారముచే సకారము గ్రహించబడదు. ఈ కారణంగా దధి + సాన్ద్రం అను ఉదాహరణలో యణాదేశం వర్తించదు.

పైన ఉదాహరించిన సంధి ప్రక్రియలయందు చెప్పినట్లుగా ప్రస్తుత సూత్రము "నాజ్ఝలౌ" అనునది సవర్ణసంజ్ఞా నిషేధక సూత్రము. ఈ సూత్రము లేనట్లయితే "అకారాదులచేత ఆకారాది దీర్ఘము మొదలగునవి గ్రహింపబడునట్లుగా హకారాదులు కూడా " అణుదిత్ సవర్ణస్య చాప్రత్యయః " అను సూత్రాదులచే గ్రహించినచో అచ్చులు కావలసివచ్చును. కాని పై నాలుగు ఉదాహరణలలో ప్రస్తుత సూత్రముచే అచ్చులుగా గ్రహించకుండా చేసెను. అయినను సూత్రకారుడు స్వ సవర్ణములను గ్రహించుటకు గ్రహణకశాస్త్రమును వివరిస్తున్నాడు.

15. అణుదిత్సవర్ణస్య చాప్రత్యయః (1-1-6)

ప్రతీయతే విధీయతే ఇతి ప్రత్యయః. అవిధీయమానోఽణ్ ఉదిచ్చ సవర్ణస్య సంజ్ఞా స్యాత్. అత్రాణ్పరేణ ణకారేణ. కు చు టు తు పు ఏతే ఉదితః. తదేవం-అ ఇత్యష్టాదశానాం సంజ్ఞా. తథేకారోకారౌ. ఋకారస్త్రింశతః. ఏవం ఌ కారోఽపి. ఏచో ద్వాదశానామ్. ఎదైతోరోదౌతోశ్చ న మిథః సావర్ణ్యమ్, " ఐఔచ్ " ఇతి సూత్రారమ్భసామర్థ్యాత్. తేనైచశ్చతుర్వింశతేః సంజ్ఞాః స్యురితి నాపాదనీయమ్. "నాజ్ఝలౌ " ఇతి సావర్ణ్య నిషేధో యద్యప్యాక్షరసమామ్నాయికానామేవ, తథాపి హకరస్యాఽఽకారో న సవర్ణః, తత్రాప్యాకారస్య ప్రశ్లిష్టత్వాత్. తేన " విశ్వపాభిః " ఇత్యత్ర " హో ఢః " ఇతి ఢత్వం న భవతి. అనునాసికానునాసిక భేదేన యవలా ద్విధా. తేనాననునాసికాస్తే ద్వయోర్ద్వయోస్సంజ్ఞా.

అణుదిత్సవర్ణస్య చాప్రత్యయః - అణుదిత్. సవర్ణస్య, చ, అప్రత్యయః అని పదచ్ఛేదము. ప్రత్యయమనగా విధింపబడునది. అప్రత్యయము అనగా విధింపబడనిది. విధింపబడని అణ్ ప్రత్యాహార వర్ణములు, ఉదిత్తులును సవర్ణములకు అనగా సమానవర్ణములకు సంజ్ఞలగును. ఈ ఒక్కచోట అణ్ ప్రత్యాహారము అనగా " అఇఉ ణ్.....లణ్ " వరకు గల వర్ణములు (అ,ఇ, ఉ, ఋ, ఌ , ఏ, ఓ, ఐ, ఔ, హ, య, వ, ర, ల), ఉదిత్తులనగా హ్రస్వ ఉకారము ఇత్సంజ్ఞ కలవి. అవి - కు, చు, టు, తు, పు లు గా చెప్పబడ్డాయి.

మాహేశ్వర సూత్రములో " అఇఉణ్ " అను సూత్రం ఆధారంగా " అణ్ "

ప్రత్యాహరము విధించుచున్ననూ, " అత్రైవాణ్ పరేణ ణకారేణ .... " అను నియమముచే ఇక్కడ మాత్రము పరముగా ఉన్న " లణ్ " సూత్రంలోని ణకారము వఱకు గ్రహించవలెనని ఈ ప్రత్యాహరము యొక్క నియమము.

అట్లే " కు " అను ఉదిత్తును గ్రహించినపుడు తత్సమ వర్ణములు ఖ, గ, ఘ, ఙ అను వర్ణములును గ్రహింపబడును. అనగా అణ్ ప్రత్యాహారము (అచ్చులు మరియు హ, య, వ, ర) లు మరియు ఉదిత్తులు (కు, చు, టు, తు, పు) విధింపబడకపోయిన యెడల వాని సవర్ణములు కూడా గ్రహింపబడును. అందుచే ఈ సూత్రమును గ్రహణకశాస్త్రము అని అందురు.

అణ్ ప్రత్యాహార వర్ణములచే వాని సవర్ణములన్నియు గ్రహింపబడునని చెప్పుటచే ఆయా వర్ణములకు సవర్ణాక్షరములు క్రింది విధముగా వివరింపబడుతున్నాయి. అవి- " అ " అనగా 18 సవర్ణములకు సంజ్ఞ అనగా హ్రస్వ, దీర్ఘ, ప్లుతము, ఉదాత్తము, అనుదాత్తము, స్వరితములు అనునాసిక మరియు అనునాసికములు మొత్తం కలిసి 18 వర్ణములు " అ " కు సవర్ణములు. అట్లే ఇకారము పద్దెనిమిది (18), ఉకారము 18 అక్షరములకు సంజ్ఞ, ఋకారము 30 స్వసవర్ణములకు సంజ్ఞ. అనగా అ, ఇ, ఉ, అను మూడు అచ్చులు ఒక్కొక్కటి 18 భేదాలు. ఋకారము, ఌ కారములలో ప్రతి వర్ణమునకు ముప్పది (30) భేదములు. ఎట్లనగా పూర్వము 18 భేదములుగా చెప్పబడినను " ఋ ఌ వర్ణయోర్మిథః సావర్ణ్యం వాచ్యమ్ " అను వార్తికముచే ఋ, ఌ వర్ణములు కనుక ఋవర్ణము గ్రహించినను పద్దెనిమిది భేదములతో పాటు ఌ కారము యొక్క పండ్రెండు (12) భేదములను కలిపి మొత్తం 30 భేదములకు సవర్ణ సంజ్ఞ.

ఏచ్ లనగా ఏ, ఓ, ఐ, ఔ లు ఒక్కొక్కటి 12 విధములు. ఏకార, ఐకారములు, ఒకార, ఔకారములకు పరస్పరము సవర్ణ సంజ్ఞ లేదు. అట్లయినచో ఏకారముచేత ఐకారము, ఓకారముచేత ఔకారము గ్రహింపబడుటచే " ఐఔచ్ " అను సూత్రము వ్యర్థము కావలసియుండును. కావున " ఐఔచ్ " అను సూత్రారంభ సామర్థ్యము వలన ఏకార ఐకారములకు, ఓకార ఔకారములకు సావర్ణ్యము లేదని సిద్ధించినది. అందువలన ఏచ్ (ఏ, ఓ, ఐ, ఔ) లు. ఒక్కొక్కటి 24 అక్షరములకు సంజ్ఞ అగునని ఆపాదించరాదు. 12 అక్షరములకు మాత్రమే సంజ్ఞ అగును.

" నాజ్ఝలౌ " అను సూత్రముచేత విధింపబడు సవర్ణ సంజ్ఞా నిషేధము అక్షర సమామ్నాయములో (" అఇఉణ్....." ఇత్యాది 14 మాహేశ్వర సూత్రములు) నిర్దేశించబడిన అ, ఇ, ఉ మొదలగు అక్షరములకు మాత్రమే. ఎందుచేత అనగా ఈ

సూత్రారంభమునకు పూర్వం " అణుదిత్ ...... " మొదలుగాగల గ్రహణశాస్త్రము ఏర్పడలేదు. అయిననూ హకారమునకు అకారము స్థానప్రయత్నములు ఒక్కటయిననూ సవర్ణము కాదు. "నాజ్ఝలౌ" అను సూత్రములో ఆకారము కూడా ప్రశ్లిష్టమైనది. అందువలననే న, ఆజ్ఝలౌ అని పదవిభాగము. ఈ విధముగా చెప్పుటవలన హకారమునకు ధకారమును ఆదేశముగా విధించు " హెూఢః " అను సూత్రం " విశ్వపాభిః " అను స్థలమందు ఆకారమునకు ప్రవర్తించదు.

య, వ, ల అను మూడు వర్ణములు అనునాసికములు, అననునాసికములు అను రెండు విధములు. అనునాసికములు కాని యవలలు ఉచ్చరించునపుడు అనునాసికములగు యవలలు కూడా గ్రహింపబడును. అందువలన అననునాసికములగు అక్షరములు ఒక్కొక్కటి రెండేసి వర్ణములకు సంజ్ఞ యగును.

16. తపరస్తత్కాలస్య (1-1-70)

తః పరో యస్మాత్స చ తాత్పరశ్చోచ్చార్యమాణః సమకాలస్యైవ సంజ్ఞా స్యాత్. తేన ' అత్ ', ' ఇత్ ', ' ఉత్ ' ఇత్యాదయః షణ్ణాం సంజ్ఞా. ఋత్ ఇతి ద్వాదశానామ్.

తపరస్తత్కాలస్య – తపరః, తత్కాలస్య అని పదచ్ఛేదము. " తపరః " అను పదమును ఆవృత్తి చేయవలెను. మొదటిగా " తః పరః యస్మాత్ సః – తపరః అని బహువ్రీహి. రెండవ తపరశబ్దము " తాత్ పరః – తత్పరః " అని పఞ్చమీ తత్పురుష సమాసము. ఇచ్చట " అణుదిత్ ..... అను సూత్రము ద్వారా " అణ్ " పదము అనువర్తించును. "తస్య కాల ఇవ కాలః యస్య సః తత్కాలః, తస్య తత్కాలస్య " అని విగ్రహవాక్యము.

తకారము ఏ అక్షరము కంటే పరముగా ఉండునో ఆ అక్షరము, ఉచ్చరింపబడు వర్ణము యొక్క సమకాలములకు మాత్రమే సంజ్ఞ యగును. " అత్ " అనుచోట తకారము " అ " అను హ్రస్వాక్షరము కంటే పరముగా ఉచ్చరింపబడుచున్నది. కావున " అ " అను అక్షరము 6 విధములగు హ్రస్వములకు మాత్రమే సంజ్ఞ యగును. 18 వర్ణములకు కాదు. అట్లే ఇత్, ఉత్ కూడా 6 హ్రస్వములకు మాత్రమే సంజ్ఞ. అనగా అకారము అని కాకుండా " అచ్ " అని ఉచ్చరించిన 6 విధములుగానే అలాగే ఇత్, ఉత్లుగా చెప్పినను " ఋత్ " అయినచో 12 విధములుగా అనగా 6 హ్రస్వ ఋకారములు, 6 హ్రస్వ ఌకారములు మొత్తం 12 విధములుగా చెప్పబడును.

17. వృద్ధిరాదైచ్ (1-1-1)

ఆదైచ్చ వృద్ధిసంజ్ఞః స్యాత్.

వృద్ధిరాదైచ్ - వృద్ధిః, ఆదైచ్ అని పదచ్ఛేదము. " ఆచ్చ ఐచ్చ అనయోః సమాహారః ఆదైచ్ అని విగ్రహవాక్యము. సమాహారద్వంద్వ సమాసము. ఆత్ అనగా దీర్ఘ ఆకారము అని అర్థము. ఐచ్ ప్రత్యాహారము అనగా ఐకార, ఔకారములు గ్రహించబడును. అనగా ఈ సూత్రము ప్రకారం ఆకారము మరియు ఐకారము, ఔకారములు వృద్ధిసంజ్ఞలు కలవి అగును అని అర్థము. ఈ సూత్రము పాణిని మహర్షి రచించిన మొట్టమొదటి సూత్రము. ఈ సూత్రములో మొదట వృద్ధి గ్రహింపబడింది. " వృద్ధి " అనగా మంగళసూచకమని కూడా మహాభాష్యకారుడు పతంజలి వాఖ్యానించెను. ఇక్కడ ఆకారము, ఐ, ఔ లు వృద్ధి సంజ్ఞ కలవి అని తెలిసికోవలసినది.

18. అదేఙ్గుణః (1-1-2)

అదేఙ్ చ గుణసంజ్ఞః స్యాత్.

అదేఙ్, గుణః అని పదచ్ఛేదము. అత్ అనగా హ్రస్వ అకారము ఏఙ్ ప్రత్యాహారముచేత ఏకారము, ఓకారము గ్రహింపబడును. అకారము, ఏకారము, ఓకారములు గుణసంజ్ఞ కలవి అని సూత్రార్థము. ఇది అష్టాధ్యాయిలో రెండవ సూత్రము.

19. భూవాదయో ధాతవః (1-3-1)

క్రియావాచినో భ్వాదయో ధాతుసంజ్ఞాః స్యుః.

భూవాదయః, ధాతవః అని పదచ్ఛేదము. భూశ్చ వాశ్చ భూవౌ, ఆదిశ్చ ఆదిశ్చ ఆదీ, భువౌ ఆదీ యేషాం తే భూవాదయః అని విగ్రహవాక్యము. " ఆది " శబ్దము ప్రభృత్యర్థకము అనగా మొదలగునవి అను అర్థం. మరొక ఆది శబ్దము ప్రకారార్థకము అనగా సదృశములైన అని అర్థం.

" భూ " మొదలుగాగల " వా " సదృశములైన అని అర్థము. క్రియావాచకత్వముతో సాదృశ్యమును తీసుకొనవలెను. కావున క్రియావాచకములగు భూ ఇత్యాదులు ధాతుసంజ్ఞ కలవి అగునని సూత్రార్థము.

20. ప్రాగ్రీశ్వరాన్నిపాతాః (1-4-56)

ఇత్యధికృత్య.

ప్రాక్, రీశ్వరాత్, నిపాతాః అని పదచ్ఛేదము. రీశ్వర శబ్దముచేత " అధిరీశ్వరే "

అను సూత్రమందలి " రీశ్వర" శబ్దమును గ్రహించవలెను. "అధిరీశ్వరే " అను సూత్రమందలి రీశ్వర శబ్దము వరకు ఉన్నవి నిపాత సంజ్ఞ కలవి అగునని సూత్రార్థము. ఇది అధికారసూత్రము. అనంతర సూత్రములలో ఈ సూత్రము అనువర్తించి వాక్యార్థబోధను కలుగజేయును.

21. చాదయోఽసత్త్వే (1-4-57)

అద్రవ్యార్థాః చాదయః నిపాత సంజ్ఞాః స్యుః

చాదయః, అసత్త్వే అని పదచ్ఛేదము. చాదయః అనునది బహువ్రీహిసమాసము. చః ఆదిః యేషాం తే చాదయః అని విగ్రహవాక్యము. న సత్త్వం. అసత్త్వం. తస్మిన్ అసత్త్వే అని నఞ్ తత్పురుష సమాసము. సత్త్వ శబ్దము ద్రవ్యవాచకము. " నిపాతాః " అని అధికార సూత్రము అనువర్తించినది. అద్రవ్యార్థకములైన " చ " మొదలగునవన్ని నిపాత సంజ్ఞ కలవి అగునని ఈ సూత్రార్థము.

22. ప్రాదయః (1-4-58)

అద్రవ్యార్థాః ప్రాదయః తథా.

ప్రః ఆదిః యేషాం తే – ప్రాదయః అని విగ్రహవాక్యము. "చాదయోఽసత్త్వే " అను సూత్రము నుండి అసత్త్వే అను పదముతో పాటు " నిపాతాః " అని అధికారసూత్రము కూడ ఇక్కడ అనువర్తించును. అద్రవ్యార్థకములగు " ప్ర " మొదలగునవి నిపాత సంజ్ఞ కలవి అగునని ఈ సూత్రార్థము.

23. ఉపసర్గాః క్రియాయోగే (1-4-59)

24. గతిశ్చ (1-4-60)

ప్రాదయః క్రియాయోగే ఉపసర్గసంజ్ఞా గతిసంజ్ఞాశ్చ స్యుః, ప్ర, పరా, అప, సమ, అను, అవ, నిస్, నిర్, దుస్, దుర్, వి, ఆఙ్, ని, అధి, అపి, అతి, సు, ఉత్, అభి, ప్రతి, పరి, ఉప ఏతే ప్రాదయః.

ఉపసర్గాః క్రియాయోగే, గతిశ్చ అను రెండు సూత్రములకు వ్యాఖ్యానము క్రింది విధంగా చెప్పబడుచున్నది.

" ప్రాదయః " అను సూత్రము ఇక్కడ అనువర్తించును. " క్రియాయోగము " అనగా క్రియతో అన్వయం అని అర్థము. ప్ర, పరా, అప, సమ, అను, అవ, నిస్, నిర్,

దుస్, దుర్, వి, ఆఙ్, ని, అధి, అపి, అతి, సు, ఉత్, అభి, ప్రతి, పరి, ఉప. ఈ ఇరవైరెండు ఉపసర్గలు క్రియతో అన్వయించబడతాయి. ఉదా : స్వాగతము అనుపదము " సు + ఆగతము " అని ఇచ్చట " ఆగత " అను క్రియతో " సు " అన్వయించబడటంతో గతి సంజ్ఞను పొందును.

25. న వేతి విభాషా (1-1-44)

నిషేధ వికల్పయోః విభాషా సంజ్ఞా స్యాత్.

న, వా, ఇతి, విభాషా అని పదచ్ఛేదము. న అను పదము నిషేధార్థమును వా అను పదము వికల్పార్థమును బోధించును. ఈ సూత్రానుసారం నిషేధము మరియు వికల్పములకు రెండింటికి " విభాషా " అను సంజ్ఞ ప్రవర్తిస్తుంది. విభాషా అనగా ఒకచోట కార్యము ప్రవర్తించుట, మరొక చోట ప్రవర్తించక పోవడమే అని అర్థము.

26. స్వం రూపం శబ్దస్యాశబ్దసంజ్ఞా (1-1-68)

శబ్దస్య స్వం రూపం సంజ్ఞి, శబ్ద శాస్త్రే యా సంజ్ఞా తాం వినా.

స్వం, రూపం, శబ్దస్య, అశబ్దసంజ్ఞా అని పదచ్ఛేదము. శబ్దశాస్త్రమందు అనగా వ్యాకరణ శాస్త్రమందు వృద్ధ్యాది సంజ్ఞల విషయంలో తప్ప మిగిలిన స్థలములందు శబ్దమునకు స్వస్వరూపము సంజ్ఞి అగును. శబ్దము ఆ స్వస్వరూపమునకు మాత్రమే సంజ్ఞ అగును.

ఉదాహరణకు " అగ్నేర్ఢక్ " అను సూత్రముచేత " అగ్ని " శబ్దమునకు "ఢక్" అను ప్రత్యయము విధింపడి " ఆగ్నేయః " అనురూపము సిద్ధించినను, అగ్నివాచకమునకు సమానార్థకము అయిన " వహ్ని " శబ్దమునకు " ఢక్ " ప్రత్యయం విధించబడదు. ఎందుకనగా ప్రకృత సూత్రము చేత శబ్దమునకు తన యొక్క రూపము సంజ్ఞిగా చెప్పబడుచున్నది. కావున " అగ్ని " శబ్దమునకు మాత్రమే ఆనుపూర్వి సంజ్ఞి కాని "వహ్ని" శబ్దమునకు కాదు.

శబ్దశాస్త్రమందలి వృద్ధి, గుణము మొదలగు సంజ్ఞల విషయంలో మాత్రము ఈ సూత్రము ప్రవర్తించదు. వృద్ధ్యాది విధులయందు వృద్ధిపదముచేత స్వస్వరూపము మాత్రమే గ్రహించబడదు. ఆకార ఐకారములు గ్రహింపబడును.

27. యేన విధిస్తదన్తస్య (1-1-27)

విశేషణం తదన్తస్య సంజ్ఞా స్యాత్ స్వస్యచ రూపస్య. (వా) " సమాసప్రత్యయవిధౌ ప్రతిషేధః " (వా) ఉగిద్వర్ణ గ్రహణవర్జమ్.

యేన, విధిః, తదన్తస్య అని పదచ్ఛేదము. " స్వం రూపం .... " అను సంజ్ఞా సూత్రమునుండి స్వం అను పదము అనువర్తించును. అది స్వస్య అని షష్ఠ్యంతముగా విపరిణామము చెందును. (స్వస్య షష్ఠీ విభక్త్యంతముగా). " యేన " అని తృతీయా విభక్త్యంతము కరణార్థముతో విశేషణము గ్రహించవలెను. " విధీయతే ఇతి విధిః " అను వ్యుత్పత్తి . విధిః అనగా విధింపబడునది అని అర్థము.

ఏ విశేషణముచేత ఆయా కార్యములు విధింపబడునో ఆ విశేషణము తదన్తమునకు, తన యొక్క రూపమునకు సంజ్ఞ అగును. ఉదాహరణకు ' ఏరచ్ ' అను సూత్రముచే ' అచ్ ' అను ప్రత్యయము విధింపబడుచున్నది. ఏః అనునది ధాతోః అనుదానికి విశేషణము. కనుక ఇకారాంత ధాతువునకు " అచ్ " ప్రత్యయము వచ్చునని సూత్రార్థము ఫలించును.

సమాస విధి, ప్రత్యయవిధి ఈ రెండింటిలో తదన్త విధికి ప్రతిషేధము (నిషేధము) చెప్పవలెను. " ద్వితీయా శ్రితాతీత............ " మొదలగు ద్వితీయా తత్పురుష సమాస విధాయక సూత్రములోనున్న శ్రితాది శబ్దములచే శ్రితాది శబ్దములనే గ్రహించవలెను గాని పరమశ్రితము మొదలగు శ్రితాన్తాది శబ్దములు గ్రహించరాదు. అట్లే " నడాదిభ్యః ఫక్ " అను సూత్రముచే నడాది శబ్దములకు ఫక్ ప్రత్యయము వర్తిస్తుంది. కాని నడాన్తాది శబ్దములకు కాదని అర్థము.

అయితే ఈ తదన్త విధి ప్రతిషేదము ఉగిత్తును గ్రహించు శాస్త్రమందు, వర్ణమును గ్రహించు శాస్త్రమందు ప్రవర్తించదు. అందువలన " ఉగితశ్చ " అను స్త్రీప్రత్యయ సూత్రమందు "ఙీప్ " ప్రత్యయము విధాయకమగు శాస్త్రమందు ఉగిద్గ్రహణము ఉ ండుటచే తదన్త విధి ప్రవర్తించును. అట్లే వర్ణగ్రహణము గల " అత ఇఞ్ " అను ఇఞ్ ప్రత్యయము ఈ విధాయకశాస్త్రములో కూడా తదన్తవిధి ప్రవర్తించును.

28. విరామోఽవసానమ్ (1-4-110)

వర్ణానామభావః అవసానసంజ్ఞః స్యాత్.

వర్ణములయొక్క అభావము అవసాన సంజ్ఞ కలది యగును. ఏ వర్ణమును ఉచ్చరించిన పిమ్మట వేరే మరొక వర్ణముల ఉచ్చారణము ఉండదో ఆ వర్ణము అవసాన సంజ్ఞ కలది యగునని భావము. ఉదాహరణకు " రామాన్ " అన పదములో " న్ "

కు అవసాన సంజ్ఞ ఎందుకనగా " న్ " వర్ణము తర్వాత మరే వర్ణము ఉచ్చరించబడలేదు.

29. పరః సన్నికర్షః సంహితా (1-4-109)

వర్ణానామతిశయితః సన్నిధిః సంహితాసంజ్ఞః స్యాత్.

పరః, సన్నికర్షః, సంహితా అని పదచ్ఛేదము. పరః అనగా అతిశయితమైన అని అర్థము. సన్నికర్షః అనగా సామీప్యము అని అర్థము. వర్ణముల యొక్క మిక్కిలి సాన్నిధ్యము సంహిత యనబడును. ఒక వర్ణమునకు దాని తరువాతి వర్ణమునకును మధ్యలో అర్థమాత్రా కాలము కూడా వ్యవధానము లేకుండా దగ్గరగా ఉండుటయే సంహితయనబడును. " దధి " అను పదము ఉచ్చరించిన రెండు నిమిషాలకు " ఓదనమ్ " అని ఉచ్చరించిన ఈ రెండింటికి ఎక్కువ వ్యవధానము ఉ ఒడుటచే సంహిత లేదు." దధి + ఓదనమ్ " అని వెంటనే చెప్పినట్లయితే సంధి జరుగును.

30. సుప్తిఙన్తం పదం (1-4-14)

సుబన్తం తిఙన్తం చ పదసంజ్ఞం స్యాత్.

సుప్తిఙన్తం, పదమ్ అని పదచ్ఛేదము. సుప్ అనగా శబ్దనిష్పాదనకు విధించు విభక్తి ప్రత్యయము. తిఙ్ అనగా క్రియాస్వరూప ధాతు ప్రక్రియలో ప్రథమాది పురుషలలో వచ్చు ప్రత్యయములు. అనగా సుప్ = సు, ఔ, జస్ ఇత్యాదులు. తిఙ్ = తిప్, తస్, ఝి మొదలగునవి. ఇట్టి సుప్ ప్రత్యయము తిఙ్ ప్రత్యయములును అంతమందు కల (చివరగా గల) శబ్ద స్వరూపము పదసంజ్ఞ కలదియగును. వీటినే పదములని చెప్పవచ్చును. ఉదాహరణకు రామః, భవతి ఇత్యాదులు.

31. హలోఽనన్తరాః సంయోగః (1-1-7)

అజ్భిరవ్యవహితా హలః సంయోగ సంజ్ఞాః స్యుః.

హలః అనన్తరాః, సంయోగః అని పదచ్ఛేదము. " అవిద్యమానం అన్తరం యేషాం తే అనన్తరాః " అని బహువ్రీహి. అన్తరమనగా వ్యవధానము. అనన్తరాః అనగా వ్యవధానము లేనివి అని అర్థము. అచ్చులతో వ్యవధానము లేని హల్లులు సంయోగ సంజ్ఞకములు అగును. అనగా హల్లుల మధ్యలో అచ్చులేనిచో ఆ హల్లులకు సంయోగమని పేరు. " క్ష " అను వర్ణమును పరిశీలించిన ఇది వర్ణ సమూహం అనగా " క్ + ష్ + అ " అను మూడు వర్ణములతో కలిసినది. ఇక్కడ క + ష్ అను రెండు హల్లుల మధ్య అచ్చు లేకుండుటచే ఈ రెండు (క్, ష్) కలిసి సంయోగమగును.

రెండింటికన్నా ఎక్కువ హల్లులు ఉండి మధ్యలో అచ్చులు లేనిచో ఆ హల్లులు కూడా సంయోగమగును.

32. హ్రస్వం లఘు (1-4-10)

హ్రస్వం, లఘు అని పదచ్ఛేదము. హ్రస్వమైన అచ్చునకు లఘు సంజ్ఞ అని పేరు. ఉదాహరణకు హరి శబ్దమందు అకారము, ఇకారము లఘు సంజ్ఞ కలవియగును.

33. సంయోగే గురు (1-4-11)

సంయోగే పరే హ్రస్వం గురుసంజ్ఞం స్యాత్.

సంయోగే, గురు అని పదచ్ఛేదము. పూర్వ సూత్రము " హ్రస్వం లఘు " అను సూత్రము నుండి " హ్రస్వము " అను పదము అనువర్తించును. " సంయోగము " పరముగా ఉన్నప్పుడు హ్రస్వము గురుసంజ్ఞకము అగును. పై సూత్రము హ్రస్వము లఘువని చెప్పబడింది. అట్టి హ్రస్వమే సంయోగము పరమగునపుడు గురువు అగును. ఉదాహరణకు " అక్ష " అను శబ్దములో "అకారము" అను హ్రస్వము (క్ష్ + అ) " క్ష " అను సంయోగము పరముగా ఉండుటచే గురువు అగును.

34. దీర్ఘం చ (1-4-12)

దీర్ఘం చ గురు సంజ్ఞం స్యాత్.

దీర్ఘం, చ అని పదచ్ఛేదము. "సంయోగే గురు" అను సూత్రము నుండి గురు అను పదము అనువర్తించును. దీర్ఘము కూడా గురుసంజ్ఞకమగును. ఆ, ఈ, ఊ మొదలగు దీర్ఘములగు అచ్చులు గురువులు అగునని భావము. ఉదా " రామ " శబ్దమందు (ర్ ÷ ఆ) ఆకారము గురుసంజ్ఞ కలది అగును.

ఇతి సంజ్ఞా ప్రకరణమ్

సంజ్ఞా ప్రకరణము సమాప్తము.

విభక్త్యర్థ ప్రకరణమ్

1. ప్రాతిపదికార్థలిఙ్గపరిమాణవచనమాత్రే ప్రథమా (2-3-46)

నియతోపస్థితికః ప్రాతిపదికార్థః, మాత్రశబ్దస్య ప్రత్యేకం యోగః. ప్రాతిపదికార్థమాత్రే లిఙ్గమాత్రాద్యాధిక్యే సంఖ్యామాత్రే చ ప్రథమా స్యాత్. ఉచ్చైః, నీచైః, కృష్ణః, శ్రీః, జ్ఞానమ్. అలిఙ్గా నియతలిఙ్గాశ్చ ప్రాతిపదికార్థమాత్ర ఇత్యస్యోదాహరణమ్. అనియతలిఙ్గాస్తు లిఙ్గమాత్రాద్యాధిక్యస్య. తటః, తటీ, తటమ్. పరిమాణమాత్రే – ద్రోణో వ్రీహిః. ద్రోణరూపం యత్పరిమాణం తత్పరిచ్ఛిన్నో వ్రీహిరిత్యర్థః. ప్రత్యయార్థే పరిమాణే ప్రకృత్యర్థోఽభేదేన సంసర్గేణ విశేషణమ్, ప్రత్యయార్థస్తు పరిచ్ఛేద్యపరిచ్ఛేదకభావేన వ్రీహౌ విశేషణమితి వివేకః. వచనం–సంఖ్యా. ఏకః, ద్వౌ, బహవః. ఇహోక్తార్థత్వాద్విభక్తేరప్రాప్తౌ వచనమ్.

ప్రథమా విభక్తి :

ప్రాతిపదికార్థలింగ పరిమాణ వచనమాత్రే ప్రథమా – ప్రాతిపదికార్థలింగ – పరిమాణ వచనమాత్రే, ప్రథమా అని పదచ్ఛేదము.

ప్రాతిపదికార్థశ్చ, లింగం చ, పరిమాణం చ, వచనం చ ప్రాతిపదికార్థలింగ పరిమాణ వచనాని. ప్రాతిపదికార్థ లింగ పరిమాణ వచనాన్యేవ ప్రాతిపదికార్థలింగ పరిమాణవచన మాత్రం. తస్మిన్ ప్రాతిపదికార్థ లింగపరిమాణవచనమాత్రే అని విగ్రహవాక్యము.

సూత్రమున ప్రాతిపదికార్థ, లింగ, పరిమాణ, వచన అనునది ద్వంద్వ సమాసము. " ద్వంద్వాంతే శ్రూయమాణం పదం ప్రత్యేకమభి సంబధ్యతే " అను నియమానుసారముగ మాత్రశబ్దము అన్ని శబ్దములతో సమసించును. కావున ప్రాతిపదికార్థ మాత్రే, లింగమాత్రే, పరిమాణ మాత్రే, సంఖ్యామాత్రే అను అర్థము. ఈ విధంగా మాత్ర శబ్దము ప్రత్యేకముగా అన్వయించి ప్రాతిపదికార్థమాత్రమందు, లింగమాత్రాధిక్యమందు, పరిమాణమాత్రాధిక్యమందు, వచనమాత్రాధిక్యమందు ప్రథమా విభక్తి వచ్చునని అర్థము.

1. ప్రాతిపదికార్థమాత్రమందు ప్రథమా విభక్తి : నియతోపస్థితికము ప్రాతిపదికార్థము. అనగా ప్రాతిపదికమును వినగానే నియతముగా ఏ అర్థము స్ఫురించునో అది ప్రాతిపదికార్థము. అలింగములు అనగా పుంస్త్వాది లింగ రహితములు అని అర్థము. నియత లింగములనగా పుంస్త్వాదులలో ఏదో ఒకే లింగమందు మాత్రమే ఉండు శబ్దములు అని అర్థము. ఈ రెండు విధములగు శబ్దములు " **ప్రాతిపదికార్థే ప్రథమా** " అను దానికి ఉదాహరణములు. ఉచ్చైః, నీచైః మొదలగు అవ్యయముల వలన పుంస్త్వాది లింగములేవియూ ఉపస్థితములు కావు. కావున అవి అలింగములు. వాటికి ప్రథమా

విభక్తి ప్రకృత సూత్రముచే వచ్చును. కృష్ణః, శ్రీః జ్ఞానమ్ మొదలగు నియత లింగములు కూడా ప్రకృత (ప్రస్తుత) సూత్రమునకు ఉదాహరణములు. కృష్ణశబ్దము నిత్య పుంలింగము. శ్రీ శబ్దము నిత్య స్త్రీలింగము, జ్ఞానశబ్దము నిత్యనపుంసకలింగము కావున ఆ శబ్దములకు ప్రకృత సూత్రముచే ప్రథమా విభక్తి వచ్చును.

2. లింగమాత్రమందు ప్రథమా విభక్తి : పుంస్త్వాది (పుంలింగం, స్త్రీలింగం మరియు నపుంసకలింగము) లింగమాత్రాధిక్యమందు ప్రథమా విభక్తి వచ్చును. తటః, తటీ, తటమ్ అనునవి ఉదాహరణములు. తట శబ్దము మూడు లింగములలో ఉండును. తట శబ్దము అనియత లింగము. కావున ప్రాతిపదికార్థముతో పాటు పుంస్త్వాది లింగములు గూడ అధికముగా భాసించుచున్నవి. ఇక్కడ తటః, తటీ, తటమ్ అని ప్రథమా విభక్తి ప్రవర్తించును.

3. పరిమాణమాత్రమందు ప్రథమా విభక్తి : ద్రోణశబ్దమునకు పరిమాణ విశేషము అర్థము. కావున పరిమాణమాత్రాధిక్యమున ప్రథమా విభక్తి వచ్చును. " ద్రోణోవ్రీహిః " అనునది ఉదాహరణ. ప్రత్యయార్థమందు అనగా పరిమాణ సామాన్యమందు అభేద సంబంధముతో అన్వయించును. పరిమాణ సామాన్యరూప ప్రత్యయార్థము పరిచ్ఛేద్య పరిచ్ఛేదక భావము అను సంబంధముతో వ్రీహియందు అన్వయించును. (వ్రీహి పరిచ్ఛేద్యము, ద్రోణము పరిచ్ఛేదకము) పరిచ్ఛేద్యమనగా కొలువదగినది. పరిచ్ఛేదకమనగా కొలుచునట్టిది. కనుక ద్రోణోవ్రీహిః అనుచోట ద్రోణరూప పరిమాణముచే పరిచ్ఛిన్నమగు వ్రీహి అను బోధ కలుగును. ద్రోణరూపము ఏ పరిమాణము గలదో దానితో పరిచ్ఛిన్నము వ్రీహి యని ద్రోణోవ్రీహిః అను పదద్వయమునకు అర్థము.

4. వచనమాత్రమందు ప్రథమా విభక్తి : ఏకః, ద్వౌ, బహవః అను సంఖ్యావాచక పదములు " **వచనమాత్రే ప్రథమా** " అను అంశమునకు ఉదాహరణములు. ఇక్కడ వచ్చు ప్రథమావిభక్త్యర్థములు క్రమముగా ఏకత్వ, ద్విత్వ, బహుత్వ రూపార్థములను తెలుపుచున్నవి. కాని ఇక్కడ, ఏక, ద్వి, బహు అను ప్రాతిపదికములే ప్రత్యయార్థముల ఏకత్వ–ద్విత్వ–బహుత్వములను వచనము (సంఖ్య) లను తెలుపుటచే " ఉక్తార్థానామ ప్రయోగః " అను న్యాయము (మరల చెప్పబడినవానికి ప్రయోగము లేదు) ద్వారా తిరిగి ఏకత్వాది బోధకములగు – ప్రత్యయములు వచ్చుటకు వీలులేదు. విభక్తి ప్రత్యయము రాని పక్షమున ఏక, ద్వి ఇత్యాదులకు పరత్వము సిద్ధింపదు. కావున ఏకత్వాది సంఖ్యాబోధకములగు ఏక, ద్వి, బహు అను శబ్దములపై ప్రథమా విభక్తి ప్రత్యయములు

చెప్పుటచే సూత్రమున " వచన " శబ్దము చెప్పబడినది.

2. సంబోధనే చ (2-3- 47)

ఇహ ప్రథమా స్యాత్. హే రామ.

సంబోధనే, చ అని పదచ్ఛేదము. సంబోధనమనగా ఎదుటనున్న లేదా దూరముగా ఉన్నవానిని పిలుచుట. అట్టి అర్థమున ప్రథమా విభక్తి వచ్చును. పూర్వసూత్రము నుండి ప్రథమా అను పదము అనువర్తించును. హే రామ అనునది ఉదాహరణ.

ప్రథమా విభక్తి సంపూర్ణము

అథ ద్వితీయా విభక్తిః

3. కారకే (1-3-23)

ఇత్యధికృత్య

కారకమనగా క్రియాజనకము అని అర్థము. కరోతి = క్రియాం నిర్వర్తయతి అని కారక శబ్దమునకు వ్యుత్పత్తి. క్రియను నిర్వర్తింపజేయునది అని అర్థము. ఇది అధికార సూత్రము.

4. కర్తురీప్సితతమం కర్మ (1-4-49)

కర్తుః క్రియయా ఆప్తుమ్ ఇష్టతమం కారకం కర్మసంజ్ఞం స్యాత్. " కర్తుః " కిమ్? మాషేష్వశ్వం బధ్నాతి. కర్మణ ఈప్సితా మాషాః, నతు కర్తుః. తమబ్ గ్రహణం కిమ్ ? పయసా ఓదనం భుఙ్క్తే. 'కర్మ' ఇత్యనువృత్తౌ పునః కర్మగ్రహణమాధారనివృత్త్యర్థమ్. అన్యథా " గేహం ప్రవిశతి " ఇత్యత్రైవ స్యాత్.

కర్తుః ఈప్సితతమం, కర్మ అని ఈ సూత్రము యొక్క పదచ్ఛేదము. "కారకే" అను అధికార సూత్రము అనువర్తించును.

కర్తకు స్వక్రియచే ఏది ఈప్సితతమమో ఆ కారకము కర్మ సంజ్ఞకమగును అని సూత్రార్థము. ధాతువునకు ఫలము, వ్యాపారము అని రెండర్థములుండును. దానిలో వ్యాపారమునకాశ్రయమైనవాడు కర్త. ఆప్తుం ఇష్టం – ఈప్సితమ్, అతిశయేన ఈప్సితమ్ – ఈప్సితతమమ్. అనగా తత్ ప్రాప్తికై ఎక్కువగా అభిలషింపబడినదని భావము. కర్త యందలి క్రియతో సంబంధించుటకు ఇష్టతమమగు కారకము కర్మ సంజ్ఞ కలిగినది అగునని సూత్రార్థము.

ఈ సూత్రమందు " కర్తుః " అనుపదము లేనిచో " మాషేషు అశ్వం బధ్నాతి " (మాషములను ధాన్యముపై అభిలషించిన గుర్రమును వేరొకచోట కట్టుచున్నాడు) అను ఉదాహరణమందు మాషములకు కూడా కర్మ సంజ్ఞ రావలసి వచ్చును. కర్తృపదము వేసినచో ప్రకృత స్థలమందు మాషములు కర్మసంజ్ఞకమగు అశ్వమునకే ఈప్సితములు (ఇష్టములు) గాని కర్తకు గాదు కావున కర్మసంజ్ఞ వారించును.

కాని " తండులాన్ పచతి " అను ఉదాహరణమందు (బియ్యమును వండుచున్నాడు) కర్త యందలి క్రియతో సంబంధించుటకు ఇష్టతమమగు కారకము తండుల శబ్దము కర్మ సంజ్ఞ కలది యగును. కర్మ సంజ్ఞ కలదగుటచే ద్వితీయా విభక్తి కూడ వచ్చును.

ఈ సూత్రమందు తమబ్ గ్రహణము అనగా " ఈప్సితతమమ్ " అను పదము లేనిచో " కర్తురుద్దేశ్యం కర్మ " అను సూత్రమును చేసినచో " పయసా ఓదనం భుఙ్క్తే " (పాలతో అన్నమును తినుచున్నాడు) అను ఉదాహరణమందు కర్తకు ఉద్దేశ్యమగు పయస్సునకు కూడా కర్మ సంజ్ఞ రావలసి వచ్చును. ఈ ప్రత్యుదాహరణకు భోజనము చేసి కూడా పాలయందలి కోరికతో మరల భోజనమందు ప్రవర్తించుచున్నాడని అర్థము. ఈప్సితతమ శబ్దమును వేసినచో ఓదనమే ఈప్సితతమముగాని గుణభూతమగు పయస్సు కాదు కావున దానికి కర్మ సంజ్ఞ రాదు.

" అధిశీఙ్ స్థాసాం కర్మ " అను సూత్రము నుండి కర్మపదము అనువర్తించుచుండగా ఈ సూత్రములో మరల కర్మపదము అధారపదమునకు అనువృత్తి లేకుండా ఉండుటకై ఉపాత్తమైనది. అట్లుకాక ఈ సూత్రములో ఆధారపదము కూడా అనువర్తించినచో " గేహం ప్రవిశతి " మున్నగు ఉదాహరణలందు ఆధారభూతములగు గేహాదులకే కర్మ సిద్ధించునుగాని తండులాన్ పచతి, హరిం భజతి ఇత్యాదులందు తండులము, హరి మొదలగు శబ్దములకు కర్మసంజ్ఞ సిద్ధించక పోవును.

5. అనభిహితే (2-3-1)

ఇత్యధికృత్య.

అభిహితమనగా చెప్పబడినదని అర్థము. అనభిహితమనగా చెప్పబడనిది అని అర్థము. ఇది అధికార సూత్రము.

6. కర్మణి ద్వితీయా (2-3-2)

అనుక్తే కర్మణి ద్వితీయా స్యాత్. హరిం భజతి. అభిహితే తు కర్మణి

" ప్రాతిపదికార్థమాత్రే " ఇతి ప్రథమైవ. అభిధానం చ ప్రాయేణ తిఙ్ కృత్తద్ధితసమాసైః. తిఙ్ – హరిః సేవ్యతే. కృత్ – లక్ష్మ్యా సేవితః. తద్ధితః – శతేన క్రీతః శత్యః. సమాసః –ప్రాప్తః ఆనందో యం సః – ప్రాప్తానందః. క్వచిన్నిపాతేనాభిధానమ్. యథా–విషవృక్షోఽపి సంవర్ధ్య స్వయం ఛేత్తుమసాంప్రతమ్, సాంప్రతమిత్యస్య హి యుజ్యత ఇత్యర్థః.

కర్మణి ద్వితీయాః – కర్మణి, ద్వితీయా అని పదచ్ఛేదము. "అనభిహితే" అను పూర్వ సూత్రము అనువర్తించును. కర్మ తిఙ్గాదులచే కాకుండా మరియు దేనిచేతను కూడా చెప్పబడనప్పుడు ప్రాతిపదికకు ద్వితీయా విభక్తి వచ్చునని సూత్రార్థము.

హరిం భజతి (హరిని భజించుచున్నాడు లేక సేవించుచున్నాడు) "భజ్" ధాతువునకు సంతుష్ట్యనుకూల పూజాది వ్యాపారమర్థము. భజతి అను క్రియాపదముచే కర్త చెప్పబడదు కావున హరి శబ్దమునకు కర్మ సంజ్ఞ వచ్చును అనగా ద్వితీయా విభక్తి వచ్చును. " హరిః సేవ్యతే " (హరి సేవింపబడుచున్నాడు) అనునపుడు " సేవ్యతే " అను కర్మ చెప్పబడుట వలన ద్వితీయా విభక్తి రాదు. " ప్రాతిపదికార్థమాత్రే " అను సూత్రముచే ప్రథమా విభక్తియే వచ్చును. " భజతి " అనుచోట తిఙ్ ప్రత్యయము కర్తను మాత్రమే చెప్పును. కాని కర్మను చెప్పుట లేదు. కనుక కర్మ అనభిహితమగుటచే కర్మ సంజ్ఞకమగు హరిశబ్దమునకు ఈ సూత్రముచే ద్వితీయా విభక్తి రాగా "హరిమ్" అని యగును. కర్మ అభిహితే అని చెప్పినచో ప్రథమా విభక్తియే వచ్చును.

కర్మ సాధారణముగా తిఙ్, కృత్, తద్ధితములచే చెప్పబడును.

(1) "హరిః సేవ్యతే" అను ఉదాహరణమందు కర్మార్థకమగు "సేవ్యతే" అను తిఙంతముతోపాటు కర్మయగు హరి శబ్దము చెప్పుటచే హరి శబ్దమునకు కర్మ సంజ్ఞ ఉన్నను దానికి ద్వితీయా విభక్తి రాదు.

(2) "లక్ష్మ్యా హరిః సేవితః" (లక్ష్మిచే హరి సేవింపబడినాడు) అను ఉదాహరణలో కర్మార్థక కృత్ ప్రత్యయము ("క్త" ప్రత్యయము) " సేవిత " శబ్దముచే కర్మయగు హరి శబ్దమునకు ద్వితీయా కాకుండా ప్రథమా విభక్తియే వచ్చును.

(3) "శతేన క్రీతః శత్య అశ్వః" (నూరు రూపాయలచే కొనబడినది శత్యము, గుర్రము) అను స్థలమందు తద్ధిత ప్రత్యయమగు "యత్" ప్రత్యయము చేత అశ్వరూప కర్మ చెప్పబడుటచే ద్వితీయా విభక్తి రాదు.

(4) "ప్రాప్త ఆనందః యం సః – ప్రాప్తానందః దేవదత్తః" (ఎవరికి ఆనందానుభవము ప్రాప్తించినదో అతడు ప్రాప్తానందుడు దేవదత్తుడు) అను ఉదాహరణమందు సమాసము

(బహుప్రీహి) చేతను కర్మ చెప్పబడుటచే దేవదత్త శబ్దముపై ప్రస్తుత సూత్రముచే ద్వితీయా రాదు. ప్రథమా విభక్తియే వచ్చును.

కొన్నిచోట్ల నిపాతములచేత కర్మ అభిహితమగును. " విషవృక్షోఽపి ...." మొ॥ ఉదాహరణములలో పెంచి పెద్దచేయబడిన విషవృక్షమైననూ స్వయముగా ఛేదించుటకు యోగ్యము కాదని అర్థము. "విషవృక్షోఽపి" అను శబ్దము "అసాంప్రతమ్" అను పదముతో అన్వయించును. "సాంప్రతమ్" అను నిపాతమునకు యుక్తమగునని అర్థము. అసాంప్రతమ్ అనగా యుక్తముకాదని అర్థము. ఇచ్చట సాంప్రతమ్, అపి అను నిపాతములచే విషవృక్షరూప కర్మ చెప్పబడిపోవుటచే ద్వితీయా విభక్తి రాదు.

7. తథాయుక్తం చానీప్సితమ్ (1-4-50)

ఈప్సితతమవత్క్రియయా యుక్తమనీప్సితమపి కారకం కర్మసంజ్ఞం స్యాత్. గ్రామం గచ్ఛన్ తృణం స్పృశతి. ఓదనం భుఞ్జానో విషం భుఙ్క్తే.

"తథాయుక్తం, చ, అనీప్సితమ్" అని పదచ్ఛేదము. ఈప్సితతమమువలె క్రియతో కూడుకొన్న అనీప్సితమగు (ఇష్టముకాని) కారకము కూడా కర్మసంజ్ఞ కలదియగును. "గ్రామం గచ్ఛన్ తృణం స్పృశతి" (గ్రామమునకు వెడుతూ గడ్డిపరకను స్పృశించుచున్నాడు) అను ఉదాహరణమందు స్పృశధాత్వర్థ క్రియతో కూడుకొన్న అనీప్సితమగు తృణము (గడ్డిపరక) ఈప్సితతమము కాకపోయిననూ, ఈ సూత్రముచేత కర్మసంజ్ఞ వచ్చి "తృణం" అను రూపం ఏర్పడింది. అలాగే " విషం భుఙ్క్తే " అను ఉదాహరణమందు (భోజనము చేస్తూ ఇష్టము కాకపోయిననూ ప్రస్తుత సూత్రముచేత కర్మసంజ్ఞ వచ్చును.

8. అకథితం చ (1-4-51)

అపాదానాది విశేషైరవివక్షితం కారకం కర్మసంజ్ఞం స్యాత్.

దుహ్ యాచ్ పచ్ దణ్డ్ రుధి ప్రచ్ఛిచిబ్రూ శాసుజిమథ ముషామ్ ।

కర్మయుక్ స్యాదకథితం తథా స్యాన్నీహృకృష్వహామ్ ॥

దుహ్యాదీనాం ద్వాదశానాం. తథా నీప్రభృతీనాం చతుర్ణాం కర్మణా యద్యుజ్యతే తదేవాకథితం కర్మేతి పరిగణనం కర్తవ్యమిత్యర్థః. గాం దోగ్ధి పయః. బలిం యాచతే వసుధామ్. అవినీతం వినయం యాచతే. తణ్డులానోదనం పచతి. గర్గాన్ శతం దణ్డయతి. వ్రజమవరుణద్ధి గామ్. మాణవకం పన్థానం పృచ్ఛతి. వృక్షమవచినోతి ఫలాని. మాణవకం ధర్మం బ్రూతే శాస్తి వా. శతం జయతి దేవదత్తమ్. సుధాం

క్షీరనిధిం మథ్నాతి. దేవదత్తం శతం ముష్ణాతి. గ్రామమజాం నయతి హరతి కర్షతి వహతి వా. అర్థనిబంధనేయం సంజ్ఞా. బలిం భిక్షతే వసుధామ్. మాణవకం ధర్మం భాషతే - అభిధత్తే-వక్తీత్యాది. కారకం కిమ్ ? మాణవకస్య పితరం పన్థానం పృచ్ఛతి. (వా) "అకర్మకధాతుభిర్యోగే దేశః కాలో భావో గన్తవ్యోఽధ్వా చ కర్మసంజ్ఞక ఇతి వాచ్యమ్". కురూన్ స్వపితి మాసమాస్తే. గోదోహమాస్తే. క్రోశమాస్తే.

అకథితం చ : అకథితం చ అని పదవిభాగము. అకథితం అనగా చెప్పబడనిది అని అర్థము. అపాదానాది విశేషములతో చెప్పబడని కారకము కర్మ సంజ్ఞ కలది అగునని సూత్రార్థము. అనగా అపాదానము, సంప్రదానము, అధికరణము మున్నగు విశేషములచే అకథితము అవివక్షితమగు కారకము కూడ కర్మసంజ్ఞకమగును. అపాదానత్వాదులును ఆయా విశేషరూపమున కాక సామాన్య సంబంధ మాత్రముగ వివక్షితములయినచో ఆయా కారకములు కర్మ సంజ్ఞకములగునని భావము. అపాదానాదులుగనే వివక్షించినచో వానికి కర్మసంజ్ఞ రాక అపాదానాది సంజ్ఞలే వచ్చును.

ఏయే ధాతువులు ప్రయోగించినపుడు అపాదానాదులు ఆపాదానాదులుగా వివక్షింపబడవో అట్టి పదహారు ధాతువులను వార్తికకారులు చెప్పియున్నారు. ఆ ధాతువులే " దుహ్యాచ్ .... " అను శ్లోకమున సంగ్రహింపబడినవి.

దుహ్ (పితుకుట), యాచ్ (యాచించుట), పచ్ (వండుట), దండ్ (శిక్షించుట), రుధ్ (అడ్డుపెట్టుట), ప్రఛ్ (అడుగుట), చి (ఎంచుట), బ్రూ (పలుకుట), శాస్ (అనుశాసించుట), జి (జయించుట), మథ్ (చిలుకుట), ముష్ (దొంగిలించుట), నీ (తీసుకొనిపోవుట), హృ (తీసుకొనుట), కృష్ (గుంజుట, దున్నుట), వహ్ (తీసుకొనుట), మోయుట) ఈ పదహారు ధాతువుల కర్మతో ఏ అపాదానాదికము సంబంధము కలిగియుండునో అది అకథిత కర్మ అగును అని శ్లోకార్థము.

ఉదాహరణ : గాం దోగ్ధి పయః - గోవును పాలు పితుకుతున్నాడు అని అర్థము. దుహ్ ధాతువునకు పితుకుట అని అర్థము. ఇచట గోవు అపాదానము. గోవు నుండి అని అర్థము. కాని గోవునందలి అపాదానత్వము వివక్షచేయనప్పుడు ప్రస్తుత సూత్రముచే అపాదానమగు గోశబ్దమునకు కర్మసంజ్ఞ రాగా " కర్మణి ద్వితీయా " అను సూత్రము చేత ద్వితీయా విభక్తి వచ్చి " గామ్ " అను రూపమేర్పడింది. అపాదానత్వమును వివక్ష చేసినట్లయితే " అపాదానే పంచమీ " అను సూత్రముచే గోశబ్దమునకు పంచమీ విభక్తి వచ్చి "గోః" అని ఉండును.

బలిం యాచతే వసుధామ్ – బలి నుండి భూమిని యాచించుచున్నాడు అని అర్థము. బలి యందలి అపాదానత్వము అవివక్షితము అగుటచే ప్రస్తుత సూత్రముచే బలి శబ్దమునకు కర్మ సంజ్ఞ రాగా " బలిం " అని ద్వితీయా విభక్తి వచ్చును.

తండులాన్ ఓదనం పచతి – బియ్యముతో అన్నము వండుచున్నాడు. ఇచట తండులములందలి అపాదానత్వము వివక్షితము కానందున ప్రస్తుత సూత్రముచే తండుల శబ్దమునకు కర్మసంజ్ఞ రాగా ద్వితీయ వచ్చినది.

గర్గాన్ శతం దండయతి – గర్గుల నుండి నూరు నాణెములను గ్రహించుచున్నాడు. ఇచట గర్గుల యందలి అపాదనత్వము చెప్పబడనందున గర్గశబ్దమునకు ప్రస్తుత సూత్రముచే కర్మసంజ్ఞ రాగా ద్వితీయా విభక్తి (గర్గాన్) వచ్చును.

వ్రజం అవరుణద్ధి గామ్ – పశువుల మందలో గోవును నిరోధించుచున్నాడు. వ్రజమునందలి అధికరణము (వ్రజమనగా పశువులలో) వివక్షితముకానందున వ్రజశబ్దమునకు కర్మసంజ్ఞ వచ్చి ద్వితీయా విభక్తి వచ్చును.

మాణవకం పన్థానం పృచ్ఛతి – మాణవకునిచే మార్గమునకు తెలిసికోదలచుకున్నాడు. ఇట మాణవక శబ్దమునకు కర్మసంజ్ఞ, ద్వితీయా వచ్చును.

వృక్షమ్ అవచినోతి ఫలాని – వృక్షము నుండి ఫలములను కోయుట అను అపాదానత్వము వివక్షకానిచో వృక్షశబ్దమునకు కర్మసంజ్ఞ రాగా ద్వితీయా వచ్చినది.

మాణవకం ధర్మం బ్రూతే, శాస్తి – మాణవకుని కొరకు ధర్మము బోధించుచున్నాడు. ఇచ్చుట మాణవక శబ్దమున సంప్రదానత్వము వివక్షితము కానందున కర్మసంజ్ఞ రాగా ద్వితీయా వచ్చును.

శతం జయతి దేవదత్తమ్ – దేవదత్తుని నుండి వంద నాణెములను గెలుచుచున్నాడు. దేవదత్త శబ్దమున అపాదానత్వము వివక్షితము కానందున కర్మసంజ్ఞ వచ్చి ద్వితీయా విభక్తి రూపమేర్పడును.

సుధాం క్షీరనిధిం మథ్నాతి – పాలసముద్రము నుండి అమృతమును చిలుకుచున్నాడు. క్షీరనిధిశబ్దమునకు కర్మసంజ్ఞ రాగా ద్వితీయా వచ్చును. దేవదత్తం శతం ముష్ణాతి – దేవదత్తుని నుండి వంద నాణెములను అపహరించుచున్నాడు. దేవదత్తశబ్దమునకు అపాదానత్వము వివక్షితం కానందున కర్మసంజ్ఞ వచ్చి ద్వితీయ రూపమేర్పడును.

గ్రామం అజాం నయతి – మేకను గ్రామమునకు తీసుకొనిపోవుచున్నాడు. ఇక్కడ గ్రామశబ్దమునకు కర్మసంజ్ఞ రాగా ద్వితీయా విభక్తి వచ్చును. అదేవిధముగా, హరతి, కర్షతి, వహతి అను క్రియారూపముల ప్రయోగమందు కూడ అపాదానాదులు వివక్షితముకానిచో గ్రామాది శబ్దములకు కర్మసంజ్ఞ మఱియు ద్వితీయా విభక్తి వచ్చును.

ఈ విధంగా దుహ్, యాచ్ అను పదహారు ధాతువులేగాక వాని సమాన అర్థములు గల పర్యాయ ధాతువులును ప్రయోగించినపుడు కూడ అపాదానాదులు అవివక్షితమైనచో కర్మసంజ్ఞ వచ్చును. ఉదాహరణకు " బలిం భిక్షతే వసుధామ్ " భిక్షధాతువు యాచ్ ధాతువునకు పర్యాయవాచకముగావున బలి శబ్దమునకు కర్మసంజ్ఞ వచ్చును.

అలాగే మాణవకం ధర్మం భాషతే, అభిదత్తే అను ఉదాహరణములయందు బ్రూఞ్ ధాతువునకు సమానమైన భాష్, అభిధా, వచ్ ఇత్యాది ధాతువులు ప్రయోగింపబడినవి కావున మాణవకుని యందలి అపాదానత్వము అవివక్షితమగుటచే మాణవక శబ్దమునకు కర్మసంజ్ఞ విధింపబడును.

ఈ సూత్రముచేత కారకమునకే కర్మసంజ్ఞ విధింపబడుటచే "మాణవకస్య పితరం పన్థానం పృచ్ఛతి" అను ఉదాహరణమందు మాణవకునికి కర్మసంజ్ఞ ప్రవర్తించదు.

" అకర్మక ధాతుభిర్యోగే .... " అను వార్తికము ఆధారంగా అకర్మకధాతువులతో సంబంధము ఉన్నప్పుడు దేశము, కాలము, భావము, గంతవ్య అధ్వ (చేరదగు మార్గము) కర్మసంజ్ఞ కలిగినవి అగును. స్వప, ఆస ధాతువులు అకర్మకములు. కనుక వాటితో సంబంధము ఉన్నప్పుడు " కురూన్ స్వపితి " అను ఉదాహరణమందు దేశవాచక కురు శబ్దమునకు, " మాసమాస్తే " అనుచోట భావ కాల వాచక మాస శబ్దమునకు, "క్రోశమాస్తే" అనుచోట గన్తవ్యాధ్వవాచక క్రోశ శబ్దమునకు ఈ వార్తికము చేత కర్మసంజ్ఞ సిద్ధించును.

9. గతిబుద్ధిప్రత్యవసానార్థశబ్దకర్మాకర్మణామణికర్తా స ణౌ (1-4-52)

గత్యాద్యర్థానాం శబ్దకర్మణామకర్మకాణాం చాణౌ యః కర్తా స ణౌ కర్మ స్యాత్.

శత్రూనగమయత్స్వర్గం వేదార్థం స్వానవేదయత్ ।
ఆశయాచ్చామృతం దేవాన్వేదమధ్యాపయద్విధిమ్ ॥
ఆసయత్సలిలే పృథ్వీం యః స మే శ్రీహరిర్గతిః ॥

' గతి ' ఇత్యాది కిమ్ ? పాచయత్యోదనం దేవదత్తేన. అణ్యన్తానాం కిమ్ ? గమయతి దేవదత్తో యజ్ఞదత్తం, తమపరః ప్రయుఙ్క్తే, గమయతి దేవదత్తేన యజ్ఞదత్తం

విష్ణుమిత్రః.

(వా) నీవహ్యోర్న. నాయయతి, వాహయతి వా భారం భృత్యేన.

(వా) నియన్తృకర్తృకస్య వహేరనిషేధః. వాహయతి రథం వాహాన్సూతః.

(వా) ఆదిఖాద్యోర్న. ఆదయతి ఖాదయతి వా అన్నం వటునా.

(వా) భక్షేరహింసార్థస్య న. భక్షయత్యన్నం వటునా. "అహింసార్థస్య" కిమ్ ? భక్షయతి బలీవర్దాన్ సస్యమ్.

(వా) జల్పతిప్రభృతీనాముపసంఖ్యానమ్. జల్పయతి భాషయతి వా ధర్మం పుత్రం దేవదత్తః.

(వా) దృశేశ్చ. దర్శయతి హరిం భక్తాన్. సూత్రే జ్ఞానసామాన్యార్థానామేవ గ్రహణం, నతు తద్విశేషార్థానామిత్యనేన జ్ఞాప్యతే. తేన 'స్మరతి' 'జిఘ్రతి' ఇత్యాదీనాం న. స్మారయతి ఘ్రాపయతి వా దేవదత్తేన.

(వా) శబ్దాయతేర్న. శబ్దాయయతి దేవదత్తేన. ధాత్వర్థసంగృహీతకర్మత్వేనాకర్మకత్వాత్ప్రాప్తిః. యేషాం దేశకాలాదిభిన్నం కర్మ న సంభవతి తేऽత్రాకర్మకాః, న త్వవివక్షితకర్మాణోऽపి. తేన 'మాసమాసయతి దేవదత్తమ్' ఇత్యాదౌ కర్మత్వం భవతి. 'దేవదత్తేన పాచయతి' ఇత్యాదౌ తు న.

గతిబుద్ధిప్రత్యవసానార్థ శబ్దకర్మాకర్మాకాణామణికర్తా స ణౌ :-

గతి–బుద్ధి–ప్రత్యవసానార్థ–శబ్ద కర్మాకర్మకాణామ్, అణికర్తా, సః, ణౌ అని పదవిభాగము.

గతి బుద్ధి ప్రత్యవసానార్థాశ్చ శబ్దకర్మాణశ్చ అకర్మకాశ్చ గతిబుద్ధి ప్రత్యవసానార్థ శబ్దకర్మాకర్మకాః తేషాం గతిబుద్ధి ప్రత్యవసానార్థ శబ్దకర్మాకర్మకాణాం అని ద్వంద్వసమాసము. అణౌ కర్తా అణికర్తా అని సప్తమీతత్పురుష సమాసము.

గతి అనగా గమనము. బుద్ధి, ప్రత్యవసానము అనగా భక్షణము. ఈ అర్థములు కలిగిన ధాతువులు, శబ్దము కర్మగా కలిగిన ధాతువులు, అకర్మకధాతువులు వీటితో సంబంధము ఉండగా అణ్యంతావస్థలో (ణి ప్రత్యయము లేనిచో) ఏది కర్తో అది ణ్యంతావస్థలో (ణి ప్రత్యయము చేసినచో) కర్మసంజ్ఞ కలిగినది అగును.

1. గత్యర్థకధాతువు : 'శత్రవః స్వర్గమ్ అగచ్ఛన్' అని ణి ప్రత్యయము లేనప్పుడు శత్రు శబ్దార్థము కర్త. దానికి ణి ప్రత్యయావస్థ యందు అనగా 'అగమయత్' అను దానితో సంబంధము ఉన్నప్పుడు కర్మసంజ్ఞ వచ్చి, ద్వితీయ వచ్చి 'శత్రూన్' అని ఏర్పడి

"శత్రూన్ అగమయత్ స్వర్గమ్" అని సిద్ధించును. ఇచ్చట "గమ్" గత్యర్థక ధాతువు.

2. బుద్ధ్యర్థక ధాతువు : 'స్వాన్ వేదార్థమ్ అవేదయత్' అను స్థలమందు విద్-ధాతువు జ్ఞానార్థక ధాతువు. స్వాన్ అనుచోట స్వశబ్దార్థమునకు కర్మసంజ్ఞ వచ్చినది.

3. ప్రత్యవసానార్థక ధాతువు : 'దేవాన్ అమృతమ్ ఆశయత్' అను స్థలమందు అశ్ ధాతువు భక్షణార్థక ధాతువు. ఇచ్చట దేవ శబ్దమునకు కర్మసంజ్ఞ వచ్చినది.

4. శబ్దకర్మక ధాతువు : " విధిం వేదం అధ్యాపయత్ " అనుచోట అధిపూర్వక ఇఙ్ ధాతువును అధ్యయనము చేయుట అని అర్థము (ఇఙ్-అధ్యయనే). కావున ఆ ధాతువు శబ్దకర్మము. విధి శబ్దమునకు కర్మసంజ్ఞ వచ్చినది.

5. అకర్మకధాతుయోగము : " పృథ్వీం సలిలే ఆసయత్ " అనుచోట ఆస ధాతువునకు 'ఉండుట' అని అర్థము. కావున ఇది అకర్మకము. పృథ్వీ శబ్దమునకు కర్మసంజ్ఞ వచ్చినది.

" దేవదత్తేన ఓదనం పాచయతి " అను ప్రత్యుదాహరణమందు పచ ధాతువు గత్యాద్యర్థక ధాతువులలో చేరలేదు. కావున దేవదత్త శబ్దమునకు కర్మసంజ్ఞ రాదు.

అణ్యంతావస్థలో కర్తకే ణ్యంతావస్థలో ఈ పై సూత్రముచే కర్మసంజ్ఞ చెప్పబడినది. కావున "దేవదత్తః యజ్ఞదత్తం గమయతి" అని ణ్యంతావస్థలో కర్తయగు దేవదత్తునికి "దేవత్తేన యజ్ఞదత్తం గమయతి విష్ణుమిత్రః" అను ణ్యంతావస్థ గల ఉదాహరణ యందు కర్మసంజ్ఞ ప్రవర్తించదు.

(వా) నీ వహ్యోర్న : నీ, వహ్ అను ఈ రెండు ధాతువులతో సంబంధమునప్పుడు "గతి బుద్ధి .... " అను సూత్రముచేత కర్మసంజ్ఞ రాదు.

నీ, వహ అనునవి ధాతువు గత్యర్థక ధాతువులు. కావున వాటితో సంబంధమున్నప్పుడు "నాయయతి వాహయతి వా భారం భృత్యేన " అను ఉదాహరణ మందు భృత్యునికి కర్మసంజ్ఞ " గతి బుద్ధి .... " అను సూత్రముచే విధింపబడవలసి యుండగ ప్రస్తుత వార్తికముచే నిషేధము చెప్పబడినది. అయితే "నియన్తృ" అనగా సారథి కర్తగా కల్గిన వహ ధాతువుతో సంబంధమున్నప్పుడు మాత్రము ఈ కర్మసంజ్ఞ నిషేధింపబడదు. " నియన్తృ కర్తృకస్య .... " అను వార్తికము చేత పై నిషేధమునకు నిషేధము విధింపబడుచున్నది. దీనినే శాస్త్రములో ప్రతిప్రసవము అందురు. కావున " వాహాన్ రథం వాహయతి సూతః " అను ఉదాహరణమందు వాహా మొదలగు

ధాతువులకు “ నీ వహ్యోర్న ” అనే వార్తికముచే నిషేధం చెప్పకుండ “ గతి బుద్ధి .... ” అను సూత్రముచే కర్మసంజ్ఞ విధింపబడును.

(వా) ఆదిఖాద్యోర్న : అద, ఖాద అను ధాతువులతో సంబంధమున్నప్పుడు “ గతి బుద్ధి ....” అను సూత్రముచే కర్మసంజ్ఞ రాదు. కావున “ ఆదయతి ఖాదయతి వా అన్నం వటునా ” అను స్థలమందు వటువు శబ్దమునకు “గతి బుద్ధి .... ” అను సూత్రముచే కర్మసంజ్ఞ ప్రసక్తమయినది. కాని ప్రస్తుత వార్తికము చేత నిషేధింపబడుచున్నది.

(వా) భక్షేరహింసార్థస్య న : అహింస అను అర్థాన్ని చెప్పే భక్ష అను ధాతువుతో సంబంధమున్నప్పుడు “ గతి బుద్ధి .... ” అను సూత్రముచే కర్మ సంజ్ఞ ప్రవర్తించదు. కావున “భక్షయతి అన్నం వటునా” అను ఉదాహరణమందు వటువు అను శబ్దమునకు కర్మసంజ్ఞ విధింపబడదు. హింసార్థక భక్షధాతువుతో సంబంధమున్నప్పుడు మాత్రము “గతి బుద్ధి ....” అను సూత్రముచే కర్మసంజ్ఞ ప్రవర్తించును. అందువల్లనే “ బలీవర్దాన్ సస్యం భక్షయతి ” అనుచోట హింసార్థకము కావడం చేత కర్మసంజ్ఞ వచ్చును.

(వా) జల్పతిప్రభృతీనాముపసంఖ్యానమ్: జల్పతి మొదలగు ధాతువులతో సంబంధమున్నప్పుడు అణ్యంతావస్థలో కర్త ణ్యంతావస్థలో కర్మసంజ్ఞ కలది యగును. “ పుత్రం ధర్మం జల్పయతి భాషయతి వా దేవదత్తః ” అను ఉదాహరణమందు పుత్ర శబ్దమునకు కర్మసంజ్ఞ విధించగ ద్వితీయా విభక్తి వచ్చినది.

(వా) దృశేశ్చ : దృశ ధాతువుతో సంబంధమున్నప్పుడు కూడా అణ్యంతావస్థలో కర్త ణ్యంతావస్థలో కర్మసంజ్ఞ కలది యగును. “దర్శయతి హరిం భక్తాన్” అను స్థలమందు భక్త శబ్దమునకు కర్మసంజ్ఞ మఱియు ద్వితీయా విభక్తి ప్రవర్తించినది. దృశిర్ – ప్రేక్షణే అను ధాతువు బుద్ధి విశేషమును తెలుపుతుంది. కావున “ గతి బుద్ధి ...... ” సూత్రముచేత కర్మ సంజ్ఞ ప్రవర్తించుచుండగా “ దృశేశ్చ ” అను వార్తికముచే మరల కర్మసంజ్ఞా విధానము వ్యర్థమయి ఈ విధముగా గుర్తుచేయును.

“ గతి బుద్ధి .... ” సూత్రమందు బుద్ధ్యర్థక ధాతువులనగా జ్ఞాన సామాన్యార్థక ధాతువులనే గ్రహించవలెను కాని విశేషార్థక ధాతువులుగా కాదని భావము. అందువలన జ్ఞాన విశేషార్థకములైన స్మృ, ఘ్రా మొదలగు ధాతువులతో సంబంధమున్నప్పుడు “స్మారయతి ఘ్రాపయతి వా దేవదత్తేన ” ఇత్యాదులందు దేవదత్తాది శబ్దమునకు కర్మసంజ్ఞ

రాదు.

(వా) శబ్దాయతేర్న : శబ్దం కరోతి అను అర్థమందు క్యఙ్ ప్రత్యయాన్త శబ్దాయ ధాతువుతో సంబంధమున్నప్పుడు "గతి బుద్ధి .... " అను సూత్రము రాదు. అందువలన "దేవదత్తేన శబ్దాయయతి " అను స్థలమందు దేవదత్త శబ్దమునకు కర్మసంజ్ఞ రాదు. ఇచ్చట శబ్దరూప కర్మ ధాత్వర్థముచే సంగ్రహింపబడుటవలన మరొక కర్మ ఏమీ లేకపోవుటచే శబ్దాయ ధాతువు అకర్మక ధాతువు. కావున అకర్మక ధాతు యోగమును పురస్కరించుకొని ఇచ్చట " గతి బుద్ధి .... " సూత్రముచే కర్మసంజ్ఞ ప్రవర్తించినది.

" గతి బుద్ధి .... " సూత్రమందు అకర్మక ధాతువులనగా వేటికి దేశము, కాలము మొదలగు వానికంటే కర్మ వేరే ఏదీ సంభవించదో ఆ ధాతువులే అని అర్థము. అంతేకాని కర్మ వివక్ష చేయబడని ధాతువులు కూడా అకర్మక ధాతువులని అర్థము కాదు. అందువలన " మాసమాసయతి దేవదత్తం " అను ఉదాహరణ యందు మాసరూప (కాలము) కర్మ కలిగిన ఆసధాతువుతో కూడ చెప్పబడినప్పుడు దేవదత్త శబ్దమునకు కర్మసంజ్ఞ విధింపబడినది. ఎందువలననగా ఆసధాతువు మనము వర్ణించినట్లుగా అకర్మక ధాతువు అయినది. ఓదనాది కర్మ వివక్ష చేయబడకపోయినప్పటికిని పచధాతువును అకర్మక ధాతువుగా గ్రహించకపోవుటచే "దేవదత్తేన పాచయతి" మొదలగు స్థలమందు కర్మసంజ్ఞ చెప్పబడలేదు.

10. హృక్రోరన్యతరస్యామ్ (1-4-53)

హృక్రోరణౌ యః కర్తా స ణౌ వా కర్మసంజ్ఞః స్యాత్. హారయతి కారయతి వా భృత్యం - భృత్యేన వా కటమ్.

(వా) అభివాదిదృశోరాత్మనేపదే వేతి వాచ్యమ్. అభివాదయతే దర్శయతే దేవం భక్తం భక్తేన వా.

హృక్రోరన్యతరస్యామ్ : హృక్రోః, అన్యతరస్యామ్ అని పదచ్ఛేదము. అన్యతరస్యామ్ అనగా వికల్పము అని అర్థము. హృ, కృ అను ఈ రెండు ధాతువులతో సంబంధము ఉన్నప్పుడు అణ్యంతావస్థలో కర్త ణ్యంతావస్థలో వికల్పముగా కర్మసంజ్ఞ కలది యగును. " హారయతి కారయతి వా భృత్యం భృత్యేన వా కటమ్ " అను స్థలమందు భృత్య శబ్దమునకు కర్మసంజ్ఞ ప్రవర్తించినది. కర్మసంజ్ఞ వచ్చినప్పుడు ద్వితీయా

విభక్తి, కర్మసంజ్ఞ రానప్పుడు కర్తృ అర్థంలో తృతీయా విభక్తి ప్రవర్తించినవి.

(వా) అభివాది దృశోరాత్మనేపదే వేతి వాచ్యమ్ : ఆత్మనేపదులగు అభిపూర్వక వద ధాతువు, దృశ ధాతువులతో సంబంధమున్నప్పుడు అణ్యంతావస్థలో కర్తృణ్యంతావస్థలో వికల్పముగా కర్మసంజ్ఞ కలది యగును. “ అభివాదయతే దర్శయతే దేవం భక్తం భక్తేన వా ” అను స్థలమందు ప్రస్తుత వార్తికముచే భక్త శబ్దమునకు వికల్పముగా కర్మసంజ్ఞ విధింపబడును.

11. అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మ (1-4-46)

అధిపూర్వాణామేషామాధారః కర్మ స్యాత్. అధిశేతే, అధితిష్ఠతి, అధ్యాస్తే వా వైకుంఠం హరిః.

అధిశీఙ్స్థాऽऽసాం కర్మ : అధిశీఙ్ స్థాసాం, కర్మ అని పదచ్ఛేదము. “ఆధారోऽధికరణమ్” అను సూత్రము నుండి “ ఆధారః ” అనుపదము అనువర్తించును. అధి అను ఉపసర్గ పూర్వకమైన శీఙ్, స్థా ఆస అనే మూడు ధాతువులకు ఆధారమైన శబ్దమునకు కర్మసంజ్ఞ వచ్చును. “అధిశేతే వైకుంఠం హరిః, అధితిష్ఠతి వైకుంఠం హరిః, అధ్యాస్తే వైకుంఠం హరిః” అనునవి క్రమముగా ఉదాహరణములు. వైకుంఠము ఆధారము గావున దానికి కర్మసంజ్ఞ వచ్చి ద్వితీయా విభక్తి వచ్చినది.

12. అభినివిశశ్చ (1-4-47)

అభినీత్యేతత్సంఘాతపూర్వస్య విశతేరాధారః కర్మ స్యాత్.

అభినివిశతే సన్మార్గమ్. “ పరిక్రయణే సంప్రదానమ్ ” ఇతి సూత్రాదిహ మణ్డూకప్లుత్యా అన్యతరస్యాం గ్రహణమ్ అనువర్త్య వ్యవస్థితవిభాషాశ్రయణాత్ క్వచిన్న. పాపేऽభినివేశః.

అభినివిశశ్చ : అభినివిశః, చ అని పదచ్ఛేదము. అభి, ని అను ఉపసర్గ ద్వయపూర్వకమైన విశధాతువు యొక్క ఆధారమునకు కర్మసంజ్ఞ వచ్చును. “ అభినివిశతే సన్మార్గమ్ ” అను నపుడు సన్మార్గమనే ఆధారమునకు కర్మసంజ్ఞ వచ్చినది. “ పరిక్రయణే సంప్రదానమన్యతరస్యామ్ ” అను సూత్రము నుండి మండూకప్లుతితో అన్యతరస్యాం అను పదము అనువర్తించినది. (మండూకప్లుతి అనగా కప్పగంతు అని అర్థము.

అనగా మధ్యలో కొన్ని సూత్రములలో అనువృత్తి లేక తదనంతర సూత్రములలో అనువర్తించుట అని చెప్పవచ్చును.)

అన్యతరస్యాం అనగా వికల్పము అని అర్థము. ఈ వికల్పము కూడా వ్యవస్థిత విభాషగా ఆశ్రయింపబడినది. (వ్యవస్థిత విభాష అనగా కొన్నిచోట్ల ప్రవర్తించకపోవుట అని అర్థము) ప్రస్తుత " అభినివిశశ్చ " అను సూత్రము కొన్నిచోట్ల ప్రవర్తించకుండుటచే " పాపే అభినివేశః " అను నపుడు పాపశబ్దమునకు కర్మసంజ్ఞ రాలేదు.

13. ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః (1-4-48)

ఉపాదిపూర్వస్య వసతేరాధారః కర్మ స్యాత్. ఉపవసతి, అనువసతి, అధివసతి, ఆవసతి వా వైకుంఠం హరిః.

(వా) అభుక్త్యర్థస్య న. వనే ఉపవసతి.

(వా) ఉభసర్వతసోః కార్యా ధిగుపర్యాదిషు త్రిషు ।

ద్వితీయాఽఽమ్రేడితాన్తేషు తతోఽన్యత్రాపి దృశ్యతే ॥

ఉభయతః కృష్ణం గోపాః. సర్వతః కృష్ణమ్. ధిక్ కృష్ణాభక్తమ్. ఉపర్యుపరి లోకం హరిః. అధ్యధిలోకమ్. అధోఽధో లోకమ్.

(వా) అభితః పరితః సమయా నికషా హాప్రతియోగేఽపి. అభితః కృష్ణమ్. పరితః కృష్ణమ్. గ్రామం సమయా. నికషా లఙ్కామ్. హా కృష్ణాభక్తమ్. తస్య శోచ్యతే ఇత్యర్థః. బుభుక్షితం న ప్రతిభాతి కించిత్.

ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః : ఈ సూత్రము ఏకపదము. ఉప, అను, అధి, ఆఙ్ అను నాలుగు ఉపసర్గలు పూర్వముగా గల వసధాతువు యొక్క ఆధారమునకు కర్మసంజ్ఞ వచ్చును. "ఉపవసతి వైకుంఠం హరిః, అనువసతి వైకుంఠం హరిః అధివసతి వైకుంఠం హరిః ఆ వసతి వైకుంఠం హరిః" అను ఉదాహరణములందు వైకుంఠరూప ఆధారమునకు కర్మసంజ్ఞ వచ్చినది.

(వా) అభుక్త్యర్థస్య న. భోజన నివృత్తి వాచక వసధాతువు యొక్క ఆధారమునకు కర్మసంజ్ఞ రాదు. " వనే ఉపవసతి " అనగా వనమందు ఉపవాసము చేయుచున్నాడు, అనగా నిరాహారుడు అని అర్థము. కావున ఈ ఉదాహరణమందు కర్మసంజ్ఞకు బదులు అధికరణసంజ్ఞ మరియు సప్తమీ విభక్తి ప్రవర్తించినవి.

ఉభసర్వతసోః కార్యా ధిగుపర్యాదిషు త్రిషు : ఉపపద – విభక్తులు చెప్పబడు చున్నాయి.

1. ఉభసర్వతసోః కార్యా : " తస్ " ప్రత్యయాంతములగు ఉభ, సర్వ శబ్దములను ప్రయోగించినపుడు ద్వితీయా విభక్తి వచ్చును. ఉభయతః, సర్వతః అనునవి ఉభ, సర్వశబ్దములకు " తస్ " ప్రత్యయము చేర్చగా ఏర్పడినవి. కావున ఉభయతః కృష్ణం గోపాః, సర్వతః కృష్ణమ్ అను ఉదాహరణములయందు కృష్ణశబ్దమునకు ద్వితీయా విభక్తి వచ్చి కృష్ణం అను రూపమేర్పడినది.

2. ధిక్ : ధిక్ శబ్దమును ప్రయోగించినప్పుడు ద్వితీయా విభక్తి వచ్చును. " ధిక్ కృష్ణాభక్తం " అనునది ఉదాహరణము. ధిక్ శబ్దము నిందావాచకము. కృష్ణభక్తుడు కాని వానియందు నిందయని అర్థము.

3. ఉపర్యాదిషు త్రిషు ద్వితీయాఽమ్రేడితాన్తేషు : ఉపరి, అధి, అధస్ అను మూడు ఆమ్రేడితములు అన్తమందుగా కలిగినపుడు అనగా ద్వివచనము చేయబడిన పై మూడు శబ్దములు ప్రయోగింపబడినప్పుడు ద్వితీయా విభక్తి వచ్చును. "తస్య పరమామ్రేడితమ్" అను సూత్రము చేత ద్విరుక్తము (మరల మరల చెప్పబడినచో) యొక్క పరరూపమునకు అనగా రెండవ పదమునకు ఆమ్రేడిత సంజ్ఞ విధింపబడును. అదే విధంగా " ఉపర్యుపరి లోకం హరిః " అను ఉదాహరణమందు " ఉపరి " శబ్దము రెండుసార్లు ఉచ్చరించబడినది. కావున లోకశబ్దమునకు ద్వితీయా విభక్తి వచ్చి లోకం అను రూపమేర్పడినది. అదేవిధంగా "అధ్యధిలోకమ్, అధోఽధో లోకమ్" అను ఉదాహరణములందు కూడా లోక శబ్దమునకు ద్వితీయా విభక్తి వచ్చినది.

అభితః పరితః సమయా నికషా హాప్రతియోగేఽపి : అభితః, పరితః, సమయా, నికషా, హా, ప్రతి, మొదలగు వాటితో సంబంధము ఉన్నప్పుడు కూడా ద్వితీయా విభక్తి వచ్చును. "అభితః కృష్ణమ్, గ్రామం సమయా, నికషా లఙ్కామ్, హా కృష్ణాభక్తమ్" అను ఉదాహరణములందు అభితః, సమయా, నికషా మొదలగు వాని సంబంధము చేత కృష్ణ, గ్రామ, లఙ్కా మొదలగు శబ్దములకు ద్వితీయా విభక్తి వచ్చినది. 'హా' అను అవ్యయము ఖేదము (విచారము) అను అర్థము గలది. కనుక హా కృష్ణాభక్తమ్ అను ప్రయోగమందు కృష్ణభక్తుడు కాని వాని గూర్చి అన్వయించే శోకము అని అర్థము.

14. అన్తరాఽన్తరేణ యుక్తే (2-3-4)

ఆభ్యాం యోగే ద్వితీయా స్యాత్. అన్తరా త్వాం మాం హరిః. అన్తరేణ హరిం న సుఖమ్.

ఏకపదమీ సూత్రము. అన్తరా, అన్తరేణ ఈ రెండు అవ్యయములతో యోగము

ఉండగా ద్వితీయా విభక్తి వచ్చును. " అన్తరా త్వాం మాం హరిః " అను ఉదాహరణమందు అన్తరాయోగముచేత యుష్మద్, అస్మద్ శబ్దములకు ద్వితీయా విభక్తి వచ్చినది. అట్లే "అన్తరేణ హరిం న సుఖమ్" అను ఉదాహరణమందు అన్తరేణ అను పదముతోనున్న హరి శబ్దమునకు ద్వితీయా విభక్తి వచ్చినది.

15. కర్మప్రవచనీయాః (1-4-83)

ఇత్యధికృత్య.

ఇది అధికార సూత్రము. " అధిరీశ్వరే " అను సూత్రము వరకు ఈ సూత్రము అధికృతమగును.

16. అనుర్లక్షణే (1-4-84)

లక్షణే ద్యోత్యేఽనురుక్తసంజ్ఞః స్యాత్. గత్యుపసర్గసంజ్ఞాపవాదః.

అనుర్లక్షణే : అనుః, లక్షణే అని పదచ్ఛేదము. లక్షణమనగా లక్ష్య లక్షణ భావ సంబంధము. అది ద్యోత్యమయినప్పుడు " అను " శబ్దము కర్మ ప్రవచనీయసంజ్ఞ కలది అగును. గతి సంజ్ఞ, ఉపసర్గ సంజ్ఞలను బాధించి ఈ సూత్రము ప్రవర్తించును.

17. కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయా (2-3-8)

ఏతేన యోగే ద్వితీయా స్యాత్. "పర్జన్యో జపమను ప్రావర్షత్". హేతుభూత జపోపలక్షితం వర్షణమిత్యర్థః. పరాపి " హేతౌ " తృతీయా అనేన బాధ్యతే. "లక్షణేత్థంభూత" ఇత్యాదినా సిద్ధే పునః సంజ్ఞావిధానసామర్థ్యాత్.

కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయా : కర్మ ప్రవచనీయ యుక్తే, ద్వితీయా అని పదచ్ఛేదము. కర్మ ప్రవచనీయములతో సంబంధము ఉన్నప్పుడు ద్వితీయా విభక్తి వచ్చును. " పర్జన్యో జపమనుప్రావర్షత్ " అని ఉదాహరణము. (జపముననుసరించి మేఘము వర్షించినది అని అర్థము) జపము లక్షణము వర్షమునకు కారణమయినందున వర్షము లక్ష్యము.

లక్షణము (చిహ్నము) ద్యోత్యమయినందున అను శబ్దమునకు " అనుర్లక్షణే " అను సూత్రము చేత కర్మ ప్రవచనీయ సంజ్ఞ వచ్చి, జప శబ్దమునకు ద్వితీయా విభక్తి వచ్చినది. వర్షణ మందు జపము హేతువు గావున " హేతౌ " అను సూత్రము చేత తృతీయా విభక్తి ప్రాప్తించినది. అది ప్రస్తుత కర్మ ప్రవచనీయ సంజ్ఞా ప్రయుక్త ద్వితీయా విభక్తి చేత బాధింపబడును. ఈ విషయములో ప్రమాణము " లక్షణేత్థం భూత " అను

సూత్రము చేతనే కర్మ ప్రవచనీయ సంజ్ఞ సిద్ధించుచుండగా మరల "అనుర్లక్షణే" అను సూత్రము చేత సంజ్ఞా విధానమే.

18. తృతీయార్థే (1-4-85)

అస్మిన్ ద్యోత్యే అనురుక్త సంజ్ఞః స్యాత్. నదీమన్వవసితా సేనా. నద్యా సహ సంబద్ధేత్యర్థః. ' షిఞ్ బన్ధనే ' క్తః.

తృతీయార్థే : తృతీయార్థము ద్యోత్యమయినపుడు " అను " శబ్దము కర్మప్రవచనీయ సంజ్ఞ కలది యగును. " నదీమన్వవసితా సేనా " అని ఉదాహరణ. అనగా నదితో కూడుకొన్నది సేన అని అర్థము. అను, అవ అను ఉపసర్గద్వయపూర్వక " షిఞ్ బన్ధనే " అను ధాతువునకు క్త ప్రత్యయముచేర్చగా అన్వవసితా అను శబ్దమేర్పడినది. ఇచ్చట తృతీయార్థము ద్యోత్యమయినందున " అను " శబ్దమునకు కర్మప్రవచనీయ సంజ్ఞ మఱియు నదీ శబ్దమునకు ద్వితీయా విభక్తి వచ్చినది.

19. హీనే (1-4-86)

హీనే ద్యోత్యే అనుః ప్రాగ్వత్. అను హరిం సురాః, హరేర్హీనా ఇత్యర్థః.

హీనే : హీనార్థము ద్యోత్యమయినప్పుడు " అను " శబ్దమునకు కర్మప్రవచనీయ సంజ్ఞ వచ్చును. " అను హరిం సురాః " హరికంటే హీనులని అర్థము. ' అను ' శబ్దమునకు కర్మ ప్రవచనీయ సంజ్ఞ వచ్చి దానితో కూడ ఉన్న హరి శబ్దమునకు ద్వితీయా విభక్తి వచ్చినది.

20. ఉపోఽధికే చ (1-4-87)

అధికే హీనే చ ద్యోత్యే ఉపేత్యవ్యయం ప్రాక్సంజ్ఞం స్యాత్. అధికే సప్తమీ వక్ష్యతే. హీనే – ఉప హరిం సురాః.

ఉపోఽధికే చ : అధికము, హీనము ఈ అర్థములు ద్యోత్యమయినప్పుడు " ఉప " అను అవ్యయమునకు కర్మప్రవచనీయ సంజ్ఞ వచ్చును. ఆధిక్యార్థమందు సప్తమీ విభక్తి చెప్పబడును. ఉప హరిం సురాః అనునది హీనార్థమునకు ఉదాహరణము. హరి కంటే హీనులని అర్థము.

21. లక్షణేత్థంభూతాఖ్యానభాగవీప్సాసు ప్రతిపర్యనవః (1-4-90)

ఏష్వర్థేషు విషయభూతేషు ప్రత్యాదయ ఉక్తసంజ్ఞాః స్యుః. లక్షణే-వృక్షం ప్రతి, పరి, అను వా విద్యోతతే విద్యుత్. ఇత్థంభూతాఖ్యానే - భక్తో విష్ణుం ప్రతి, పరి, అను వా. భాగే - లక్ష్మీర్హరిం ప్రతి, పరి, అను వా. హరేర్భాగ ఇత్యర్థః. వీప్సాయాం - వృక్షం వృక్షం ప్రతి, పరి, అను వా సిఞ్చతి. అత్రోపసర్గత్వాభావాన్న షత్వమ్. ఏషు కిమ్ ? పరిషిఞ్చతి.

లక్షణేత్థంభూతాఖ్యానభాగవీప్సాసు ప్రతిపర్యనవః : ఈ సూత్రము లక్షణము, ఇత్థంభూతాఖ్యానము అని పదచ్ఛేదము. అయినప్పటికి భాగము, వీప్స (ద్విరుక్తి) అర్థములలో ప్రతి, పరి, అను ఈ మూడు కర్మప్రవచనీయ సంజ్ఞ కలవి అగును.

లక్షణము : " వృక్షం ప్రతి పరి అను వా విద్యోతతే విద్యుత్ " అనునది వృక్ష ప్రకాశము చేత విద్యుత్ (మెరుపు) జ్ఞానము కల్గుచున్నది. లక్షణార్థమందు ప్రతి, పరి, అను లకు కర్మప్రవచనీయ సంజ్ఞ వచ్చి, వృక్ష శబ్దమునకు ద్వితీయా విభక్తి వచ్చినది.

ఇత్థంభూతాఖ్యానము : ఇత్థంభూతాఖ్యానము అనగా ఈ విధంగా అయినట్లు చెప్పడమే అని అర్థము." భక్తో విష్ణుం ప్రతి, పరి, అను వా " అను ఇత్థంభూతాఖ్యానమందు ప్రతి, పరి, అనులకు కర్మ ప్రవచనీయ సంజ్ఞ వచ్చి, విష్ణు శబ్దమునకు ద్వితీయా విభక్తి వచ్చినది.

భాగము : " లక్ష్మీః హరిం ప్రతి, పరి, అను వా" అనగా లక్ష్మీ దేవి హరి యొక్క భాగమని అర్థము. భాగార్థమునందు ప్రతి, పరి, అనులకు కర్మప్రవచనీయ సంజ్ఞ వచ్చి, హరి శబ్దమునకు ద్వితీయా విభక్తి వచ్చినది.

వీప్సము : వీప్సము అనగా ద్విరుక్తి అని (రెండుసార్లు చెప్పుట) అర్థము. వృక్షం వృక్షం ప్రతి, పరి, అను వా సిఞ్చతి. అనగా ఒక్కొక్క వృక్షమును తడుపుచున్నాడు అని అర్థము. ఇచ్చట వృక్ష శబ్దము ద్విరుక్తము. కావున వీప్సార్థమందు ప్రతి, పరి, అను లకు కర్మ ప్రవచనీయ సంజ్ఞ వచ్చి, వృక్ష శబ్దమునకు ద్వితీయా విభక్తి వచ్చినది.

కర్మ ప్రవచనీయ సంజ్ఞ చేత ఉపసర్గ సంజ్ఞ బాధింపబడుటచే పై ఉదాహరణములలో ప్రతి సిఞ్చతి. అను సిఞ్చతి అను రూపములందు ఉ పసర్గయోగమందు విధింపబడిన 'షత్వము' ప్రవర్తించలేదు.

లక్షణము మొదలగు అర్థములు భాసించినప్పుడు ఈ కర్మప్రవచనీయ సంజ్ఞ ప్రవర్తించదు. కావున పరిషిఞ్చతి మొదలగు ఉదాహరణములందు ఉపసర్గసంజ్ఞ

ప్రయుక్తమున ' షత్వము' ప్రవర్తించును. కేవలము 'పరిషిఞ్చతి' అని ఉన్నప్పుడు పరి ఉపసర్గము కావున షత్వము వచ్చును.

22. అభిరభాగే (1-4-91)

భాగవర్జే లక్షణాదౌ అభిరుక్తసంజ్ఞః స్యాత్. హరిమ్ అభివర్తతే. భక్తో హరిమభి. దేవం దేవమభి సించతి. అభాగే కిమ్ ? యదత్ర మమాభిష్యాత్తద్దీయతామ్.

అభిరభాగేః – అభిః, అభాగే అని పదచ్ఛేదము. భాగము తప్ప మిగిలిన మూడు అర్థములందు " అభి " అనునది కర్మప్రవచనీయ సంజ్ఞ కలది అగును. " హరిమభివర్తతే ", " భక్తో హరిమభి ", " దేవం దేవమభిషించతి " అనునవి ఉదాహరణములు. పైన పేర్కొన్నట్లుగా భాగార్థమందు ఈ సూత్రము ప్రవర్తించదు. కావున " యదత్ర మమాభిష్యాత్ తత్ దీయతామ్ " (నా భాగము ఏది ఇచ్చట కలదో అది ఇవ్వవలసినది) అను ఉదాహరణమందు " అభి " అను దానికి కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ రాదు. ఉపసర్గ సంజ్ఞ ఉండును గావున తత్ప్రయుక్త షత్వము వచ్చును.

23. అధిపరీ అనర్థకౌ (1-4-93)

ఉక్తసంజ్ఞౌ స్తః. కుతోఽధ్యాగచ్ఛతి, కుతః పర్యాగచ్ఛతి. గతిసంజ్ఞాబాధాత్ గతిర్గతావితి నిఘాతో న.

అధిపరీ అనర్థకౌ : ద్విపదము ఈ సూత్రము. ప్రత్యేకముగా (ధాత్వర్థము తప్ప) అర్థమేమీలేని అధి, పరి అనునవి కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ కలవి అగును. కుతః అధ్యాగచ్ఛతి, కుతః పర్యాగచ్ఛతి అనునవి అధి, పరి అనువానికి వరుసగా ఉదాహరణములు. కర్మప్రవచనీయ సంజ్ఞ చేత గతిసంజ్ఞ బాధింపబడుట వలన " గతిర్గతౌ " అను సూత్రము చేత విధింపబడిన అనుదాత్త స్వరము రాదు.

24. సుః పూజాయామ్ (1-4-94)

సుసిక్తమ్. సుస్తుతమ్. అనుపసర్గత్వాన్న షః. పూజాయాం కిమ్ ? సుషిక్తం కింస్యాత్ తవాత్ర. క్షేపోఽయమ్.

సుః పూజాయామ్ : ద్విపదమీ సూత్రము. పూజార్థమందు " సు " కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ కలది యగును.

సుసిక్తమ్ (బాగుగా తడుపబడినది), సుస్తుతమ్ (బాగుగా స్తుతింపబడినది) అను ఉదాహరణముల యందు " సు " అను దానికి కర్మప్రవచనీయ సంజ్ఞ చేత ఉపసర్గ సంజ్ఞ బాధింపబడుటచే ధాతుగత సకారమునకు షత్వము రాదు. పూజార్థమందే ఈ సూత్రము ప్రవర్తించును. కావున " సుషిక్తం కిం స్యాత్ తవాత్ర " (నీవు బాగా తడిపిననూ, నీకు ప్రయోజనమేమి ?) అను ఉదాహరణమందు క్షేపమే (నిందయే) గమ్యమానమగుటచే కర్మప్రవచనీయ సంజ్ఞ ప్రవర్తించదు. ఉపసర్గ సంజ్ఞనే ఉండును కనుక షత్వము సిద్ధించును.

25. అతిరతిక్రమణే చ (1-4-95)

అతిక్రమణే పూజాయాం చాతిః కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞః స్యాత్. అతి దేవాన్ కృష్ణః.
అతిరతిక్రమణే చ : అతిః, అతిక్రమణే, చ అని పదచ్ఛేదము. చకారముచేత పూజార్థమును కూడా గ్రహించవలెను. అతిక్రమణము, పూజ ఈ అర్థములయందు " అతి " అనునది కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ కలది యగును. " అతిదేవాన్ కృష్ణ " అనునది ఉదాహరణము. ప్రపంచసంరక్షణ మందు దేవతల కంటే కృష్ణుడు అధికుడు అనిలేదా దేవతలకు పూజ్యుడు కృష్ణుడు అని అర్థము. " అతి " అనుదానికి ఈ సూత్రముచే కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ చెప్పబడుటచే దేవ శబ్దమునకు ద్వితీయా విభక్తి వచ్చినది.

26. అపిః పదార్థసంభావనాఽన్వవసర్గగర్హాసముచ్చయేషు (1-4-96)

ఏషు ద్యోత్యేష్వపిరుక్తసంజ్ఞః స్యాత్. సర్పిషోఽపి స్యాత్. అనుపసర్గత్వాన్న షః. సంభావనాయాం లిఙ్. తస్యా ఏవ విషయభూతే భవనే కర్తృదౌర్లభ్యప్రయుక్తం దౌర్లభ్యం ద్యోతయన్నపిశబ్దః స్యాదిత్యనేన సంబధ్యతే. సర్పిష ఇతి షష్ఠీ తు అపి శబ్ద బలేన గమ్యమానస్య బిన్దోరవయవావయవిభావసంబంధే. ఇయమేవ హ్యపిశబ్దస్య పదార్థ ద్యోతకతా నామ.

ద్వితీయా తు నేహ ప్రవర్తతే. సర్పిషో బిన్దునా యోగో న త్వపినేత్యుక్తత్వాత్. అపి స్తుయాద్విష్ణుమ్. సంభావనం శక్త్యుత్కర్షమావిష్కర్తు మత్యుక్తిః. అపి స్తుహి. అన్వవసర్గః కామచారానుజ్ఞా. ధిగ్దేవదత్తమ్. అపి స్తుయాత్ వృషలమ్. గర్హా. అపి సిఞ్చ, అపి స్తుహి. సముచ్చయే.

అపిః పదార్థసంభావనాఽన్వవసర్గగర్హాసముచ్చయేషు : ద్విపదమీసూత్రము. "అపిః" మొదటి పదము, " పదార్థసంభావనాఽన్వవసర్గగర్హాసముచ్చయేషు" అనునది రెండవ పదము.

పదార్థము, సంభావనము, అన్వవసర్గము, గర్హ సముచ్చయము ఈ అర్థములు ఉన్ననప్పుడు " అపిః " అనుదానికి కర్మప్రవచనీయ సంజ్ఞ వచ్చును.

1. పదార్థమందు : ఉచ్చరింపబడని పదము యొక్క అర్థము పదార్థము. "సర్పిషోఽపి స్యాత్" అనునది ఉదాహరణ. నేతిబొట్టయినా కలదా అని అర్థము. మిక్కిలి దుర్లభమగుటచే చాలా కొద్దిగా నెయ్యి భోజనము చేయువారికి వడ్డించు సందర్భంలో పరిహాసము కొరకు ప్రయోగింపబడినది ఈ వాక్యము.

ఈ ప్రయోగ మందు " అపి " అనుదానికి కర్మప్రవచనీయ సంజ్ఞచే ఉపసర్గ సంజ్ఞ బాధింపబడుటచే షత్వము రాదు. సంభావనార్థమందు "లిఙ్" లకారము వచ్చి "స్యాత్ " రూపము ఏర్పడినది. అసధాతువునకు భవనము (ఉండుట) అర్థము. సంభావనము యొక్క విషయమగు భవనమందు కర్తృ (నేతిబొట్టు కర్త) దౌర్లభ్య ప్రయుక్త దౌర్లభ్యమును అపి శబ్దము ద్యోతన చేయుచూ స్యాత్ అను లిఙన్త క్రియతో సంబంధించును. అపి శబ్దముచేత సర్పిస్సు యొక్క బిందువు గమ్యమానమగును. " సర్పిష : " అని షష్ఠీ విభక్తికి అవయవావయవిభావ సంబంధము అర్థము. సర్పిస్సుకు బిందువుతోనే సంబంధము కాని అపి శబ్దముతో సంబంధము లేనందున సర్పిష్ శబ్దమునకు ద్వితీయ విభక్తి రాదు.

2. సంభావనాయందు : "అపి స్తుయాత్ విష్ణుమ్" అనునది ఉదాహరణ. వాఙ్మనోగోచరుడు కాని విష్ణువు కూడా స్తుతింపశక్యుడని అర్థము. వాఙ్మనోగోచరుడు గాని విష్ణువును స్తుతించుట ఎవరికీ శక్యము గాదు. కావున శక్త్యుత్కర్షను ఆవిష్కరించుటకు అత్యుక్తియే సంభావనము.

3. అన్వవసర్గమందు : అన్వవసర్గమనగా కామాచారానుజ్ఞ అని అర్థము. "అపి స్తుహి" అనునది ఉదాహరణ. స్తుతించు లేక స్తుతించకు నీ ఇష్టానుసారము చేయుమని అర్థము.

4. గర్హార్థమందు : " ధిగ్దేవదత్తమ్ అపిస్తుయాత్ వృషలమ్ " అనునది ఉదాహరణ,

వృషలుడు అనగా శూద్రుడు. శూద్రుని స్తుతించుట నింద్యమను అర్థమును 'అపి' శబ్దము తెలుపును. " ధిగ్దేవదత్తమ్ " అనునది ఆ నిందకు అనువాదకము.

5. సముచ్చయమందు : "అపి సిఞ్చ, అపి స్తుహి" అనునది ఉదాహరణ. తడుపుము, స్తుతించుము అని అర్థము. ఇచ్చట క్రియాద్వయసముచ్చయము భాసించుట వలన అపి శబ్దమునకు కర్మప్రవచనీయ సంజ్ఞచేత ఉపసర్గ సంజ్ఞ బాధించబడినది. అందువలన ధాతుద్వయగత సకారమునకు షత్వము రాలేదు.

27. కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగే (2-3-5)

ఇహ ద్వితీయా స్యాత్. మాసం కల్యాణీ. మాసమధీతే. మాసం గుడధానాః. క్రోశం కుటిలా నదీ. క్రోశమధీతే. క్రోశం గిరిః. అత్యన్తసంయోగే కిమ్ ? మాసస్య ద్విరధీతే. క్రోశస్యైకదేశే పర్వతః.

కాలాధ్వనోరత్యన్త సంయోగే : కాలాధ్వనోః అత్యన్త సంయోగే అని పదచ్ఛేదము. కాలము మరియు అధ్వము (మార్గము) ల యొక్క అత్యన్త సంయోగరూపమను అర్థమందు కాలాధ్వవాచక శబ్దములకు ద్వితీయా విభక్తి వచ్చును. "మాసం కల్యాణీ మాసమధీతే" మొదలగు ఉదాహరణములందు కాలవాచకమగు " మాసము " అను శబ్దమునకు ద్వితీయా విభక్తి వచ్చినది. "క్రోశం కుటిలా నదీ". " క్రోశమధీతే" మొదలగు ఉదాహరణములందు అధ్వవాచకమగు క్రోశ శబ్దమునకు ద్వితీయా విభక్తి వచ్చినది. అత్యన్త సంయోగమందే ఈ ద్వితీయా విధించబడుటచే " మాసస్య ద్విః అధీతే " (నెలలో రెండుసార్లు మాత్రమే అధ్యయనము చేస్తాడు) అను ఉదాహరణమందు ద్వితీయా విభక్తి చెప్పబడదు.

ఇతి ద్వితీయా విభక్తిః.

(ద్వితీయా విభక్తి సమాప్తము)

అథ తృతీయా విభక్తిః

28. స్వతంత్రః కర్తా (1-4-54)

క్రియాయాం స్వాతన్త్ర్యేణ వివక్షితోఽర్థః కర్తా స్యాత్.

స్వతంత్రః కర్తా : స్వతంత్రః, కర్తా అని పదచ్ఛేదము. క్రియయందు స్వతంత్రముగా (ప్రధానముగా) వివక్షింపబడునది ' కర్త ' యను సంజ్ఞ కలది యగును. పాచకః పచతి (వంటవాడు వండుచున్నాడు) అను ఉదాహరణములో పాకక్రియ యందు వివక్షింపబడినవాడు " పాచకుడు " అగుటచే పాచకుడు కర్త.

29. సాధకతమం కరణమ్ (1-4-42)

క్రియాసిద్ధౌ ప్రకృష్టోపకారకం కారకం కరణసంజ్ఞం స్యాత్. తమప్గ్రహణం కిమ్? గఙ్గాయాం ఘోషః.

సాధకతమం కరణమ్ : సాధకతమం, కరణమ్ అని పదచ్ఛేదము. క్రియాసిద్ధి యందు ఎక్కువగా ఉపకరించు సాధనము కరణ సంజ్ఞక మగునని అర్థము. అనగా క్రియ ఉత్పన్నమగుటకు ఎక్కువగ ఉపకారకమగు కారకము కరణసంజ్ఞ కలది అగును. ఈ సూత్రమున ' తమప్ ' గ్రహణం చేత ఈ కారకప్రకరణమందు ఈ సూత్రమున తప్ప మరెక్కడా కూడా ' గౌణముఖ్య ' న్యాయము ప్రవర్తించదని తెలుపబడినది. కావున " గంగాయాం ఘోషః " అను స్థలమందు గౌణాధారమైన గంగాశబ్దమునకు "ఆధారోఽధికరణమ్ " అను సూత్రము చేత అధికరణ సంజ్ఞ సిద్ధించినది.

ఉదాహరణకు కరణమనగా " బాణేన హతో వాలీ " అను హనన క్రియయందు ఎక్కువగా ఉపకరించే సాధనము బాణమే. కావున బాణము కరణము.

30. కర్తృకరణయోస్తృతీయా (2-3-18)

అనభిహితే కర్తరి, కరణే చ తృతీయా స్యాత్. రామేణ బాణేన హతో వాలీ.

(వా) " ప్రకృత్యాదిభ్యః ఉపసంఖ్యానమ్ " ప్రకృత్యా చారుః. ప్రాయేణ యాజ్ఞికః గోత్రేణ గార్గ్యః, సమేనైతి. విషమేణైతి. ద్విద్రోణేన ధాన్యం క్రీణాతి. సుఖేన దుఃఖేన వా యాతి. ఇత్యాది.

కర్తృకరణయోస్తృతీయా: కర్తృః, కరణయోః తృతీయా అని పదచ్ఛేదము.'అనభిహితే ' అని అధికార సూత్రము అనువర్తించును. కర్త మరియు కరణము అభిహితములు కానప్పుడు కర్త సంజ్ఞకము, కరణసంజ్ఞకమునకు కూడ తృతీయా విభక్తి వచ్చును. " రామేణ బాణేన హతో వాలీ " (రామునిచే బాణముచే వాలి చంపబడినాడు) ఇచ్చట హనన క్రియలో రాముడు కర్త, బాణము కరణము. అవి అభిహితములు కాలేదు. కావున తృతీయా విభక్తి వచ్చి రామేణ, బాణేన అను రూపమేర్పడినది.

(వా) ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్

ప్రకృతి మొదలగు శబ్దములకు కూడ తృతీయా విభక్తి వచ్చును. " ప్రకృత్యా చారుః" మొదలగు ఉదాహరణల యందు ప్రకృతి మొదలగు శబ్దములకు తృతీయా విభక్తి విధింపబడును.

31. దివః కర్మ చ (1-4-43)

దివః సాధకతమం కారకం కర్మసంజ్ఞం స్యాత్. చాత్కరణసంజ్ఞమ్. అక్షైరక్షాన్వా దీవ్యతి.

దివః కర్మ చ : దివః, కర్మ, చ అని పదచ్ఛేదము. దివ్ ధాత్వర్థమందలి సాధకతమమగు కారకము కర్మసంజ్ఞ మరియు కరణ సంజ్ఞ కూడ కలిగినది యగును. "అక్షైః అక్షాన్ వా దీవ్యతి" (పాచికలతో ఆడుచున్నాడు) అనునది ఉదాహరణ. ఇచ్చట దివ్ ధాతువు క్రీడార్థకము. ఆ అర్థమున ప్రకృష్టోపకారకము అక్షములు. వాటికి కర్మసంజ్ఞ వచ్చినపుడు ద్వితీయా విభక్తి కరణసంజ్ఞ వచ్చినపుడు తృతీయా విభక్తి విధింపబడును.

32. అపవర్గే తృతీయా (2-3-19)

అపవర్గః - ఫలప్రాప్తిః, తస్యాం ద్యోత్యాయాం కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగే తృతీయా స్యాత్. అహ్నా క్రోశేన వా అనువాకోఽధీతః. అపవర్గే కిమ్ ? మాసమధీతో నాయాతః.

అపవర్గే తృతీయా : అపవర్గే, తృతీయా అని పదచ్ఛేదము. అపవర్గ మనగా ఫలప్రాప్తియని యర్థము. అది గమ్యమానమయినపుడు కాలాధ్వ వాచక శబ్దములకు అత్యంత సంయోగ మందు తృతీయా విభక్తి వచ్చును. " అహ్నా క్రోశేన వా అనువాకోఽధీతః " (ఒకరోజు యందు, క్రోశమందు నిరంతరము అధ్యయనము చేయుటచే అనువాకము గ్రహింపబడినది) అను ఉదాహరణ మందు కాలవాచక అహన్ శబ్దమునకు అధ్వవాచక క్రోశ శబ్దమునకు తృతీయా విభక్తి వచ్చినది. " మాసమధీతో నాయాతః " (మాసమంతా అధ్యయనము చేసినా గ్రహింపబడలేదు) అను ఉదాహరణ మందు అపవర్గః = ఫలప్రాప్తి లేకపోవుటచే మాసశబ్దమునకు తృతీయా విభక్తి రాలేదు.

33. సహయుక్తేఽప్రధానే (2-3-19)

సహార్థేన యుక్తే అప్రధానే తృతీయా స్యాత్. పుత్రేణ సహాగతః పితా. ఏవం సాకం సార్ధం సమం యోగేఽపి. వినాపి తద్యోగం తృతీయా, " వృద్ధోయూనా........ "

ఇత్యాది నిర్దేశాత్.

సహయుక్తేఽప్రధానే : సహయుక్తే , అప్రధానే అని పదచ్ఛేదము. సహ అను శబ్దమునకు " కూడా " అని అర్థము. సహార్థక శబ్దములతో సంబంధము ఉండగా అప్రధాన వాచక శబ్దములకు తృతీయా విభక్తి వచ్చునవి సూత్రార్థము. " పుత్రేణ సహాగతః పితా " (పుత్రునితో కూడా తండ్రి వచ్చినాడు) అను ఉదాహరణ యందు సహార్థక సహ శబ్దముతో యోగమున్నందున అప్రధానవాచక పుత్ర శబ్దమునకు తృతీయా విభక్తి వచ్చినది. ఇట్లే సహార్థకములగు సాకం, సార్ధం, సమం శబ్దములతో యోగమున్నప్పుడు కూడా తృతీయా విభక్తి వచ్చును.

" వృద్ధో యూనా .... " మొదలగు సూత్రమందు సహార్థక శబ్దమేమియూ ప్రయోగింపబడకపోయినప్పటికిని " యూనా " అని తృతీయా విభక్తిని ప్రయోగించుటచే, సహార్థక శబ్దము లేకపోయినను, సహార్థకము గమ్యమానము అయిననూ అక్కడ కూడా తృతీయా విభక్తి వచ్చును.

34. యేనాఙ్గవికారః (2-3-20)

యేనాఙ్గేన వికృతేనాఙ్గినో వికారో లక్ష్యతే తతస్తృతీయా స్యాత్. అక్ష్ణా కాణః. అక్షి సంబంధికాణత్వవిశిష్ట ఇత్యర్థః, " అఙ్గ వికారః " కిమ్ ? అక్షి కాణమస్య.

యేనాఙ్గవికారః : యేన, అఙ్గవికారః అని పదచ్ఛేదము. ఏ అంగము (అవయవము) వికృతమయినందున అంగికి (అవయవి యగు శరీరమునకు) వికారము తెలియబడునో అట్టి అంగవాచక శబ్దమునకు తృతీయా విభక్తి వచ్చును. ' అక్ష్ణా కాణః ' (కన్నుచే గ్రుడ్డివాడు) అనునది ఉదాహరణ. అక్షి వికారము వలన కాణత్వము (గ్రుడ్డి) గలిగినవాడు అని అర్థము. అంగవాచక శబ్దమైన అక్షి శబ్దమునకు తృతీయా విభక్తి వచ్చి అక్ష్ణా అను సిద్ధించినది. అంగ వికారము అనగా అంగ విశిష్ట శరీర వికారము గమ్యమానము అయినపుడే ఈ సూత్రము ప్రవర్తించును. కావున " అక్షి కాణమస్య " (ఇతనికి కన్ను గ్రుడ్డిది) అను ఉదాహరణమందు అక్షి శబ్దమునకు తృతీయా విభక్తి చెప్పబడలేదు.

35. ఇత్థంభూతలక్షణే (2-3-21)

కంచిత్ప్రకారం ప్రాప్తస్య లక్షణే తృతీయా స్యాత్. జటాభిస్తాపసః. జటాజ్ఞాప్యతాపసత్వ విశిష్ట ఇత్యర్థః.

ఇత్థంభూతలక్షణే : ఏకపదమీ సూత్రము. ఏదేని ఒక ప్రకారము అంటే ధర్మమును తెలుపు లక్షణ వాచక శబ్దమునకు తృతీయా విభక్తి విధింపబడును. లక్షణమనగా

ఇచ్చట జ్ఞాపకము అని అర్థము.

"జటాభిస్తాపసః" (జడల వలన తాపసుడు) అనునది ఉదాహరణము. తాపసత్వ ధర్మమును తెలుపునవి జటలు కావున ఆ శబ్దమునకు తృతీయా విభక్తి వచ్చి బహువచనములో " జటాభిః " అను రూపమేర్పడినది.

36. సంజ్ఞోఽన్యతరస్యాం కర్మణి (2-3-22)

సంపూర్వస్య జానాతేః కర్మణి తృతీయా వా స్యాత్. పిత్రా పితరం వా సంజానీతే.

సంజ్ఞోఽన్యతరస్యాం కర్మణి : సంజ్ఞః, అన్యతరస్యాం, కర్మణి అని పదచ్ఛేదము. సంపూర్వక జ్ఞా ధాతువు షష్ఠీ విభక్తి ఏకవచనము నందు సంజ్ఞః అని ఏర్పడును. సమ్ అనే ఉపసర్గ పూర్వక జ్ఞా - జ్ఞానే ధాతువు యొక్క కర్మ వాచక శబ్దమునకు తృతీయా విభక్తి వైకల్పికముగా వచ్చును. తృతీయా విభక్తి రానప్పుడు " కర్మణి ద్వితీయా " అను సూత్రముచేత ద్వితీయా విభక్తి వచ్చును. " పిత్రా పితరం వా సంజానీతే " (తండ్రిని బాగుగా తెలుసుకొనుచున్నాడు) అనునది ఉదాహరణ. ఇచ్చట సంపూర్వక జ్ఞా ధాతువు కర్మ వాచకమగు పితృశబ్దముతో ఉపయోగింపబడినది కావున ఈ సూత్రముచేత తృతీయా విభక్తి వైకల్పికముగా వచ్చినది.

37. హేతౌ (2-3-23)

హేత్వర్థే తృతీయా స్యాత్. ద్రవ్యాదిసాధారణం నిర్వ్యాపారసాధారణం చ హేతుత్వమ్. కరణత్వం తు క్రియామాత్రవిషయం వ్యాపారనియతం చ. దణ్డేన ఘటః. పుణ్యేన దృష్టో హరిః. ఫలమపీహ హేతుః. అధ్యయనేన వసతి.

(వా) గమ్యమానాపి క్రియా కారకవిభక్తౌ ప్రయోజికా. "అలం శ్రమేణ". శ్రమేణ సాధ్యం నాస్తీత్యర్థః. ఇహ సాధనక్రియాం ప్రతి శ్రమః కరణమ్. "శతేన శతేన వత్సాన్ పాయయతి పయః". శతేన పరిచ్ఛిద్యేత్యర్థః.

(వా) అశిష్ట వ్యవహారే దాణః ప్రయోగే చతుర్థ్యర్థే తృతీయా "దాస్యా సంయచ్ఛతే కాముకః". ధర్మ్యే తు భార్యాయై సంయచ్ఛతి.

హేతౌ : హేత్వర్థమందు హేతువాచక శబ్దమునకు తృతీయా విభక్తి వచ్చునని సూత్రార్థము. ద్రవ్యాది సాధారణం అనగా ద్రవ్యగుణక్రియా నిరూపితము హేతుత్వము. అట్లే "నిర్వ్యాపారసాధారణం " వ్యాపారము కల్గిన వానియందు, వ్యాపారము లేని వానియందు

కూడా హేతుత్వము ఉండును అని అర్థము. కారణత్వము క్రియాజనకమందు, వ్యాపారము కలవాని యందు మాత్రమే ఉండును. ఇదియే హేతుత్వ కారణత్వములకు భేదము.

" దండేన ఘటః " అను స్థలమందు ఘటరూప ద్రవ్యమునకు దండము హేతువు. కావున హేతువాచకమైన దండ శబ్దమునకు తృతీయా విభక్తి వచ్చినది.

" పుణ్యేన దృష్టో హరిః " అను ఉదాహరణమున హరిదర్శన రూపక్రియకు హేతువు పుణ్యము, కావున పుణ్య శబ్దమునకు తృతీయా విభక్తి వచ్చినది.

ఈ సూత్రమున హేతుశబ్దముచే ఫలమును కూడా గ్రహించవలెను. " అధ్యయనేన వసతి " అనునపుడు గురుకులవాసమునకు అధ్యయనమే ఫలము, కావున అధ్యయన శబ్దమునకు తృతీయా విభక్తి వచ్చినది.

(వా) గమ్యమానాఽపి క్రియా కారక విభక్తౌ ప్రయోజికా : శ్రూయమాణ క్రియయే కాక గమ్యమాన (పదాబోధ్యమగు) క్రియ కూడా కారక విభక్తి ప్రవర్తించుటలో ప్రయోజకమగునని ఈ వార్తికము తెలుపుచున్నది. అందువల్లనే " అలం శ్రమేణ " అనునపుడు శ్రమ శబ్దమునకు తృతీయా విభక్తి చెప్పబడినది. శ్రమతో సాధించదగినది లేదని అర్ధము. ఇచ్చట సాధన క్రియ గమ్యమానము. అట్టి సాధన క్రియ యందు శ్రమ కరణము.

అట్లే " శతేన శతేన వత్సాన్ పాయయతి పయః " (నూరు నూరుగా విభజించి దూడలను పాలు త్రాగించుచున్నాడు) అను ఉదాహరణమున " పరిచ్ఛిద్య " అను క్రియను అధ్యాహారముచేసి పరిచ్ఛేదక్రియ యందు కరణమైన శతశబ్దమునకు తృతీయా విభక్తి సిద్ధించినది.

(వా) అశిష్టవ్యవహారే దాణః ప్రయోగే చతుర్థ్యర్థే తృతీయా : అశిష్ట వ్యవహార విషయమున దాణ్ ధాతువు ప్రయోగించునప్పుడు చతుర్థీ విభక్త్యర్థమున అనగా సంప్రదానమున తృతీయా విభక్తి వచ్చునని వార్తికము సూచించుచున్నది. " దాస్యా సంయచ్ఛతే కాముకః " దాసి యందు రతిధర్మం శాస్త్ర నిషిద్ధము. అది అశిష్ట వ్యవహారము. కావున సంప్రదాన వాచకము అగు " దాసీ " శబ్దమునకు ప్రకృత వార్తికముచే తృతీయావిభక్తి విధింపబడినది. ధర్మ్య వ్యవహారమందు మాత్రము ఈ

వార్తికము ప్రవర్తించదు. కావున " భార్యాయై సంయచ్ఛతి " అనునపుడు చతుర్థీ విభక్తి ప్రయోగము సాధువగును.

తృతీయా విభక్తి సమాప్తము.

అథ చతుర్థీ విభక్తిః

38. కర్మణా యమభిప్రైతి స సమ్ప్రదానమ్ (1-4-32)

దానస్య కర్మణా యమభిప్రైతి స సంప్రదానసంజ్ఞః స్యాత్.

కర్మణా యమభిప్రైతి స సంప్రదానమ్ : కర్మణా, యం, అభిప్రైతి, సః, సంప్రదానమ్ అని పదచ్ఛేదము. దానక్రియ యొక్క కర్మతో ఎవరిని లేదా దేనిని ఉద్దేశించి చేసెదమో అట్టి కారకము సంప్రదాన సంజ్ఞ కలది యగును. దేయద్రవ్యము యొక్క ఉద్దేశ్యము సంప్రదానమని అర్ధము అనగా దేనిని ఉద్దేశించి ఒక వస్తువు ఈయబడునో అది సంప్రదానమగునని భావము.

39. చతుర్థీ సంప్రదానే (2-3-13)

విప్రాయ గాం దదాతి. ' అనభిహిత ' ఇత్యేవ. దీయతేఽస్మై దానీయో విప్రః.

(వా) క్రియయా యమభిప్రైతి సోఽపి సంప్రదానమ్. పత్యే శేతే.

(వా) యజేః కర్మణః కరణసంజ్ఞా సంప్రదానస్య చ కర్మసంజ్ఞా. పశునా రుద్రం యజతే. పశుం రుద్రాయ దదాతీత్యర్థః.

చతుర్థీ సంప్రదానే : చతుర్థీ, సంప్రదానే అని ద్విపద సూత్రము. " అనభిహితే " అను అధికార సూత్రము అనువర్తించును. సంప్రదానము అభిహితము కానప్పుడు సంప్రదాన వాచకమునకు చతుర్థీ విభక్తి వచ్చును. అనగా సంప్రదానార్థమునందు సంప్రదాన సంజ్ఞకమైన శబ్దమునకు చతుర్థీ విభక్తి వచ్చునని అర్థము.

" విప్రాయ గాం దదాతి " (బ్రాహ్మణుని కొరకు గోవును దానము చేయు చున్నాడు) దానక్రియ యందు కర్మ గోవు. అది విప్రుని ఉద్దేశించి ఈయబడుచున్నది కావున

విప్ర శబ్దమునకు సంప్రదాన సంజ్ఞ విధించి, ఈ సూత్రము చేత చతుర్థీ విభక్తి చెప్పబడినది.

" అనభిహితే " అధికారమున్నందున " దీయతే అస్మై దానీయో విప్రః " అను ఉదాహరణయందు అనీయర్ అను కృత్ ప్రత్యయము చేత సంప్రదానము అభిహితమైనందున, విప్ర శబ్దమునకు చతుర్థీ విభక్తి రాదు.

(వా) క్రియయా యమభిప్రైతి సోఽపి సంప్రదానమ్ : క్రియతో ఎవరిని అభిప్రేతము చేసెదమో లేదా క్రియ యందు ఉద్దేశ్యమేది కలదో అట్టి దానికి కూడా సంప్రదాన సంజ్ఞ వచ్చును. " పత్యే శేతే " అను ఉదాహరణమున శయన క్రియ యందు ఉద్దేశ్యము పతి గావున పతి శబ్దమునకు సంప్రదాన సంజ్ఞ ఈ వార్తికము ద్వారా చెప్పబడినది.

(వా) కర్మణః కరణ సంజ్ఞా సంప్రదానస్య చ కర్మ సంజ్ఞా : ఒక వాక్యమందు కర్మ మరియు సంప్రదానముల సమవాయము కలిగినపుడు కర్మకు కరణ సంజ్ఞ, సంప్రదానమునకు కర్మ సంజ్ఞ విధింపబడును. " పశునా రుద్రం యజతే " (రుద్రుని కొరకు పశువును దానము చేయుచున్నాడు) అను ఉదాహరణమున యజ ధాత్వర్థ మందు కర్మయైన పశువుకు కరణ సంజ్ఞ వచ్చి తృతీయా విభక్తి, సంప్రదానమగు రుద్రునికి కర్మ సంజ్ఞ మఱియు ద్వితీయా విభక్తి వచ్చినవి.

40. రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణః (1-4-33)

రుచ్యర్థానాం ధాతూనాం ప్రయోగే ప్రీయమాణోఽర్థః సంప్రదానం స్యాత్. హరయే రోచతే భక్తిః. అన్యకర్తృకో అభిలాషో రుచిః. హరినిష్ఠప్రీతేర్భక్తిః కర్త్రీ. ప్రీయమాణః కిమ్? దేవదత్తాయ రోచతే మోదకః పథి.

రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణః : రుచ్యర్థానాం, ప్రీయమాణః అని పదవిభాగము. రుచ్యర్థక ధాతువులను ప్రయోగించినపుడు ప్రీయమాణమగు అర్థము సంప్రదాన సంజ్ఞ కలది అగును.

'హరయే రోచతే భక్తిః' అనునది ఉదాహరణ. హరి యందు ప్రీతిని = భక్తి పుట్టించుచున్నదని లేదా భక్తి హరిని సంతోష పెట్టుచున్నదని అర్థము. అన్యకర్తృక అభిలాషయే రుచ ధాతువు యొక్క అర్థము. ప్రీతికి ఆశ్రయుడు హరి, తదన్యము భక్తి, తత్ కర్తృకము ప్రీతి. హరి యందలి ప్రీతికి కర్త ఎవరనగా భక్తి యని భావము. అందువలననే హరి శబ్దమునకు ఈ సూత్రముచే సంప్రదాన సంజ్ఞ వచ్చి చతుర్థీ విభక్తి వచ్చును. ప్రీయమాణమునకే ఈ సూత్రము చేత సంప్రదాన సంజ్ఞ విధింపబడుటచే "దేవదత్తాయ రోచతే మోదకః పథి " (మోదకము దేవదత్తుని మార్గమందు సంతోషపెట్టుచున్నది) అనునపుడు

పథిన్ శబ్దార్థము ప్రీయమాణము కాదు గావున సంప్రదాన సంజ్ఞ రాదు.

41. శ్లాఘహ్నుఙ్స్థాశపాం జ్ఞీప్స్యమానః (1-4-34)

ఏషాం ప్రయోగే బోధయితుమిష్టః సంప్రదానం స్యాత్. గోపీ స్మరాత్ కృష్ణాయ శ్లాఘతే, హ్నుతే, తిష్ఠతే శపతే వా. జ్ఞీప్స్యమానః కిం ? దేవదత్తాయ శ్లాఘతే పథి.

శ్లాఘహ్నుఙ్స్థాశపామ్ జ్ఞీప్స్యమానః అని పదచ్ఛేదము. జ్ఞీప్స్యమానమనగా ఎవరికి తెలియపరచవలెనని కోరుతామో ఈ వ్యక్తి అని అర్థము. 'శ్లాఘ' ధాతువునకు 'చెప్పుట' అని, ' హ్నుఙ్ ' ధాతువునకు ' తొలగించుట ' అని, ' స్థా ' ధాతువునకు 'నిలుచుట ' అని, ' శప ' ధాతువునకు ' నిందించుట ' అని అర్థము. ఈ నాలుగు ధాతువులను ప్రయోగించినప్పుడు జ్ఞీప్స్యమానమునకు సంప్రదాన సంజ్ఞ వచ్చును. "గోపీ స్మరాత్ కృష్ణాయ శ్లాఘతే, హ్నుతే, తిష్ఠతే, శపతే వా" అని ఉదాహరణ.

జ్ఞీప్స్యమానమునకే ఈ సూత్రము చేత సంప్రదాన సంజ్ఞ విధింపబడుటచే " దేవదత్తాయ శ్లాఘతే పథి " అనునపుడు పథిన్ శబ్దార్థమునకు సంప్రదాన సంజ్ఞ రాదు.

42. ధారేరుత్తమర్ణః (1-4-35)

ధారయతేః ప్రయోగే ఉత్తమర్ణః ఉక్తసంజ్ఞః స్యాత్. భక్తాయ ధారయతి మోక్షం హరిః. ఉత్తమర్ణః కిమ్ ? దేవదత్తాయ శతం ధారయతి గ్రామే.

ధారేరుత్తమర్ణః : ధారేః, ఉత్తమర్ణః అని పదచ్ఛేదము. ఋణమును తీసుకొన్నవాడు అధమర్ణుడు. ఋణమును ఇచ్చినవాడు ఉత్తమర్ణుడు. ణిచ్ ప్రత్యయాన్త ధారి ధాతువును ప్రయోగించినపుడు ఉత్తమర్ణునికి సంప్రదాన సంజ్ఞ వచ్చును. " భక్తాయ ధారయతి మోక్షం హరిః " (భక్తునికి మోక్షమును హరి కలిగింపజేయుచున్నాడు) అనునపుడు 'ణ్యన్తమైన' ' ధారి ' ధాతువు ప్రయోగింపబడుట వలన ఉత్తమర్ణుడగు భక్తునికి సంప్రదాన సంజ్ఞ వచ్చినది. ఇచ్చట ఋణమును ఇచ్చినవాడు భక్తుడు ఉత్తమర్ణుడు, ఋణమును తీసుకొన్నవాడు అధమర్ణుడను హరి అని భావము. సూత్రమున 'ఉత్తమర్ణ' శబ్దము ప్రయోగించుట వలన "దేవదత్తాయ శతం ధారయతిగ్రామే" అను చోట గ్రామ శబ్దమునకు సంప్రదానము రాదు.

43. స్పృహేరీప్సితః (1-4-36)

స్పృహయతేః ప్రయోగే ఇష్టః సంప్రదానం స్యాత్. పుష్పేభ్యః స్పృహయతి. ఈప్సితః కిమ్ ? పుష్పేభ్యో వనే స్పృహయతి. ఈప్సితమాత్రే ఇయం సంజ్ఞా. ప్రకర్షవివక్షాయాం తు పరత్వాత్కర్మసంజ్ఞా, పుష్పాణి స్పృహయతి.

స్పృహేరీప్సితః : స్పృహేః, ఈప్సితః అని పదచ్ఛేదము. స్పృహ ధాతువును ప్రయోగించినప్పుడు ఈప్సితమగు పదార్థమునకు సంప్రదాన సంజ్ఞ ప్రవర్తించును. 'పుష్పేభ్యో స్పృహయతి ' (పుష్పములను కోరుచున్నాడు) అను ప్రయోగ మందు ఈప్సితమగు పుష్పములకు సంప్రదాన సంజ్ఞ వచ్చి చతుర్థీ విభక్తి వచ్చినది.

ఈప్సితమునకు సంప్రదాన సంజ్ఞ విధింపబడుటచే ' పుష్పేభ్యో వనే స్పృహయతి' అను ప్రయోగమందు వన శబ్దమునకు సంప్రదాన సంజ్ఞ రాదు. పుష్పములకు ఈప్సితతమత్వమునకు వివక్షచేసినపుడు ఈ సంప్రదాన సంజ్ఞను బాధించి 'కర్తురీప్సితతమం కర్మ ' అను సూత్రముచేత కర్మ సంజ్ఞ, తత్ప్రయుక్త ద్వితీయా విభక్తి వచ్చి ' పుష్పాణి స్పృహయతి ' అను ప్రయోగమేర్పడును.

44. క్రుధద్రుహేర్ష్యాసూయార్థానాం యం ప్రతి కోపః (1-4-37)

క్రుధాద్యర్థానాం ప్రయోగే యం ప్రతి కోపః స ఉక్తసంజ్ఞః స్యాత్. హరయే క్రుధ్యతి, ద్రుహ్యతి, ఈర్ష్యతి, అసూయతి వా. యం ప్రతి కోపః కిమ్ ? భార్యామీర్ష్యతి, మైనామన్యోఽద్రాక్షీదితి. క్రోధోఽమర్షః. ద్రోహోఽపకారః. ఈర్ష్యా అక్షమా. అసూయా గుణేషు దోషావిష్కరణమ్. ద్రోహాదయోఽపి కోపప్రభవా ఏవ గృహ్యన్తే. అతో విశేషణం సామాన్యేన ' యం ప్రతి కోపః ' ఇతి.

క్రుధద్రుహేర్ష్యాసూయార్థానాం యం ప్రతి కోపః : క్రుధద్రుహేర్ష్యాసూయార్థానాం, యం, ప్రతి, కోపః అని పదచ్ఛేదము. క్రుధ, ద్రుహ, ఈర్ష్య, అసూయా అను నాలుగు ధాతువులను ప్రయోగించినపుడు ఎవరిని గూర్చి కోపాదులు ప్రకటింపబడునో ఆ వ్యక్తికి సంప్రదాన సంజ్ఞ వచ్చును. క్రోధమనగా అమర్ష ద్రోహము అనగా అపకారము, ఈర్ష్య అనగా క్షమాగుణము లేకుండుట అని, అసూయ అనగా ఇతరుల గుణములయందు దోషారోపణము చేయుట అని అర్థము. ద్రోహదులు కూడా కోపము నుండే ఉద్భవించును గావున "యం ప్రతికోపః " అను విశేషణము సామాన్యముగా ప్రయోగింపబడినది.

" హరయే క్రుధ్యతి, ద్రుహ్యతి, ఈర్ష్యతి, అసూయతి వా " అని క్రమముగా నాలుగు ధాతువులకు ఉదాహరణము.

1. హరయే క్రుధ్యతి – హరిని కోపగించుచున్నాడు.
2. హరయే ద్రుహ్యతి – కోపముతో హరికి అపకారము చేయుచున్నాడు.
3. హరయే ఈర్ష్యతి – కోపముతో హరిని సహించుట లేదు.
4. హరయే అసూయతి – కోపముతో హరిని దుర్గుణునిగా తలచుచున్నాడు అని భావము.

ఈ ఉదాహరణములలో కోపాదులు హరినుద్దేశించి ప్రకటింపబడినవి కావున హరి శబ్దమునకు సంప్రదానము విధింపబడినది.

45. క్రుధద్రుహోరుపసృష్టయోః కర్మ (1-4-38)

సోపసర్గయోరనయోర్యోగే యం ప్రతి కోపస్తత్కారకం కర్మసంజ్ఞం స్యాత్. క్రూరమభి క్రుధ్యతి, అభిద్రుహ్యతి.

క్రుధద్రుహోరుపసృష్టయోః కర్మ : క్రుధద్రుహోః, ఉపసృష్టయోః, కర్మ అని పదచ్ఛేదము. ఉపసర్గతో కూడుకొన్న క్రుధ, ద్రుహ ధాతువులను ప్రయోగించినప్పుడు, ఎవరిని గూర్చి కోపము ప్రకటితమగునో ఆ వ్యక్తికి కర్మసంజ్ఞ వచ్చును. పూర్వసూత్రముచేత ప్రాప్తించిన సంప్రదాన సంజ్ఞకు బాధకము ఈ సూత్రము. "క్రూరమభిక్రుధ్యతి, క్రూరమభిద్రుహ్యతి", అని రెండు ధాతువులకు క్రమముగా ఉదాహరణములు. క్రూరునికి కర్మసంజ్ఞ, ద్వితీయా విభక్తి కూడ విధింపగ ' క్రూరం ' అను రూపము ఏర్పడినది.

46. రాధీక్ష్యోర్యస్య విప్రశ్నః (1-4-39)

ఏతయోః కారకం సంప్రదానం స్యాత్. యదీయో వివిధః ప్రశ్నః క్రియతే. కృష్ణాయ రాధ్యతి ఈక్షతే వా. పృష్టో గర్గః శుభాశుభం పర్యాలోచయతీత్యర్థః.

రాధీక్ష్యోర్యస్య విప్రశ్నః : రాధీక్ష్యోః, యస్య, విప్రశ్నః అని పదచ్ఛేదము. వివిధ ప్రశ్న చేయబడునప్పుడు ఉపయోగింపబడిన రాధ, ఈక్ష ధాతువుల యొక్క కారకమునకు సంప్రదానసంజ్ఞ వచ్చును.

' కృష్ణాయ రాధ్యతి, ఈక్షతే వా ' అను వాక్యములో కృష్ణునికి శుభము జరుగునా లేక అశుభము జరుగునా అని గర్గుని అడగగా గర్గుడు కృష్ణ విషయకమైన శుభా శుభములను పర్యాలోచన చేయుచున్నాడని అర్థము చెప్పబడినది. కావున ' కృష్ణ '

శబ్దమునకు సంప్రదాన సంజ్ఞ, చతుర్థీ విభక్తి విధింపబడినవి.

47. ప్రత్యాఙ్భ్యాం శ్రువః పూర్వస్య కర్తా (1-4-40)

ఆభ్యాం పరస్య శృణోతేర్యోగే పూర్వస్య ప్రవర్తనారూపస్య వ్యాపారస్య కర్తా సంప్రదానం స్యాత్. విప్రాయ గాం ప్రతిశృణోతి ఆశృణోతి వా. విప్రేణ మహ్యం దేహీతి ప్రవర్తితః ప్రతిజానీతే ఇత్యర్థః.

ప్రత్యాఙ్భ్యాంశ్రువః పూర్వస్య కర్తా : ప్రత్యాఙ్భ్యాం, శ్రువః, పూర్వస్య, కర్తా అని పదచ్ఛేదము ప్రతి, ఆఙ్ అను ఉపసర్గలు పూర్వమందు కలిగిన శ్రుధాతువు ప్రయోగించినపుడు పూర్వకాలమందున్న ప్రవర్తనారూప వ్యాపారము యొక్క కర్తకు సంప్రదాన సంజ్ఞ వచ్చును. " విప్రాయ గాం ప్రతిశృణోతి ఆశృణోతి వా " ఉదాహరణమున నాకు గోవుని ఇమ్ము అని విప్రుని చేత అడగబడిన దేవదత్తుడు అట్లే ఇచ్చెదనని ఒప్పుకొనుచున్నాడని అర్థము. ఇచ్చట ప్రేరేపించువాడు విప్రుడు. కావున విప్ర శబ్దమునకు సంప్రదాన సంజ్ఞ చెప్పబడినది.

48. అనుప్రతిగృణశ్చ (1-4-41)

ఆభ్యాం గృణాతేః కారకం పూర్వవ్యాపారస్య కర్తృభూతముక్తసంజ్ఞం స్యాత్. హోత్రేఽనుగృణాతి, ప్రతిగృణాతి వా. హోతా ప్రథమం శంసతి, తమధ్వర్యుః ప్రోత్సాహయతీత్యర్థః.

అనుప్రతిగృణశ్చ : అనుప్రతిగృణః, చ అని పదచ్ఛేదము. అను, ప్రతి అను ఉపసర్గలతో కూడిన గౄ ధాతువు యొక్క కారకము పూర్వ వ్యాపారము యొక్క కర్త రూపము అయినది సంప్రదాన సంజ్ఞ కలది అగును. ఉదా ॥ " హోత్రే అనుగృణాతి ప్రతిగృణాతి వా " శంసనము అనగా మంత్రోచ్చారణ చేయుచున్న హోతను తదనంతర మంత్రోచ్చారణ మందు అధ్వర్యువు ప్రోత్సాహించుచున్నాడని అర్థము. ఇచ్చట పూర్వతన వ్యాపారము శంసమందు కర్తయగు హోతకు సంప్రదాన సంజ్ఞ వచ్చినది.

49. పరిక్రయణే సంప్రదానమన్యతరస్యామ్ (1-4-44)

నియతకాలం భృత్యా స్వీకరణం పరిక్రయణం, తస్మిన్ సాధకతమం కారకం సంప్రదానసంజ్ఞం వా స్యాత్. శతేన శతాయ వా పరిక్రీతః.

(వా) తాదర్థ్యే చతుర్థీ వాచ్యా. ముక్తయే హరిం భజతి.

(వా) క్లృపి సంపద్యమానే చ భక్తిః జ్ఞానాయ కల్పతే, సంపద్యతే, జాయతే,

ఇత్యాది.

(వా) ఉత్పాతేన జ్ఞాపితే చ వాతాయ కపిలా విద్యుత్.

(వా) హితయోగే చ బ్రాహ్మణాయ హితమ్.

పరిక్రయణే సంప్రదానమన్యతరస్యామ్ : పరిక్రయణే, సంప్రదానం, అన్యతరస్యాం అని పదచ్ఛేదము. నియతకాలం (పరిమితమైన) వేతనమిచ్చి స్వీకరించుటను పరిక్రయణ మందురు. పరిక్రయణమందు సాధకతమకారకమునకు వికల్పముగా సంప్రదాన సంజ్ఞ వచ్చును. సంప్రదాన సంజ్ఞ రానప్పుడు కరణ సంజ్ఞ విధించబడును. " శతేన శతాయ వా పరిక్రీతః " (నూరు రూపాయలతో కొనబడినవాడు) అను వాక్యమున శత శబ్దమునకు ప్రకృత సూత్రము చేత వికల్పముగా సంప్రదాన సంజ్ఞ వచ్చినది. అందుకే "శతేన, "శతాయ" అని రెండు విభక్తులు ఉపయోగింపబడినవి.

తాదర్థ్యే చాతుర్థీ వాచ్యా : తాదర్థ్యమందు (దాని కొరకు అను అర్థమందు) చతుర్థీ విభక్తి చెప్పవలెను. ' ముక్తయే హరిం భజతి ' (ముక్తికై హరిని సేవించుచున్నాడు) అను ప్రయోగమందు ముక్తి శబ్దమునకు చతుర్థీ విభక్తి విధింపబడినది.

క్లృపి సంపద్యమానే చ : క్లృపి ధాతువు అర్థముగల ధాతువులను ప్రయోగించినప్పుడు సంపద్యమానార్థవాచక శబ్దమునకు చతుర్థీ విభక్తి వచ్చును. ' భక్తిః జ్ఞానాయ కల్పతే ' ఇత్యాది ఉదాహరణమందు భక్తి జ్ఞానాకారముగా పరిణమించుచున్నదని అర్థము. కావున సంపద్యమాన అర్థము జ్ఞానము. తద్వాచక జ్ఞాన శబ్దమునకు చతుర్థీ విభక్తి వచ్చి జ్ఞానాయ అను రూపము ఏర్పడును.

ఉత్పాతేన జ్ఞాపితే చ : అశుభాన్ని సూచించే ఆకస్మిక భూతవికారము ఉత్పాతము, ఉత్పామును సూచించబడిన అర్థముగల శబ్దమునకు చతుర్థీ విభక్తి వచ్చును.

' వాతాయ కపిలా విద్యుత్ ' (మహావాతమునకు అనగా పెనుగాలికి కపిల విద్యుత్తు సూచకము) అను ఉదాహరణమందు వాత శబ్దమునకు చతుర్థీ విభక్తి వచ్చినది.

హితయోగే చ : హిత శబ్దముతో సంబంధము ఉన్నప్పుడు చతుర్థీ విభక్తి చెప్పవలెను. 'బ్రాహ్మణాయ హితమ్ ' అనునది ఉదాహరణము.

50. క్రియార్థోపపదస్య చ కర్మణి స్థానినః (2-3-14)

క్రియార్థా క్రియా ఉపపదం యస్య తస్య స్థానినోఽప్రయుజ్యమానస్య తుమునః కర్మణి చతుర్థీ స్యాత్. ఫలేభ్యో యాతి. ఫలాన్యాహర్తుం యాతీత్యర్థః. నమస్కుర్మో

నృసింహాయ. నృసింహమనుకూలయితుమిత్యర్థః. ఏవం స్వయంభువే నమస్కృత్య ఇత్యాదావపి.

క్రియార్థోపపదస్య చ కర్మణి స్థానినః : క్రియార్థోపపదస్య, చ, కర్మణి, స్థానినః అని పదచ్ఛేదము. క్రియార్థమైన క్రియ (ఒక క్రియ కొరకు మరొక క్రియ) ఉపపదము దేనికో అట్టి ప్రయోగింపబడని తుమున్ ప్రత్యయాంతపు కర్మవాచక శబ్దమునకు చతుర్థీ విభక్తి వచ్చును. క్రియార్థమైన క్రియ ఉపపదముగా ఉండగా తుమున్ ప్రత్యయం విధింపబడినది.

" ఫలేభ్యో యాతి " అనునది ఉదాహరణ " ఫలాని ఆహర్తుం యాతి " (ఫలములను తీసుకువచ్చుటకు వెళ్ళుచున్నాడు) ఈ వాక్యమున ఫలాహరణ క్రియ (ఫలములను తీసుకువచ్చుట), మఱియు యానక్రియ (వెళ్ళుట) అని రెండు క్రియలు ఉన్నవి.

ఫలాహరణక్రియ కొరకు క్రియ అనగా యానక్రియ. అది ఉపపదముగా గల అప్రయుజ్యమాన తుమున్నంతము " ఆహర్తుమ్ " అను శబ్దము ఆహరణక్రియలో కర్మ ఫలములు. కావున కర్మవాచక ఫలశబ్దమునకు చతుర్థీ విభక్తి విధించగ " ఫలేభ్యః " అని ఏర్పడినది.

అట్లే " నమస్కుర్మః నృసింహాయ " అను ఉదాహరణలో నృసింహశబ్దమునకు చతుర్థీ విభక్తి వచ్చినది. " నృసింహమ్ అనుకూలయితుం నమస్కుర్మః " నృసింహుని అనుకూలపరచుటకు నమస్కారము చేయుచున్నాము అని అర్థము.

అదే విధంగా " స్వయంభువే నమస్కృత్య " అను వాక్యము నందు " స్వయంభు" శబ్దమునకు కూడా చతుర్థీ విభక్తి వచ్చినది.

51. తుమర్థాచ్చ భావవచనాత్ (2-3-15)

" భావవచనాశ్చ " ఇతి సూత్రేణ యో విహితః తదన్తాత్ చతుర్థీ స్యాత్. యాగాయ యాతి. యష్టుం యాతీత్యర్థః.

తుమర్థాచ్చ భావవచనాత్ : తుమర్థాత్, చ, భావవచనాత్ అని పదచ్ఛేదము. 'భావవచనాశ్చ' అను సూత్రము ద్వారా విధింపబడిన ప్రత్యయాంతము (ఘఞ్) పై చతుర్థీ విభక్తి వచ్చునని సూత్రార్థము. 'యాగాయ యాతి ' అనునపుడు ' యాగ ' శబ్దమునకు చతుర్థీ విభక్తి వచ్చును. "యష్టుం యాతి " = యాగము చేయుటకు వెళు ళుచున్నాడని అర్థము.

52. నమః స్వస్తి స్వాహాస్వధాలంవషడ్యోగాచ్చ (2-3-16)

ఏభిర్యోగే చతుర్థీ స్యాత్. హరయే నమః. (ప) " ఉపపదవిభక్తేః కారక విభక్తిః బలీయసీ " నమస్కరోతి దేవాన్. ప్రజాభ్యః స్వస్తి. అగ్నయే స్వాహ. పితృభ్యః స్వధా (వా) అలమితి పర్యాప్త్యర్థగ్రహణమ్ తేన దైత్యేభ్యో హరిరలం, ప్రభుః, సమర్థః, శక్తః ఇత్యాది. ప్రభ్వాదియోగే షష్ఠ్యపి సాధుః. "తస్మైప్రభవతి " "స ఏషాం గ్రామణీః" ఇతి నిర్దేశాత్. తేన ప్రభుర్బుభూషుర్భువనత్రయస్యేతి సిద్ధమ్. వషడిన్ద్రాయ. చకారః పునర్విధానార్థః. తేనాశీర్వివక్షాయాం పరామపి చతుర్థీ చాశిషీతి షష్ఠీం బాధిత్వా చతుర్థ్యేవ భవతి. స్వస్తి గోభ్యో భూయాత్.

నమః స్వస్తి స్వాహాస్వధాలం వషడ్యోగాచ్చ : నమః స్వస్తిస్వాహాస్వధాలం వషడ్యోగాత్, చ అని పదచ్ఛేదము. నమః, స్వస్తి, స్వాహా, స్వధా, అలం, వషట్ అను శబ్దములతో యోగమున్నప్పుడు వీనితో సంబంధముగల శబ్దమునకు చతుర్థీ విభక్తి వచ్చును. హరయే నమః (విష్ణువుకు నమస్కారము) ఇచ్చట నమస్ శబ్ద సంయోగముచేతనున్న హరి శబ్దమునకు చతుర్థీ విభక్తి వచ్చును. ఉపపదవిభక్తి కంటే కారకవిభక్తి బలవత్తరము. (పరిభాష) "నమః స్వస్తి .... " అను ఈ ప్రస్తుత సూత్రము చేత విధింపబడిన చతుర్థీవిభక్తి ఉపపద విభక్తి. ' కర్మణి ద్వితీయా " అను సూత్రముచే విధింపబడిన ద్వితీయావిభక్తి కారకవిభక్తి.

" నమస్కరోతి దేవాన్ " అను ఉదాహరణమున చతుర్థీ మఱియు ద్వితీయా విభక్తి కూడ చెప్పడమునకు అవకాశమున్నది కాని ఉపపద విభక్తి కంటే కారక విభక్తియే బలవత్తరము అని పరిభాష చెప్పుచున్నది కావున ఇక్కడ ద్వితీయా విభక్తి మాత్రమే వచ్చును.

"ప్రజాభ్యః స్వస్తి" (ప్రజలకు క్షేమమగుగాక), "అగ్నయే స్వాహా" (అగ్నికి సమర్పించుచున్నాను), "పితృభ్యః స్వధా" (పితృ దేవతలకు సమర్పించుచున్నాను) అను ఉదాహరణములలో క్రమముగా స్వస్తి, స్వాహ, స్వధా అను శబ్దముల సంయోగముతో నున్న ప్రజా, అగ్ని, పితృ శబ్దములకు చతుర్థీవిభక్తి వచ్చినది.

(వా) అలమితి పర్యాప్త్యర్థగ్రహణమ్ : ప్రస్తుత సూత్రములో నున్న ' అలమ్ ' అను శబ్దము " పర్యాప్తము " అనే అర్థమున గ్రహించవలెనని అర్థము. అందులకే " దైత్యేభ్యః హరిః అలమ్ " అనుచోట ' అలమ్ ' శబ్దయోగముతో నున్న దైత్యశబ్దమునకు చతుర్థీ విభక్తి వచ్చి ' దైత్యేభ్యః ' అని ఏర్పడును. అదే విధంగా " దైత్యేభ్యః హరిః ప్రభుః

", "దైత్యేభ్యః హరిః సమర్థః ' , " దైత్యేభ్యః హరిః శక్తః " అను ప్రయోగములలో కూడ పర్యాప్త్యర్థక ' అలం ' శబ్దము, మఱియు దాని పర్యాయములతో యోగముండుటచే 'దైత్య' శబ్దమునకు చతుర్థీ వచ్చినది. " ప్రభు " మొదలగు శబ్దములతో సంబంధమున్నప్పుడు చతుర్థీ విభక్తితో బాటు, షష్ఠీ విభక్తి కూడా చెప్పవచ్చును. " తస్మై ప్రభవతి సంతాపాదిభ్యః" అను పాణిని సూత్రమందు ప్రభవతి శబ్దముతో సంబంధమున్నప్పుడు " తస్మై " అని చతుర్థీవిభక్తి, ' స ఏషాం గ్రామణీః ' అను పాణిని సూత్రమందు ' గ్రామణీ ' శబ్ద సంబంధమున్నప్పుడు ' ఏషాం ' అని షష్ఠీ విభక్తి ప్రయోగింపబడినవి. ప్రభ్వాది యోగమందు షష్ఠీవిభక్తి కూడా సాధువే అనుటలో ప్రస్తుత సూత్రమే ప్రమాణము. ఈ విధంగా అంగీకరించుటచే ' ప్రభుర్బుభూషుః భువనత్రయస్య ' అను కవి ప్రయోగమందు 'భువనత్రయస్య ' అని షష్ఠీ విభక్తి సాధువైనది. అలాగే ' వషట్ ఇంద్రాయ ' ఇత్యాది స్థలములలో ' వషట్ ' శబ్ద యోగముచే ' ఇంద్ర ' శబ్దమునకు చతుర్థీ వచ్చును.

" నమః స్వస్తి .... " అను సూత్రమున ' చకారము ' చతుర్థీ విభక్తికి పునర్విధానము కొరకు ప్రయోగింపబడినది. అందువలన ఆశీరర్థ వివక్ష యందు 'చతుర్థీచాశిషి ' అను అపర సూత్రము చేత విధింపబడు షష్ఠీ విభక్తిని కూడా బాధించి, ఈ సూత్రములో చతుర్థీ విభక్తియే వచ్చును.

" స్వస్తి గోభ్యః భూయాత్ " అను ఉదాహరణమందు స్వస్తి శబ్దము ఆశీరర్థమందు ప్రయోగింపబడినది. అయినను ప్రస్తుత సూత్రము ద్వారా చతుర్థీ విభక్తి విధింపగ 'గోభ్యః' అని ఏర్పడినది.

53. మన్యకర్మణ్యనాదరే విభాషాऽ ప్రాణిషు (2-3-17)

ప్రాణవర్జే మన్యతేః కర్మణి చతుర్థీ వా స్యాత్తిరస్కారే. న త్వాం తృణం మన్యే తృణాయ వా. శ్యనా నిర్దేశాత్తానాదికయోగే న. నత్వాం తృణం మన్వే.

(వా) అప్రాణిష్విత్యపనీయ నౌకాకాన్నశుకశృగాలవర్జేష్వితి వాచ్యమ్. తేన ' నత్వాం నావమన్నం వా మన్యే ' ఇత్యత్రాప్రాణిత్వేపి చతుర్థీ న. ' న త్వాం శునే మన్యే ' ఇత్యత్ర ప్రాణిత్వేऽపి భవత్యేవ.

మన్యకర్మణ్యనాదరే విభాషాऽ ప్రాణిషు : మన్యకర్మణి, అనాదరే, విభాషా, అప్రాణిషు

అని పదచ్ఛేదము. ప్రాణివాచకము కాని ' మన ' ధాత్వర్థ కర్మ యందు వికల్పముగా చతుర్థీ విభక్తి తిరస్కారము గమ్యమానమైనప్పుడు వచ్చునని సూత్రార్థము.

' న త్వాం తృణం మన్యే తృణాయ వా ' (నిన్ను గడ్డిపోచగ కూడా నేను తలచుట లేదు) అను వాక్యమున అనాదరము అనగా తిరస్కారము గమ్యమానమైనందున 'మన ' ధాత్వర్థ కర్మవాచకము అగు తృణ శబ్దమునకు వికల్పముగా చతుర్థీవిభక్తి వచ్చి తృణాయ, తృణం అను రూపద్వయం ఏర్పడినది.

' మన–జ్ఞానే ' అని దివాది గణములో, ' మను–అవబోధనే ' అని తనాది గణములో పఠింపబడినది. సూత్రములో ' మన్య ' అని ' శ్యన్ ' వికరణముతో (శ్యన్ ప్రత్యయం) నిర్దేశము చేసినందున దివాదిగణ ధాతువునే గ్రహించవలెను. కావున తనాదిగణ " మను" ధాతువు ఉపయోగించినపుడు ' న త్వాం తృణం మన్వే ' అను ఉదాహరణ మందు చతుర్థీ విభక్తి రాదు.

(వా) **" అప్రాణిష్విత్యపనీయ నౌకాకాన్నశుకశృగాలవర్జేష్వితి వాచ్యమ్.** ఈ సూత్రమున ' అప్రాణిషు ' అనుపదమును తీసివేసి ' నౌ ', ' కాక ', ' అన్న ', ' శుక ' , ' శృగాల ' శబ్దములు తప్ప మిగిలిన మన ధాత్వర్థకర్మ వాచకముల కంటే అని చెప్పవలెను. ఇట్లు చెప్పుటవలన ' న త్వాం నావమన్నం వా మన్యే ' అను వాక్యమున నౌ శబ్దము ప్రాణివాచకము కాకపోయిననూ చతుర్థీవిభక్తి రాదు. ' న త్వాం శునే మన్యే ' అను నపుడు ' శ్వన్' శబ్దము ప్రాణివాచకమయినా చతుర్థీ విభక్తి వచ్చును.

54. గత్యర్థకర్మణి ద్వితీయాచతుర్థ్యౌ చేష్టాయామనధ్వని (2-3-12)

అధ్వభిన్నే గత్యర్థానాం కర్మణి ఏతే స్తశ్చేష్టాయామ్. గ్రామం గ్రామాయ వా గచ్ఛతి. చేష్టాయాం కిమ్ ? మనసా హరిం వ్రజతి. అనధ్వనీతి కిమ్ ? పన్థానం గచ్ఛతి. గన్త్రాధిష్ఠితేధ్వన్యేవాయం నిషేధః. యదా తూత్పథాత్పన్థా ఏవాక్రమితుమిష్యతే తదా చతుర్థీ భవత్యేవ. ఉత్పథేన పథే గచ్ఛతి.

గత్యర్థకర్మణి ద్వితీయాచతుర్థ్యౌ చేష్టాయా మనధ్వని : గత్యర్థకర్మణి, ద్వితీయా చతుర్థ్యౌ, చేష్టాయామ్, అనధ్వని అని పదచ్ఛేదము. అధ్వభిన్నమైన గత్యర్థక ధాతువుల కర్మార్థ మందు ద్వితీయా, చతుర్థీ విభక్తులు చేష్టార్థము గమ్యమానమైనపుడు వచ్చును. "గ్రామం గ్రామాయ వా గచ్ఛతి " అని ఉదాహరణ. గత్యర్థక ధాతువు గమక ధాతువు. గమధాత్వర్థ కర్మ గ్రామము. ఇచ్చుట చేష్ట అనగా కదలిక గమ్యమానమైనది. కావున అధ్వభిన్నమైన

గ్రామ శబ్దమునకు ద్వితీయా విభక్తి మఱియు చతుర్థీ విభక్తి కూడ వచ్చి గ్రామం, గ్రామాయ అను రూపద్వయ మేర్పడును.

చేష్టార్థ మందే ఈ సూత్రము ప్రవర్తించుటచే " మనసా హరిం వ్రజతి " (మనస్సుతో హరిని పొందుచున్నాడు) అను స్థలమందు శారీరకమైన చేష్ట ఏమియూ లేనందున కర్మవాచకమైన హరి శబ్దమునకు ద్వితీయా, చతుర్థీ విభక్తులు రెండూ ప్రవర్తించవు. కేవలం తృతీయా విభక్తి మాత్రమే వచ్చును.

అధ్వభిన్నమైన కర్మవాచక శబ్దమునకే ఈ సూత్రము ప్రవర్తించును గావున అధ్వవాచక 'పథిన్ ' శబ్దమునకు ఈ సూత్రము రాదు. గావున ' పన్థానం గచ్ఛతి' అను ప్రయోగమందు ద్వితీయాచతుర్థీ విభక్తులు రెండూ ప్రవర్తించక కేవలం ద్వితీయా విభక్తి మాత్రమే చెప్పబడినది.

గన్త (నడుచువాడు) చేత ఆక్రాంతమైన అధ్వయందే ఈ ' అనధ్వని ' అను నిషేధము ప్రవర్తించును. ఉత్పథము నుండి అనగా అమార్గము (మార్గము కాని మార్గము) నుండి మార్గమును పొందవలెనని కోరినప్పుడు ఈ నిషేధము ప్రవర్తించదు. అచ్చట చతుర్థీ విభక్తి ప్రవర్తించును. కావున 'ఉత్పథేన పథే గచ్ఛతి' అను స్థలమందు పథిన్ శబ్దమునకు చతుర్థీ విభక్తి వచ్చినది. అనగా "ఒక వ్యక్తి ఉజ్జయినీ నగరమునకు వెళ్లవలెనని బయలుదేరి తెలియక ఆ మార్గము నుండి తప్పిపోయి వేరే మార్గమును ప్రవేశించాడు. ఇప్పుడు దానిని విడిచి మరల ఉజ్జయినీ మార్గమును పొందవలెనని కోరుచున్నాడని" భావము. ఇచ్చట 'పథిన్' శబ్దార్థము ఉజ్జయినీ మార్గము గన్తచేత అధిష్ఠితము కాదు కావున 'అనధ్వని' అను నిషేధము ప్రవర్తించక, చతుర్థీ విభక్తి ప్రవర్తించి ' పథే ' అను రూపమేర్పడును.

చతుర్థీ విభక్తి సమాప్తము

అథ పంచమీ విభక్తిః

55. ధ్రువమపాయేఽపాదానమ్ (1-4-24)

అపాయో విశ్లేషః తస్మిన్ సాధ్యే ధ్రువమవధిభూతం కారకమపాదానం స్యాత్.

ధ్రువమపాయేఽపాదానమ్ : ధ్రువమ్, అపాయే, అపాదానమ్ అని పదచ్ఛేదము. అపాయమనగా విశ్లేషము విడివడుట అని అర్థము. ధ్రువమనగా అవధి. ఏదేని

వస్తువు నుండి మరొక వస్తువు వేరవతుందని చెప్పినప్పుడు ఆ విశ్లేషమునకు అవధియైన వస్తువు అపాదానసంజ్ఞకమగును. అనగా విశ్లేషము సాధ్యమైనప్పుడు అవధిభూతమగు (నిశ్చలమైనది) కారకము అపాదానసంజ్ఞ కలదియగును.

56. అపాదానే పఞ్చమీ (2-3-28)

గ్రామాదాయాతి. ధావతోఽశ్వాత్పతతి. కారకం కిమ్ ? వృక్షస్య పర్ణం పతతి.

(వా) జుగుప్సావిరామప్రమాదార్థానాముపసంఖ్యానమ్.

పాపాజ్జుగుప్సతే, విరమతి. ధర్మాత్ప్రమాద్యతి.

అపాదానే పఞ్చమీ : అపాదానే, పఞ్చమీ అని పదచ్ఛేదము. అపాదానార్థమున అపాదానసంజ్ఞకమగు శబ్దమునకు పంచమీ విభక్తి విధింపబడును.

'వృక్షాత్ పర్ణం పతతి' (వృక్షము నుండి ఆకు పడుచున్నది) అనుచోట వృక్షమునకు, ఆకుకు వియోగము కలిగినది. అట్టి వియోగము కల్గినపుడు నిశ్చలముగా ఉన్న అవధిభూత కారకము వృక్షము కావున వృక్ష శబ్దమునకు అపాదాన సంజ్ఞ విధింపబడి, పఞ్చమీ విభక్తి వచ్చి 'వృక్షాత్' అను రూపమేర్పడినది.

గ్రామాదాయాతి : (గ్రామాత్ ఆ యాతి – గ్రామము నుండి వచ్చుచున్నాడు) గ్రామమునకు వ్యక్తికి వియోగము కలిగినది. ఇచట విశ్లేషమునకు అవధియైనది గ్రామము కనుక గ్రామ శబ్దమునకు అపాదాన సంజ్ఞ, మఱియు పంచమీ విభక్తి కూడ విధించగ, 'గ్రామాత్' అని అయినది.

ధావతః ఆశ్వాత్ పతతి : (పరిగెత్తుచున్న అశ్వము నుండి పడిపోవుచున్నాడు) ప్రస్తుత సూత్రమందలి 'ధ్రువ' శబ్దమునకు అవధియని అర్థమే కాని స్థిరమైనదనే అర్థము కాదు. ఇచట పతన క్రియకు అవధిభూతమైన అశ్వమునకు అపాదాన సంజ్ఞ, పఞ్చమీ విభక్తి కూడ ప్రవర్తించగా, 'అశ్వాత్' అని సిద్ధించినది.

ఈ సూత్రాధారంగా అవధిభూతమైన కారకమునకే అపాదాన సంజ్ఞ విధింపబడుటచే "వృక్షస్య పర్ణం పతతి" అనుచోట షష్ఠ్యంతోపాత్తమైన 'వృక్ష' శబ్దము కారకము కాదు కావున పఞ్చమీ రాదు.

(వా) జుగుప్సా విరామ ప్రమాదార్థానాముపసంఖ్యానమ్

జుగుప్స, విరామ, ప్రమాద అను అర్థముగల ధాతువులతో సంబంధమున్నప్పుడు

కూడ అపాదాన సంజ్ఞ ప్రవర్తించునని వార్తికము చెప్పుచున్నది. "పాపాత్ జుగుప్సతే" (పాప విషయమందు అసహ్యించుకొనుచున్నాడు) అను ఉదాహరణలో పాప శబ్దమునకు అపాదాన సంజ్ఞ మఱియు పఞ్చమీ వచ్చి ' పాపాత్ ' అని అయ్యెను. అట్లే పాపాద్ విరమతి, ధర్మాత్ ప్రమాద్యతి ఇత్యాది ఉదాహరణములు కూడ సిద్ధించును.

57. భీత్రార్థానాం భయహేతుః (1-4-25)

భయార్థానాం త్రాణార్థానాం చ ప్రయోగే భయహేతురపాదానం స్యాత్. చోరాద్బిభేతి. చోరాత్త్రాయతే, భయహేతుః కిమ్ ? అరణ్యే బిభేతి త్రాయతే వా.

భీత్రార్థానాం భయహేతుః : భీత్రార్థానాం, భయహేతుః అని ద్విపదమీ సూత్రము. 'భీ ' ధాతువుకు భయము, త్రై ధాతువుకు రక్షణము అని అర్థము. భయార్థకములు, రక్షణార్థకములగు ధాతువులను ప్రయోగించినప్పుడు భయహేతువునకు అపాదానసంజ్ఞ వచ్చును. ' చోరాత్ బిభేతి ' అను ఉదాహరణమందు భయార్థక ' భీ ' ధాతువు ప్రయోగింపబడినది. కావున భయ హేతువైన ' చోర ' శబ్దమునకు అపాదాన సంజ్ఞ, పఞ్చమీ విభక్తి వచ్చినవి. 'చోరాత్ త్రాయతే ' అనునపుడు రక్షణార్థక ' త్రై ' ధాతువున్నది కావున భయహేతువైన చోర శబ్దమునకు అపాదానసంజ్ఞ, పఞ్చమీ విభక్తి వచ్చినవి.

భయహేతువునకే ఈ సూత్రముచే అపాదాన సంజ్ఞ విధింపబడుట వలన "అరణ్యే బిభేతి, త్రాయతే వా " అను స్థలమందు అరణ్య శబ్దమునకు అపాదాన సంజ్ఞ రాదు.

58. పరాజేరసోఢః (1-4-26)

పరాజేః ప్రయోగే అసహ్యోఽర్థోఽపాదానం స్యాత్. అధ్యయనాత్పరాజయతే. గ్లాయతీత్యర్థః. అసోఢః కిమ్ ? శత్రూన్ పరాజయతే. అభిభవతీత్యర్థః.

పరాజేరసోఢః : పరాజేః, అసోఢః అని పదచ్ఛేదము. ' పరా ' అను ఉపసర్గ పూర్వకమైన ' జి ' ధాతువును ఉపయోగించినపుడు అసోఢ పదమునకు అనగా సహించుటకు శక్యము కానిది అనునర్థములో అపాదానసంజ్ఞ వచ్చును.

' అధ్యయనాత్ పరాజయతే ' అధ్యయనము నుండి పరాజయము పొందుచున్నాడని అర్థము. ఇచ్చట అసహ్యపదార్థము అధ్యయనము. దానికి అపాదాన సంజ్ఞ వచ్చినది. ఈ సూత్రముచే అసహ్యపదార్థమునకే అపాదాన సంజ్ఞ విధింపబడుట వలన " శత్రూన్ పరాజయతే ' అనునపుడు పరాజయతే అనునది తిరస్కరించుచున్నాడు అనే అర్థమున

వాడబడుటవలన శత్రు శబ్దమునకు అపాదానసంజ్ఞ చెప్పబడలేదు.

59. వారణార్థానామీప్సితః (1-4-27)

ప్రవృత్తివిఘాతో వారణమ్. వారణార్థానాం ధాతూనాం ప్రయోగే ఈప్సితోఽర్థోపాదానం స్యాత్. యవేభ్యో గాం వారయతి. ఈప్సితః కిమ్ ? యవేభ్యో గాం వారయతి క్షేత్రే.

వారణార్థానామీప్సితః : వారణార్థానాం, ఈప్సితః అని పదచ్ఛేదము. 'వారణము' అనగా ప్రవృత్తి విఘాతము అనగా ప్రవర్తించుటకు విఘాతము కలిగించుట అని అర్థము. వారణార్థక ధాతువులు ప్రయోగించినపుడు ఈప్సితమగు అర్థము గలదానికి అపాదాన సంజ్ఞ వచ్చును.

' యవేభ్యో గాం వారయతి ' అను ఉదాహరణమందు ' యవ ' శబ్దమునకు ఈ సూత్రముచే అపాదానసంజ్ఞ వచ్చినది. ఈప్సితమునకే ఈ సూత్రముచేత అపాదానసంజ్ఞ విధింపబడుటచే ' యవేభ్యః గాం వారయతి క్షేత్రే ' అను ఉదాహరణలో క్షేత్రపదమునకు అపాదాన సంజ్ఞ రాదు.

60. అన్తర్ధౌ యేనాదర్శనమిచ్ఛతి (1-4-28)

వ్యవధానే సతి యత్కర్తృకస్యాత్మనో దర్శనస్యాభావమిచ్ఛతి తదపాదానం స్యాత్. మాతుర్నిలీయతే కృష్ణః. 'అన్తర్ధౌ ' కిమ్ ? చోరాన్నదిదృక్షతే. 'ఇచ్ఛతి' గ్రహణం కిమ్? అదర్శనేచ్ఛాయాం సత్యాం సత్యపి దర్శనే యథా స్యాత్.

అన్తర్ధౌ యేనాదర్శనమిచ్ఛతి : అన్తర్ధౌ, యేన, అదర్శనం, ఇచ్ఛతి అని పదచ్ఛేదము. 'అన్తర్ధౌ ' అనగా వ్యవధానమని అర్థము. వ్యవధానముండగా ఎవరు తనని చూడకూడదని కోరుకుంటాడో ఆ వ్యక్తి అపాదానసంజ్ఞక మగును.

' మాతుః నిలీయతే కృష్ణః ' అనగా కృష్ణుడు తనను తల్లి చూడకూడదని తలచి దాగుకొనుచున్నాడు అని అర్థము. మాతృ శబ్దమునకు అపాదానసంజ్ఞ , పంచమీ విభక్తి కూడా చెప్పబడినవి. వ్యవధానమందే ఈ సూత్రము ప్రవర్తించుట వలన " చోరాన్ న దిదృక్షతే ' అనునపుడు అపాదానసంజ్ఞ రాదు. ఈ సూత్రమందు ' ఇచ్ఛతి ' పదమును వాడుటచే అదర్శనము యొక్క ఇచ్ఛ (కోరిక) ఉన్నప్పుడు దర్శనము కలిగినా కూడా ఈ సూత్రము చేత అపాదానసంజ్ఞ ప్రవర్తించును.

61. ఆఖ్యాతోపయోగే (1-4-29)

నియమపూర్వకవిద్యాస్వీకారే వక్తా ప్రాక్సంజ్ఞః స్యాత్. ఉపాధ్యాయాదధీతే. ఉపయోగే కిమ్ ? నటస్య గాథాం శృణోతి.

ఆఖ్యాతోపయోగే : ఆఖ్యాతా, ఉపయోగే అని పదచ్ఛేదము. నియమపూర్వక విద్యా స్వీకారమును ఉపయోగమందురు. ఆఖ్యాత అనగా ' వక్త ' అని అర్థము. ఉపయోగార్థ మందు ఆఖ్యాత (వక్త) కు అపాదానసంజ్ఞ వచ్చును.

' ఉపాధ్యాయాదధీతే ' (ఉపాధ్యాయుని వద్ద అధ్యయనం చేయుచున్నాడు) అను ఉదాహరణమున వక్త యగు ఉపాధ్యాయునకు అపాదానసంజ్ఞ వచ్చును. ఉపయోగార్థ మందే ఈ సూత్రము చెప్పవలెను. కావున ' నటస్య గాథాం శృణోతి ' అనుచోట నట శబ్దమునకు అపాదాన సంజ్ఞ రాదు.

62. జనికర్తుః ప్రకృతిః (1-4-30)

జాయమానస్య హేతురపాదానం స్యాత్. బ్రహ్మణః ప్రజాః ప్రజాయన్తే.

జనికర్తుః ప్రకృతిః : జనికర్తుః, ప్రకృతిః అని పదచ్ఛేదము. ' జని ' శబ్దమునకు 'ఉత్పత్తి' అని, ' జనికర్త ' అనగా ' పుట్టువాడు ' అని అర్థము. ' ప్రకృతి ' శబ్దమునకు ' హేతువు' అని అర్థము. పుట్టుదాని హేతువునకు అపాదానసంజ్ఞ వచ్చును.

' బ్రహ్మణః ప్రజాః ప్రజాయన్తే ' అను వాక్యమున పుట్టువారు ప్రజలు, హేతువు బ్రహ్మ కావున బ్రహ్మ శబ్దమునకు అపాదానసంజ్ఞ వచ్చినది.

63. భువః ప్రభవః (1-4-31)

భవనం భూః భూకర్తుః ప్రభవస్తథా. హిమవతో గఙ్గా ప్రభవతి. తత్ర ప్రకాశతే ఇత్యర్థః.

భువః ప్రభవః : భువః, ప్రభవః అని పదచ్ఛేదము. పూర్వ సూత్రము నుండి " కర్తుః " అను పదము అనువర్తించును. ఆ పదము " భువః " అను పదముతో అన్వయించును, " భు" శబ్దమునకు భవనము, ప్రభవ శబ్దమునకు మొదటి ప్రకాశస్థానమని అర్థము. భవనకర్త యొక్క ప్రథమ ప్రకాశస్థానమునకు అపాదానసంజ్ఞ వచ్చును.

' హిమవతో గంగా ప్రభవతి ' అను స్థలమందు భవనకర్త (ఉండునది) గంగ.

గంగ మొదటగా హిమవత్ పర్వతముపై ప్రకాశించుచున్నది. కావున గంగకు ప్రథమ ప్రకాశస్థానమైన హిమవత్ శబ్దమునకు అపాదానసంజ్ఞ వచ్చినది.

(వా) ల్యబ్లోపే కర్మణ్యధికరణే చ

ప్రాసాదాత్ ప్రేక్షతే. ఆసనాత్ ప్రేక్షతే. ప్రాసాదమ్ ఆరుహ్య ఆసనే ఉపవిశ్య ప్రేక్షతే ఇత్యర్థః. శ్వశురాత్ జిహ్రేతి. శ్వశురం వీక్ష్యేత్యర్థః.

ల్యప్ ప్రత్యయాంత శబ్దమును ప్రయోగించనప్పుడు కర్మకు, అధికరణమునకు కూడ అపాదానసంజ్ఞ వచ్చును.

'ప్రాసాదాత్ ప్రేక్షతే' – ప్రాసాదమ్ ఆరుహ్య ప్రేక్షతే (మేడపై ఎక్కి చూచుచున్నాడు) అనునపుడు 'ఆరుహ్య' అను 'ల్యప్' అంతముగా గల శబ్దము ప్రయోగింపబడలేదు. కావున కర్మయగు ప్రాసాద శబ్దమునకు అపాదాన సంజ్ఞ విధింపబడినది.

'ఆసనాత్ ప్రేక్షతే' (ఆసనే ఉపవిశ్య ప్రేక్షతే – ఆసనమందు కూర్చుని చూచుచున్నాడు) అను స్థలమందు కూడ 'ఉపవిశ్య' అను 'ల్యప్' అన్త శబ్దము ప్రయోగింపబడలేదు. అధికరణమైన ఆసన శబ్దమునకు అపాదానసంజ్ఞ చెప్పబడినది.

'శ్వశురాత్ జిహ్రేతి' (శ్వశురం వీక్ష్య జిహ్రేతి = మామగారిని చూచి సిగ్గుపడుచున్నాడు) అను ఉదాహరణమందు 'వీక్ష్య' అను 'ల్యబంత' శబ్దప్రయోగము లేదు. కర్మయగు శ్వశుర శబ్దమునకు అపాదానసంజ్ఞ వచ్చినది.

(వా) గమ్యమానాఽపి క్రియా కారక విభక్తీనాం నిమిత్తమ్. కస్మాత్త్వం ? నద్యాః.

క్రియా వాచక శబ్దమేమీ ఉచ్చరింపబడక, క్రియ గమ్యమానమైనప్పటికిని అది కారక విభక్తులు ప్రవర్తించుటలో నిమిత్తమగును. కస్మాత్ త్వం ? (ఎచ్చటి నుండి వచ్చితివి) అనునపుడు క్రియ గమ్యమానమగుచున్నది కావున 'కిమ్' శబ్దమునకు పంచమీ విభక్తి వచ్చినది. అట్లే "నద్యాః" (నది నుండి వచ్చాను) అనునపుడు కూడ క్రియ గమ్యమానమగుచున్నది. అందుకే నదీ శబ్దమునకు పంచమీ విభక్తి వచ్చినది.

(వా) యతశ్చాధ్వకాలనిర్మాణం తతః పఞ్చమీ

దేని నుండి అధ్వ (మార్గమును) మరియు కాలమును కొలిచెదమో అట్టి శబ్దములకు

పంచమీ విభక్తి వచ్చును.

(వా) తద్యుక్తాదధ్వనః ప్రథమాసప్తమ్యౌ

పంచమ్యంతముతో కూడుకొనియున్న అధ్వ వాచక శబ్దమునకు ప్రథమా, సప్తమీ విభక్తులు విధింపబడును.

(వా) కాలాత్ సప్తమీ చ వక్తవ్యా

పంచమ్యంతముతో కూడుకొనియున్న కాలవాచక శబ్దమునకు సప్తమీ విభక్తి వచ్చును. ' వనాత్ గ్రామో యోజనం యోజనే వా ' వనము నుంచి గ్రామము యోజనము దూరంలో ఉన్నది.

' కార్తిక్యాః ఆగ్రహాయణీ మాసే ' కార్తీక పౌర్ణమాసి అవధి గల మాసము తర్వాత మార్గశీర్ష పౌర్ణమాసి అనునవి క్రమముగా ఉదాహరణములు.

64. అన్యారాదితరర్తేదిక్ శబ్దాఞ్చూత్తరపదాజాహియుక్తే (2-3-29)

ఏతైర్యోగే పఞ్చమీ స్యాత్. అన్య ఇత్యర్థగ్రహణమ్. ఇతరగ్రహణం ప్రపఞ్చార్థమ్. అన్యో భిన్న ఇతరో వా కృష్ణాత్. ఆరాద్వనాత్. ఋతే కృష్ణాత్. పూర్వో గ్రామాత్. దిశి దృష్టశ్శబ్దో దిక్శబ్దః. తేన సంప్రతి దేశకాలవృత్తినా యోగేఽపి భవతి. చైత్రాత్పూర్వః ఫాల్గునః. అవయవవాచియోగే తు న, " తస్య పరమామ్రేడితమ్ " ఇతి నిర్దేశాత్. పూర్వం కాయస్య. అఞ్చూత్తరపదస్య తు దిక్ శబ్దత్వేపి " షష్ఠ్యతసర్థ" ఇతి షష్ఠీం బాధితుం పృథగ్గ్రహణమ్. ప్రాక్, ప్రత్యక్ వా గ్రామాత్. ఆచ్, దక్షిణా గ్రామాత్. ఆహి-దక్షిణాహి గ్రామాత్. అపాదానే పఞ్చమీతి సూత్రే ' కార్తిక్యాః ప్రభృతీ ' తి భాష్యప్రయోగాత్ ప్రభృత్యర్థ యోగే పఞ్చమీ. భవాత్ప్రభృతి ఆరభ్య వా సేవ్యో హరిః. ' అపపరిబహిరితి ' సమాసవిధానాత్ జ్ఞాపకాద్బహిర్యోగే పఞ్చమీ. గ్రామాద్బహిః.

అన్యారాదితరర్తే దిక్ శబ్దాఞ్చూత్తర పదాజాహియుక్తే : ఇది ఏకపద సూత్రము. అన్య, ఆరాత్, ఇతర, ఋతే, దిక్ శబ్దః, అఞ్చూత్తర పద, ఆచ్, ఆహి అను ఈ ఎనిమిదింటితో యోగమున్నపుడు పంచమీ విభక్తి వచ్చును.

అన్య శబ్దముచే అన్యార్థక శబ్దములను కూడ గ్రహించవలెను. సూత్రములో ఇతర శబ్దము అన్యార్థక మయిననూ, స్పష్టార్థమై పృథక్ ఉపాత్తమైనది. " అన్యో భిన్న ఇతరో కృష్ణాత్ " అనునది ఉదాహరణ. అన్యార్థక శబ్దములతోనున్న కృష్ణ శబ్దమునకు

పంచమీ వచ్చును. అట్లే ' ఆరాత్ వనాత్ ' ' ఋతే కృష్ణాత్ ' ' పూర్వో గ్రామాత్ ' ఇత్యాదులందు కూడ పంచమీ విభక్తి ప్రవర్తించినది.

దిక్ శబ్దముచే ' దిక్ ' విశేష వాచకములగు పూర్వాది శబ్దములు గ్రహింపబడును. ఈ విధముగా చెప్పుటచే దేశకాల వాచకములగు పూర్వాది శబ్దములతో యోగమున్నపుడు కూడా " చైత్రాత్ పూర్వః ఫాల్గునః " మొదలగు వాక్యములందు పంచమీ విభక్తి వచ్చును. పూర్వాది శబ్దములు అవయవవాచకములు అయినచో ఈ పంచమీ విభక్తి రాదు. ఈ విధంగా చెప్పుటలో ' తస్య పరమామ్రేడితమ్ ' అను సూత్రనిర్దేశమే ప్రమాణము. అందువలన ' పూర్వం కాయస్య ' అను స్థలమందు అవయవవాచకమైన పూర్వ శబ్దముతో కలిపి చెప్పినపుడు పంచమీ విభక్తి రాదు.

ప్రాక్, ప్రత్యక్ మొదలగు అఞ్చు ధాతువు ఉత్తరపదముగా గల శబ్దములు దిక్ శబ్దములయిననూ వాటితో ఉపయోగించినపుడు " షష్ఠ్యతసర్థప్రత్యయేన " అను సూత్రముచే పరము గావున షష్ఠీ విభక్తి చెప్పబడినది. దానిని బాధించుటకై అఞ్చూత్తరపద యోగమున్నప్పుడు మరల పంచమీ విభక్తి విధింపబడుచున్నది " ప్రాక్ ప్రత్యగ్ వా గ్రామాత్" ఇత్యాది ఉదాహరణములలో.

' ఆచ్ ' ప్రత్యయాంతముతోనున్నప్పుడు ' దక్షిణా గ్రామాత్ ' అని, ' ఆహి ' ప్రత్యయాంతముతోనున్నప్పుడు ' దక్షిణాహి గ్రామాత్ ' అని కూడ పంచమీ విభక్తి సిద్ధించినది.

' అపాదానే పంచమీ ' అను సూత్రభాష్యమున ' కార్తిక్యాః ప్రభృతి ' అని ప్రయోగింపబడుటచే ప్రభృతి అర్థము గల శబ్దములతో కలిపి చెప్పినపుడు కూడా పంచమీ విభక్తి వచ్చును. ' ప్రభృతి ' శబ్దమునకు ' మొదలగు ' అని అర్థము. దీనికి ' భవాత్ ప్రభృది ఆరభ్య వా సేవ్యో హరిః ' అనునది ఉదాహరణము.

" అపపరిబహిరఞ్చవః పఞ్చమ్యా " అను సూత్రము ద్వారా ' బహిః ' శబ్దమునకు పంచమ్యంతముతో సమాసము విధింపబడుటచే " గ్రామాత్ బహిః " అనెడి ఉదాహరణములందు ' బహిః ' శబ్దముతో నుపయోగింపబడిన గ్రామాది శబ్దములకు కూడ పంచమీ వచ్చునని తెలియుచున్నది.

65. అపపరీ వర్జనే (1-4-88)

ఏతౌ వర్జనే కర్మప్రవచనీయౌ స్తః.

అపపరీ వర్జనే : అపపరీ, వర్జనే అని పదచ్ఛేదము. ' కర్మప్రవచనీయాః ' అను అధికార సూత్రము అనువర్తించును. వర్జనార్థ మందు ' అప, పరి ' అనువాటికి కర్మ ప్రవచనీయ సంజ్ఞ వచ్చును.

66. ఆఙ్మర్యాదావచనే (1-4-89)

ఆఙ్ మర్యాదాయాముక్తసంజ్ఞః స్యాత్. వచనగ్రహణాత్ అభివిధా ఆపి.

ఆఙ్ మార్యాదావచనే : ఆఙ్, మర్యాదావచనే అని పదచ్ఛేదము. 'తేన వినా ఇతి మర్యాదా', ' తేన సహ ఇతి అభివిధిః ' హద్దుగా చెప్పుస్థలమందు దానిని విడిచిపెట్టి చెప్పినచో 'మర్యాద ' అని, దానిని కలుపుకొని చెప్పినచో ' అభివిధి ' అని చెప్పబడెను.

' మర్యాద ' అర్థమందు ఆఙ్ కర్మ ప్రవచనీయ సంజ్ఞ కలది యగును. ' ఆఙ్ మార్యాదాయాం ' అని మాత్రమే సూత్రము చెప్పిన సరిపోవుచుండగా, ' వచన ' గ్రహణముచే 'అభివిధి ' అను అర్థమందు కూడా కర్మప్రవచనీయ సంజ్ఞ వచ్చునని తెలుపబడినది.

67. పఞ్చమ్యపాఙ్ పరిభిః (2-3-10)

ఏతైః కర్మప్రవచనీయైర్యోగే పఞ్చమీ స్యాత్. అప హరేః, పరి హరేః, సంసారః, పరిరత్ర వర్జనే. లక్షణాదౌ తు హరిం పరి. ఆ ముక్తేః సంసారః, ఆ సకలాత్ బ్రహ్మ.

పఞ్చమ్యపాఙ్ పరిభిః : పంచమీ, ఆపాఙ్ పరిభిః అని పదచ్ఛేదము. కర్మప్రవచనీయములైన అప, ఆఙ్, పరి అను వాటితో యోగమున్నప్పుడు పంచమీ విభక్తి విధింపబడును.

అపహరేః, పరిహరేః సంసారః , అనుచోట అప, పరి అను శబ్దములు వర్జనార్థములో (విడిచిపెట్టుట) ప్రయోగింపబడినవి.

హరిని విడిచిపెట్టి సంసారం (జగత్తు) అని అర్థము. లక్షణాద్యర్థక పరిశబ్దముతో నున్నప్పుడు మాత్రము ' హరిం పరి ' ఇత్యాదులందు ద్వితీయా విభక్తియే వచ్చును. మర్యాదార్థకమైన ' ఆఙ్ ' వాడినపుడు “ ఆముక్తేః సంసారః ” (ముక్తిని విడిచిపెట్టి సంసారము) అని అభివిధ్యర్థక ' ఆఙ్ ' వాడినపుడు “ ఆ సకలాత్ బ్రహ్మ ” (సకలము వ్యాపించి బ్రహ్మ ఉండును) అని ఉదాహరణములు.

68. ప్రతిః ప్రతినిధిప్రతిదానయోః (1-4-92)

ఏతయోరర్థయోః ప్రతిరుక్తసంజ్ఞః స్యాత్

ప్రతిః ప్రతినిధిప్రతిదానయోః అని పదచ్ఛేదము. ప్రతినిధి, ప్రతిదానము ఈ అర్థముల యందు ' ప్రతి ' యనునది కర్మప్రవచనీయ సంజ్ఞ కలది యగును.

69. ప్రతినిధిప్రతిదానే చ యస్మాత్ (2-3-11)

అత్ర కర్మప్రవచనీయైర్యోగే పఞ్చమీ స్యాత్. ప్రద్యుమ్నః కృష్ణాత్ ప్రతి. తిలేభ్యః ప్రతియచ్ఛతి మాషాన్.

ప్రతినిధిప్రతిదానే చ యస్మాత్ : ప్రతినిధిప్రతిదానే, చ, యస్మాత్ అని పదచ్ఛేదము. ఈ సూత్రమందు " యస్మాత్ " అను పదము " యస్య " అను షష్ఠ్యర్థములో ప్రయోగింపబడినది.

దేనితో సంబంధము గలవిగా ప్రతినిధి ప్రతిదానములు వాడబడుచున్నవో ఆ శబ్దమునకు కర్మ ప్రవచనీయములతో యోగమున్నప్పుడు పంచమీ విభక్తి వచ్చును.

ప్రతినిధి అర్థమునకు " ప్రద్యుమ్నః కృష్ణాత్ ప్రతి " (యుద్ధాదుల యందు ప్రద్యుమ్నుడు కృష్ణుడు లాంటివాడు) అని ప్రతిదాన అర్థమునకు " తిలేభ్యః ప్రతియచ్ఛతి మాషాన్ " అని ఉదాహరణములు.

70. అకర్తర్యృణే పఞ్చమీ (2-3-24)

కర్తృవర్జితం యదృణం హేతుభూతం తతః పఞ్చమీ స్యాత్. శతాత్ బద్ధః. అకర్తరి కిమ్ ? శతేన బన్ధితః.

అకర్తర్యృణే పఞ్చమీ : అకర్తరి, ఋణే, పఞ్చమీ అని పదచ్ఛేదము. " హేతౌ " అను సూత్రము అనువర్తించును. కర్తృ సంజ్ఞ లేని హేతుభూతమైన ఋణము ఏది కలదో తద్వాచక శబ్దమునకు పంచమీ విభక్తి వచ్చును.

" శతాత్ బద్ధః " (నూరు సువర్ణాది రూపమైన ఋణముచే బంధింపబడినాడు) అను ఉదాహరణలో ' శత ' శబ్దమునకు హేతు సంజ్ఞ మాత్రమే కలదు.

' శతేన బన్ధితః ' అను ణ్యంతస్థలమున ' శతం ' నకు హేతుసంజ్ఞతో పాటు కర్తృసంజ్ఞ కూడా ఉండుటచే ఈ సూత్రము కాకుండ, ' హేతౌ ' అను సూత్రము చేత తృతీయా విభక్తి వచ్చును.

71. విభాషా గుణేఽస్త్రియామ్ (2-3-25)

గుణే హేతావస్త్రీలిఙ్గే పఞ్చమీ వా స్యాత్. జాడ్యాత్ – జాడ్యేన వా బద్ధః. గుణే కిమ్ ? ధనేన కులమ్. అస్త్రియాం కిమ్ ? బుద్ధ్యా ముక్తః. ' విభాషా ' ఇతి యోగవిభాగాదగుణే స్త్రియాఞ్చ క్వచిత్. ధూమాదగ్నిమాన్. నాస్తి ఘటోఽనుపలబ్ధేః.

విభాషా గుణేఽస్త్రియామ్ :

విభాషా, గుణే, అస్త్రియామ్ అని పదవిభాగము. ఇచ్చట 'హేతౌ ' అను సూత్రము అనువర్తించును. స్త్రీలింగ మందు కానటువంటి, గుణభూత హేతు వాచక శబ్దమునకు పంచమీ విభక్తి వైకల్పికముగా వచ్చును.

" జాడ్యాత్ జాడ్యేన వా బద్ధః " అనుచోట గుణభూత హేతువాచకము అగు "జాడ్య" శబ్దము స్త్రీలింగము కాదు, కావున పంచమీ విభక్తి వైకల్పికముగా వచ్చినది లేని పక్షములో తృతీయా విభక్తి వచ్చును.

' ధనేన కులమ్ ' అనునపుడు ధన శబ్దము గుణవాచకము కాదు.

' బుద్ధ్యా ముక్తః ' అనుచోట ' బుద్ధి ' శబ్దము స్త్రీ లింగ శబ్దము కావున ఇట్టిచోట్ల ఈ సూత్రము ప్రవర్తించదు.

ఈ సూత్రమందు ' విభాషా ' అని యోగవిభాగము (పృథక్ సూత్రము) చేసెదము కావున గుణవాచకము కానప్పుడు కూడా కొన్నిచోట్ల పంచమీ విభక్తి విధింపబడును. దీనికి ' ధూమాత్ అగ్నిమాన్ ' అనే ఉదాహరణ తీసుకోవచ్చును.

అట్లే స్త్రీలింగమందు కూడా " నాస్తి ఘటోఽనుపలబ్దేః " ఇత్యాదులందు పంచమీ విభక్తి వచ్చును.

72. పృథగ్వినానానాభిస్తృతీయాఽన్యతరస్యామ్ (2-3-32)

ఏభిర్యోగే తృతీయా స్యాత్ పఞ్చమీ ద్వితీయా చ. అన్యతరస్యాం గ్రహణం సముచ్చయార్థమ్. పఞ్చమీద్వితీయే చ అనువర్తేతే. పృథగ్ రామేణ, రామాత్, రామం వా. ఏవం వినా, నానా.

పృథగ్వినానానాభిస్తృతీయాఽన్యతరస్యామ్ : పృథక్–వినా–నానాభిః, తృతీయా, అన్యతరస్యామ్ అని పదచ్ఛేదము. పృథక్, వినా, నానా అను శబ్దములతో యోగమున్నప్పుడు తృతీయా విభక్తి వికల్పముగ వచ్చును. లేని పక్షములో పంచమీ, ద్వితీయలు చెప్పబడును. ఈ సూత్రమందు అన్యతరస్యాం గ్రహణము సముచ్చయార్థకము. పంచమీ, ద్వితీయా కూడ అనువర్తించినవి. కావున ఈ శబ్దములతో యోగమున్నప్పుడు

తృతీయా, పంచమీ, ద్వితీయలు వచ్చునని అర్థము. "పృథక్ రామేణ, రామాత్, రామం వా" "వినా రామేణ, రామాత్, రామం వా" ఇత్యాది ఉదాహరణలు కలవు.

73. కరణే చ స్తోకాల్పకృచ్ఛ్రకతిపయస్యాసత్త్వవచనస్య (2-3-33)

ఏభ్యోఽద్రవ్యవచనేభ్యః కరణే తృతీయాపఞ్చమ్యౌ స్తః. స్తోకేన స్తోకాత్ వా ముక్తః. ద్రవ్యే తు స్తోకేన విషేణ హతః.

కరణే చ స్తోకాల్పకృచ్ఛ్రకతివయస్యాసత్త్వవచనస్య : కరణే, చ, స్తోకాల్పకృచ్ఛ్రకతివయస్య, అసత్త్వవచనస్య అని పదచ్ఛేదము. స్తోక, అల్ప, కృచ్ఛ్ర, కతిపయ ఈ నాలుగు అద్రవ్యవాచకములైనప్పుడు కరణార్థమందు వికల్పముగా పంచమీ వచ్చును. అది రానప్పుడు తృతీయా విభక్తి వచ్చును.

"స్తోకేన స్తోకాత్ వా ముక్తః" (కొద్ది ప్రయత్నముతోనే ముక్తుడయినాడు) అని ఉదాహరణ.

ద్రవ్య వాచకమైతే ఈ సూత్రము రాదు కావున " స్తోకేన విషేణ హతః " అను స్థలమందు పంచమీ విభక్తి చెప్పబడలేదు.

74. దూరాన్తికార్థేభ్యో ద్వితీయా చ (2-3-35)

ఏభ్యో ద్వితీయా స్యాత్ చాత్ పఞ్చమీ తృతీయే చ. ప్రాతిపది కార్థమాత్రే విధిరయమ్. గ్రామస్య దూరం దూరాత్ దూరేణ వా, అన్తికమ్, అన్తికాత్ అన్తికేన వా. ' అసత్త్వవచనస్య' ఇత్యనువృత్తేర్నేహ. దూరః పన్థాః.

దూరాన్తికార్థేభ్యో ద్వితీయా చ : దూరాన్తికార్థేభ్యః, ద్వితీయా, చ అని పదచ్ఛేదము.

దూరార్థకములు, అన్తికార్థకములకు ద్వితీయా విభక్తి వచ్చును. సూత్రమందలి చ కారము వల్ల పంచమీ తృతీయలు కూడా గ్రహించవలెను. " గ్రామస్య దూరం దూరాత్ దూరేణ వా " అని ఉదాహరణము.

ఈ సూత్రమందు ' అసత్త్వవచనస్య ' అను పదము అనువర్తించుటచే అద్రవ్యవాచకమైనప్పుడే ప్రవర్తించును. కావున " దూరః పన్థాః " అను చోట ఈ సూత్రము రాదు.

పంచమీ విభక్తి సమాప్తము

అథ షష్ఠీ విభక్తిః

75. షష్ఠీ శేషే (2-3-50)

కారకప్రాతిపదికార్థవ్యతిరిక్తః స్వస్వామిభావాదిసంబన్ధః శేషస్తత్ర షష్ఠీ స్యాత్. రాజ్ఞః పురుషః. కర్మాదీనామపి సమ్బన్ధమాత్రవివక్షాయాం షష్ఠ్యేవ. సతాం గతమ్. సర్పిషో జానీతే. మాతుః స్మరతి. ఏధోదకస్య ఉపస్కురుతే. భజే శంభోశ్చరణయోః. ఫలానాం తృప్తః.

షష్ఠీ శేషే : షష్ఠీ, శేషే అని పదచ్ఛేదము. శేషమనగా చెప్పగా మిగిలినది అని అర్థము. కర్త, కర్మ , కరణ, సంప్రదాన, అపదాన, అధికరణ కారకములు, ప్రథమా విభక్తి విధిలో ప్రాతిపదికార్థము చెప్పబడినవి. వీటికంటే భిన్నమైన స్వస్వామి భావము గల సంబంధము శేషము. ఆ అర్థమందు షష్ఠీ విభక్తి విధింపబడును. " రాజ్ఞః పురుషః " అను ఉదాహరణ మందు రాజునకు పురుషునికి స్వస్వామి భావ సంబంధమున్నది కావున రాజన్ శబ్దమునకు షష్ఠీ విభక్తి వచ్చినది. కర్మాదులకు కూడా సంబంధత్వ వివక్ష చేసినచో ద్వితీయాది విభక్తులు రాకుండ, షష్ఠీ విభక్తియే వచ్చును.

' సతాం గతమ్ ' అను స్థల మందు కర్తృరూప శబ్దార్థమైన సత్ నకు కర్తృత్వము గాకుండా సంబంధత్వమును వివక్ష చేసినట్లైతే షష్ఠీ విభక్తి వచ్చి ' సతాం ' అను రూపమేర్పడినది. అట్లుగాక కర్తృత్వమే వివక్ష చేసినచో తృతీయ వచ్చి " సద్భిః " అను రూపమేర్పడును. ' సర్పిషో జానీతే ' అనునపుడు కరణ రూప ' సర్పిష్ ' శబ్దమునకు సంబంధత్వ వివక్ష చేసిన యెడల షష్ఠీ విభక్తి వచ్చి సర్పిషః అను రూపమేర్పడును. 'మాతుః స్మరతి ' ' ఏధోదకస్య ఉపస్కురుతే ' ' భజే శంభోశ్చరణయోః ' అను ఉదాహరణములందు కర్మ రూప ' మాతృ ' 'ఏధోదక, చరణ' శబ్దములకు సంబంధత్వ వివక్ష చేసిన యెడల షష్ఠీ విభక్తి వచ్చి ' మాతుః ', ఏధోదకస్య, చరణయోః అను రూపము లేర్పడును.

' ఫలానాం తృప్తః ' అనునపుడు కరణరూప " ఫల " శబ్దమునకు సంబంధవివక్ష చేయుట వలన " ఫలానాం " అని రూపమేర్పడును.

76. షష్ఠీ హేతుప్రయోగే (2-3-26)

హేతుశబ్దప్రయోగే హేతౌ ద్యోత్యే షష్ఠీ స్యాత్. అన్నస్య హేతోర్వసతి.

షష్ఠీ హేతుప్రయోగే : షష్ఠీ, హేతుప్రయోగే అని పదచ్ఛేదము. " హేతౌ " అను సూత్రము అనువర్తించినది. హేతు శబ్దమును ప్రయోగించినప్పుడు హేతుత్వము ద్యోత్యమయినప్పుడు కూడ షష్ఠీ విభక్తి వచ్చును. ' అన్నస్య హేతోః వసతి ' అనునది ఉదాహరణము.

77. సర్వనామ్నస్తృతీయా చ (2-3-27)

సర్వనామ్నో హేతుశబ్దస్య చ ప్రయోగే హేతౌ ద్యోత్యే తృతీయా స్యాత్ షష్ఠీ చ. కేన హేతునా వసతి. కస్య హేతోః.

(వా) నిమిత్త పర్యాయప్రయోగే సర్వాసాం ప్రాయదర్శనమ్

కిం నిమిత్తం వసతి ? కేన నిమిత్తేన ? కస్మై నిమిత్తాయ ? ఇత్యాది. ఏవం కిం కారణం ? కో హేతుః ? కిం ప్రయోజనమ్ ? ఇత్యాది. ప్రాయగ్రహణాత్ సర్వనామ్నః ప్రథమాద్వితీయే న స్తః. జ్ఞానేన నిమిత్తేన హరిః సేవ్యః. జ్ఞానాయ నిమిత్తాయ ఇత్యాది.

సర్వనామ్నస్తృతీయా చ : సర్వనామ్నః, తృతీయా, చ అని పదచ్ఛేదము. సర్వనామ శబ్దములతో, హేతుశబ్దము ప్రయోగింపబడినపుడు హేతుత్వము చెప్పినపుడు కూడ తృతీయా మరియు షష్ఠీ విభక్తులు విధించబడును. " కేన హేతునా వసతి, కస్య హేతోః వసతి " అనునది ఉదాహరణము.

(వా) నిమిత్త పర్యాయ ప్రయోగే సర్వాసాం ప్రాయదర్శనమ్ : నిమిత్త పర్యాయ శబ్దములను ప్రయోగించినప్పుడు సాధారణముగ అన్ని విభక్తులు విధింపబడును.

" కిం నిమిత్తం వసతి ", " కేన నిమిత్తేన ", " కస్మై నిమిత్తాయ " ఇత్యాదులు ఉదాహరణములు.

అట్లే మిగిలిన విభక్తులు కూడా విధింపబడును. ఈ విధంగా నిమిత్త పర్యాయ శబ్దములగు కారణ శబ్దము, హేతు శబ్దము, ప్రయోజన శబ్దము మొదలగు వాటిని ప్రయోగించినప్పుడు ఈ వార్తికము ఉపయోగపడును.

వార్తికమున ప్రాయ శబ్దమునుపయోగించినందువలన సర్వనామ శబ్దములు కాని వాటికి ప్రథమా ద్వితీయలు రావు.

" జ్ఞానేన నిమిత్తేన " ఇత్యాదులందు తృతీయాది విభక్తులు చెప్పబడినవే కాని, ప్రథమా ద్వితీయలు రాలేదు.

78. షష్ఠ్యతసర్థప్రత్యయేన (2-3-30)

ఎతద్యోగే షష్ఠీస్యాత్. " దిక్ శబ్దేతి " పఞ్చమ్యా అపవాదః. గ్రామస్య దక్షిణతః పురః పురస్తాత్ ఉపరి ఉపరిష్టాత్.

షష్ఠ్యతసర్థప్రత్యయేన : షష్ఠీ, అతసర్థప్రత్యయేన అని పదచ్ఛేదము. అతస్ (అతసుచ్) ప్రత్యయమునకు దిగ్దేశ కాలములు అర్థము చెప్పబడినది. ఆ అర్థము గల ప్రత్యయములతోనున్నప్పుడు షష్ఠీ విభక్తి వచ్చును. " అన్యారాదితరర్తేదిక్శబ్దః " ఇత్యాది సూత్రముచే దిగ్వాచకములతో యోగమున్నప్పుడు ప్రాప్తించిన పంచమీ విభక్తికి ఇది అపవాదము. అనగా దానిని బాధించి ఈ సూత్రము షష్ఠీ విభక్తిని విధించును. " గ్రామస్య దక్షిణతః " ఇత్యాది ఉదాహరణములందు అతసర్థ ప్రత్యయాంతములగు దక్షిణతః, పురః, పురస్తాత్, ఉపరి, ఉపరిష్టాత్ ఇత్యాది శబ్దములతో సంబంధమున్న గ్రామ శబ్దమునకు షష్ఠీ విభక్తి వచ్చినది.

79. ఏనపా ద్వితీయా (2-3-31)

ఏనబన్తేన యోగే ద్వితీయా స్యాత్. ఏనపేతి యోగవిభాగాత్ షష్ఠ్యపి. దక్షిణేన గ్రామం గ్రామస్య వా.

ఏనపా ద్వితీయా : ఏనపా, ద్వితీయా అని పదచ్ఛేదము. " ఏనప్ " ప్రత్యయాంతముతో యోగమున్నప్పుడు ద్వితీయా విభక్తి వచ్చును. పూర్వ సూత్రముచే షష్ఠీ విభక్తి విధింపబడుచుండగా దానికి అపవాదము ఈ సూత్రము. కాని ఈ సూత్రములో " ఏనపా" అని యోగవిభాగము చేయుటచే షష్ఠీ విభక్తి కూడా ప్రవర్తించును.

" ఏనప్ " ప్రత్యయాంతమగు " దక్షిణేన " అను శబ్దముతో ఉపయోగించిన గ్రామ శబ్దమునకు ద్వితీయా విభక్తి, షష్ఠీ విభక్తి కూడ విధింపగా "దక్షిణేన గ్రామం గ్రామస్య వా" అని సిద్ధించినది.

80. దూరాన్తికార్థైః షష్ఠ్యన్యతరస్యామ్ (2-3-34)

ఏతైర్యోగే షష్ఠీ స్యాత్ పఞ్చమీ చ. దూరం నికటం గ్రామస్య గ్రామాద్వా.

దూరాన్తికార్థైః షష్ఠ్యన్యతరస్యామ్ : దూరానికార్థైః, షష్ఠీ, అన్యతరస్యామ్ అని పదచ్ఛేదము. దూరార్థకములు, మరియు అన్తికార్థములు (సమీప) అగు శబ్దములతో ప్రయోగించిన శబ్దమునకు షష్ఠీ విభక్తి వికల్పముగా వచ్చును. షష్ఠీ విభక్తి రాని పక్షంలో పంచమీ విభక్తి వచ్చును. ' దూరం నికటం గ్రామస్య గ్రామాత్ వా ' అనునది ఉదాహరణ.

81. జ్ఞోఽవిదర్థస్య కరణే (2-3-51)

జానాతేః అజ్ఞానార్థస్య కరణే శేషత్వేన వివక్షితే షష్ఠీ స్యాత్. సర్పిషో జ్ఞానమ్.

జ్ఞోఽవిదర్థస్య కరణే : జ్ఞః, అవిదర్థస్య, కరణే అని పదచ్ఛేదము. ' విదర్థకము ' అనగా జ్ఞానార్థకము. ' జ్ఞా ' ధాతువు జ్ఞానార్థములో ప్రయోగించనప్పుడు, కరణమునకు శేషత్వ వివక్ష (సంబంధత్వవివక్ష) చేసినప్పుడు షష్ఠీ విభక్తి విధింపబడును. " సర్పిషో జ్ఞానమ్ " (నెయ్యి కొరకు ప్రవృత్తి) అనునది దీనికి ఉదాహరణము.

82. అధీగర్థదయేశాం కర్మణి (2-3-52)

ఏషాం కర్మణి శేషే షష్ఠీ స్యాత్. మాతుః స్మరణమ్. సర్పిషో దయనమ్. ఈశనం వా.

అధీగర్థదయేశాం కర్మణి : అధీగర్థదయేశాం, కర్మణి అని పదచ్ఛేదము. అధిపూర్వక ' ఇక్ ' ధాతువు స్మరణార్థము. అధీగర్థధాతువులు అనగా స్మరణార్థకములు అని అర్థము.

దయ, ఈశ ధాతువుల కర్మను శేషత్వముతో వివక్ష చేసినప్పుడు షష్ఠీ విభక్తి విధింపబడును.

"మాతుః స్మరణమ్" (తల్లిని స్మరించుట), "సర్పిషః దయనమ్" (నెయ్యిని దానము చేయుట), "సర్పిషః ఈశనమ్" (నెయ్యిని యథేచ్ఛగా వినియోగించుట) ఇత్యాదులు ఇక్కడ ఉదాహరణలు.

83. కృఞః ప్రతియత్నే (2-3-53)

ప్రతియత్నో గుణాధానమ్. కృఞః కర్మణి శేషే షష్ఠీ స్యాత్ గుణాధానే. ఏధోదకస్య ఉపస్కరణమ్.

కృఞః ప్రతియత్నే : కృఞః, ప్రతియత్నే అని పదచ్ఛేదము. ప్రతియత్నమనగా "గుణాధానము" (పరిష్కరించుట) అని అర్థము. కృఞ్ ధాతువుయొక్క కర్మకు శేషత్వ వివక్ష చేసినప్పుడు గుణాధాన రూప అర్థమందు షష్ఠీ విభక్తి విధింపబడును.
దీనికి ఉదాహరణము : "ఏధోదకస్య ఉపస్కరణమ్ " (ఏధస్ అనగా కట్టెలు మరియు ఉదకమును పరిష్కరించుట)

84. రుజార్థానాం భావవచనానామజ్వరేః (2-3-54)

భావకర్తృకాణాం జ్వరివర్జితానాం రుజార్థానాం కర్మణి శేషే షష్ఠీ స్యాత్. చౌరస్య రోగస్య రుజా.

(వా) అజ్వరిసంతాప్యోరితి వాచ్యమ్. రోగస్య చౌరజ్వరః చౌర సంతాపో వా. రోగకర్తృకం చౌరసంబన్ధి జ్వరాధికమిత్యర్థః.

రుజార్థానాం భావవచనానామజ్వరేః : రుజార్థానాం, భావవచనానామ్, అజ్వరేః అని పదచ్ఛేదము. రుజా అనగా రోగము, భావము అనగా ధాత్వర్థక్రియ. వచన శబ్దానికి "వక్తీతి వచనః " అను వ్యుత్పత్తిచే కర్త అని అర్థము. భావవచనము అనగా భావము కర్తగా కలిగిన అని అర్థము చెప్పబడినది. జ్వర ధాతువు కంటే భిన్నమైన భావకర్తృకములు రుజార్థకములు అయిన ధాతువుల కర్మకు శేషత్వ వివక్ష చేసిననపుడు షష్ఠీ విభక్తి విధింపబడును.

" చౌరస్య రోగస్య రుజా " అనునది ఉదాహరణము. రోగము చోరుని బాధతో పీడించుచున్నదని అర్థము.

అజ్వరిసన్తాప్యోరితి వాచ్యమ్ : జ్వరి, సన్తాపి ధాతువులతో యోగమున్నప్పుడు పై సూత్రము ప్రవర్తించదు అని అర్థము. "రోగస్య చౌరజ్వరః, రోగస్య చౌరసన్తాపః" అనునపుడు రోగకర్తృకమైన చౌర సంబంధి జ్వరాదులని అర్థము. ఇచ్చట చౌరస్య జ్వరః, చౌరస్య సన్తాపః అని ఈ సూత్రము చేత షష్ఠీ విభక్తి కాక, " షష్ఠీ శేషే " అను సూత్రము చేత షష్ఠీ విభక్తి వచ్చును. అనంతరము షష్ఠీతత్పురుష సమాసముతో " చౌరజ్వరః ", "చౌరసన్తాపః" అను రూపములేర్పడినవి. " రుజార్థానాం .... "

అను ప్రస్తుత సూత్రము చేత షష్ఠీ విభక్తి చేసినచో షష్ఠీ తత్పురుష సమాసము చెప్పడము వీలుకాదు. అప్పుడు " ప్రతిపద విధానాత్ షష్ఠీ న నమస్యతే " అను నిషేధముండును.

" రుజార్థానాం .... " అను సూత్రము చేత కేవల జ్వర ధాతు యోగమందు మాత్రమే ఆ సూత్ర విహిత షష్ఠీరాదని చెప్పబడుచుండగా, ప్రస్తుత వార్తికముచే జ్వర, తప ఈ రెండు ధాతువుల యోగమందు కూడా షష్ఠీ విభక్తి రాదు అని చెప్పబడినది.

85. ఆశిషి నాథః (2-3-55)

ఆశీరర్థస్య నాథతేః శేషే కర్మణి షష్ఠీ స్యాత్. సర్పిషో నాథనమ్. ఆశిషి ఇతి కిమ్? మాణవకనాథనమ్. తత్సంబన్ధినీ యాచ్ఞేత్యర్థః.

ఆశిషి నాథః : ఆశిషి, నాథః అని పదచ్ఛేదము. ఆశీరర్థకమైన నాథ ధాతువు కర్మకు శేషత్వ వివక్ష చేసినచో షష్ఠీ విభక్తి వచ్చును. " సర్పిషో నాథనమ్ " (నెయ్యిని కోరుకొనుట) అనునది ఉదాహరణ. నెయ్యి నాకు సిద్ధించుగాక అను ఆశాసనమే ఆశీస్సు. ఆశీరర్థమందే ఈ సూత్రము వచ్చును కావున " మాణవక నాథనమ్ " (మాణవకుని యాచించుట) అను స్థలమందు మాణవక శబ్దమునకు ఈ సూత్రము ద్వారా షష్ఠీ విభక్తి రాదు.

86. జాసినిప్రహణనాటక్రాథపిషాం హింసాయామ్ (2-3-56)

హింసార్థానామేషాం శేషే కర్మణి షష్ఠీ స్యాత్. చౌరస్యోజ్జాసనమ్. నిప్రౌ సంహతౌ విపర్యస్తౌ వ్యస్తౌ వా. చౌరస్య నిప్రహణనమ్, ప్రణిహననమ్, నిహననమ్, ప్రహణనం వా. " నట అవస్కందనే " చురాదిః. చౌరస్యోన్నాటనమ్. చౌరస్య క్రాథనమ్. వృషలస్య పేషణమ్. హింసాయామ్ కిమ్ ? ధానాపేషణమ్.

జాసినిప్రహణనాటక్రాథపిషాం హింసాయామ్ : జాసినిప్రహణనాటక్రాథపిషాం, హింసాయామ్ అని పదచ్ఛేదము. హింసార్థకములయిన జాసి, ని ప్రపూర్వక హన, నాట, క్రాథ, పిష ఈ ధాతువుల కర్మకు శేషత్వ వివక్ష చేసినప్పుడు షష్ఠీ విభక్తి విధింపబడును.

" చౌరస్య ఉజ్జాసనమ్ " (చోరుని హింసించుట) అనునది జాసి ధాతువునకు ఉదాహరణము.

ని, ప్ర పూర్వక హన ధాతువు అనగా ని, ప్ర ఇవి సమస్తములు గాని, ప్ర ని అని

వ్యుత్క్రమములుగాని, ప్ర, ని అని వేరువేరుగా గాని గల ధాతువు గ్రహింపబడును. చౌరస్య నిప్రహణనం, చౌరస్య ప్రణిహననం, చౌరస్య నిహననం, చౌరస్య ప్రహణనం అని ఉదాహరణలు. సూత్రముననున్న నాట పదముచే చురాది గణములోని నట అవస్కన్దనే అను ధాతువు ఇక్కడ గ్రహించబడును. " చౌరస్య ఉన్నాటనమ్ " (చోరుని హింసించుట) అనునది ఉదాహరణము. నటనృత్తౌ అను భ్వాది ధాతువు కాదని గ్రహింపవలసినది.

క్రాథ, పిష ధాతువులకు క్రమముగా " చౌరస్య క్రాథనమ్ ", "వృషలస్య పేషణమ్" అని ఉదాహరణములు.

హింసార్థమందే ఈ సూత్రము వచ్చును కావున " ధానాపేషణమ్ " (ధాన్యవిశేషమును పిండిచేయుట) అను స్థలమందు ఈ సూత్రముచేత షష్ఠీ విభక్తి రాదు.

87. వ్యవహృపణోః సమర్థయోః (2-3-57)

శేషే కర్మణి షష్ఠీ స్యాత్. ద్యూతే క్రయవిక్రయవ్యవహారే చానయోస్తుల్యార్థతా. శతస్య వ్యవహరణం పణనం వా. సమర్థయోః కిమ్ ? శలాకావ్యవహారః. గణనేత్యర్థః. బ్రాహ్మణపణనమ్. స్తుతిరిత్యర్థః.

వ్యవహృపణోః సమర్థయోః : వ్యవహృపణోః, సమర్థయోః అని పదచ్ఛేదము. వి, అవ పూర్వక హృ ధాతువు, పణ ధాతువులు తుల్యార్థకములయినపుడు వాటి కర్మకు శేషత్వ వివక్ష చేసినచో షష్ఠీ విభక్తి వచ్చును. జూదమందు, క్రయ-విక్రయ- వ్యవహారమందు ఈ రెండు ధాతువులు సమానార్థకములు.

" శతస్య వ్యవహరణం పణనం వా " (జూదమను వ్యవహారము చేత కాని, క్రయవిక్రయ వ్యవహారముల చేత గాని శతమును గ్రహించుచున్నాడు) అని ఉదాహరణ. సమానార్థకములయినప్పుడే ఈ సూత్రము వచ్చును గావున " శలాకావ్యవహారః " అను ప్రత్యుదాహరణమందు శలాకా శబ్దమునకు దీని చేత షష్ఠీ విభక్తి చెప్పబడదు. అక్కడ "వ్యవహార " శబ్దమునకు గణన (లెక్కకట్టుట) అని అర్థము. అట్లే " బ్రాహ్మణపణనం " అను ప్రత్యుదాహరణమందు ' పణన ' శబ్దమునకు " స్తుతి " అని అర్థము కావున ఈ సూత్రము చేత బ్రాహ్మణ శబ్దమునకు షష్ఠీ విభక్తి రాదు.

88. దివస్తదర్థస్య (2-3-58)

ద్యూతార్థస్య క్రయవిక్రయరూపవ్యవహారార్థస్య చ దివః కర్మణి షష్ఠీ స్యాత్. శతస్య దీవ్యతి. తదర్థస్య కిమ్ ? బ్రాహ్మణమ్ దీవ్యతి. స్తౌతీత్యర్థః.

దివస్తదర్థస్య : దివః, తదర్థస్య, అని పదచ్ఛేదము. తదర్థమనగా ద్యూతార్థము. క్రమవిక్రయరూప వ్యవహారార్థము గల దివ్ ధాతువు ఉపయోగించినపుడు కర్మవాచక శబ్దమునకు షష్ఠీ విభక్తి విధింపబడును. ' శతస్య దీవ్యతి ' (పాచికలు ఆడుట ద్వారా గాని, క్రయ విక్రయ వ్యవహారము చేత గాని శతమును గ్రహించుచున్నాడు) అని ఉదాహరణ. ఉక్తార్థమందే ఈ సూత్రము ప్రవర్తించును. కావున " బ్రాహ్మణం దీవ్యతి " (బ్రాహ్మణుని స్తుతించుచున్నాడు) అనుచోట ఈ సూత్రము రాదు.

89. విభాషోపసర్గే (2-3-59)

పూర్వయోగాపవాదః. శతస్య శతం వా ప్రతిదీవ్యతి.

విభాషోపసర్గే : విభాషా, ఉపసర్గే అని పదచ్ఛేదము. ఉపసర్గతో కూడియున్నప్పుడు పూర్వ సూత్రము చేత నిత్యముగా వచ్చే షష్ఠీ విభక్తిని బాధించి ఈ సూత్రము చేత వికల్పముగా షష్ఠీ విభక్తి వచ్చును. షష్ఠీ విభక్తి రానిపక్షమున ద్వితీయా విభక్తి వచ్చును. ఉదా : 'శతస్య శతం వా ప్రతిదీవ్యతి '.

90. ప్రేష్యబ్రువోర్హవిషో దేవతాసంప్రదానే (2-3-61)

దేవతాసంప్రదానేఽర్థే వర్తమానయోః ప్రేష్యబ్రువోః కర్మణః హవిషః వాచకాచ్ఛబ్దాత్ షష్ఠీ స్యాత్. అగ్నయే ఛాగస్య హవిషో వపాయా మేదసః ప్రేష్య అనుబ్రూహి వా.

ప్రేష్యబ్రువోర్హవిషో దేవతాసంప్రదానే : ప్రేష్యబ్రువోః, హవిషః, దేవతాసంప్రదానే అని పదచ్ఛేదము. ప్రేష్య అనగా ప్ర పూర్వక ఇష ధాతువు, బ్రూ ధాతువు కూడ దేవతా సంప్రదానక అర్థమందు చెప్పబడినప్పుడు ఈ రెండు ధాతువుల కర్మరూపమగు హవిర్వాచక శబ్దమునకు షష్ఠీ విభక్తి విధింపబడును. " అగ్నయే ఛాగస్య " ఇత్యాది ఉదాహరణమున హవిస్, వపా, మేదస్ శబ్దములకు షష్ఠీ విభక్తి విధింపబడినది.

91. కృత్వోఽర్థప్రయోగే కాలేఽధికరణే (2-3-64)

కృత్వోఽర్థానాం ప్రయోగే కాలవాచిన్యధికరణే శేషే షష్ఠీ స్యాత్. పఞ్చకృత్వోఽహ్నో భోజనమ్. ద్విరహ్నో భోజనమ్. శేషే కిమ్ ? ద్విరహన్యధ్యయనమ్.

కృత్వోఽర్థప్రయోగే కాలేఽధికరణే : కృత్వోఽర్థప్రయోగే, కాలే, అధికరణే అని పదచ్ఛేదము. " కృత్వసుచ్ " అను ప్రత్యయమునకు క్రియ యొక్క " పౌనఃపున్యము " అర్థము. అటువంటి అర్థముగల ప్రత్యయములను ప్రయోగించినప్పుడు అధికరణ రూపమగు కాలవాచక శబ్దమునకు శేషత్వ వివక్ష చేసినచో షష్ఠీ విభక్తి వచ్చును అని సూత్రార్థము.

" పంచకృత్వః, అహ్నః భోజనమ్ " (ఐదుసార్లు పగటి యందలి భోజనము). " ద్వి అహ్నః భోజనమ్ " (రెండుసార్లు పగటి యందలి భోజనము) ఇత్యాది ఉదాహరణము లందు అహన్ శబ్దమునకు షష్ఠీ విభక్తి వచ్చినది. శేషత్వ వివక్ష చేసినప్పుడు అనగా అధికరణత్వమే వివక్ష చేయబడినచో " ద్విః అహని అధ్యయనమ్ " ఇత్యాది వాక్యములందు షష్ఠీ విభక్తి రాదు.

92. కర్తృకర్మణోః కృతి (2-3-65)

కృద్యోగే కర్తరి కర్మణి చ షష్ఠీ స్యాత్. కృష్ణస్య కృతిః. జగతః కర్తా కృష్ణః.

(వా) గుణకర్మణి వేష్యతే. నేతా అశ్వస్య స్రుఘ్నస్య స్రుఘ్నం వా. కృతి కిమ్ ? తద్ధితే మా భూత్. కృతపూర్వీ కటమ్.

కర్తృకర్మణోః కృతి : కర్తృకర్మణోః, కృతి అని పదచ్ఛేదము. కృత్ ప్రత్యయముతో యోగమున్నప్పుడు కర్త మరియు కర్మ అర్థములయందు షష్ఠీ విభక్తి విధింపబడును. ఉదా: " కృష్ణస్య కృతిః " (కృష్ణ కర్తృకమగు సృష్టి) " జగతః కర్తా కృష్ణః " (జగత్తును సృష్టించినవాడు కృష్ణుడు)

(వా) గుణకర్మణి వేష్యతే : " కృత్ " ప్రత్యయముతో యోగమున్నప్పుడు గుణకర్మ యందు అనగా అప్రధాన కర్మ యందు షష్ఠీ విభక్తి వికల్పముగా వచ్చునని వార్తికార్థము. ప్రధాన కర్మ యందు మాత్రము ఈ సూత్రముచే నిత్యముగానే షష్ఠీ విభక్తి విధింపబడును.

" నేతా అశ్వస్య స్రుఘ్నస్య స్రుఘ్నం వా " అను స్థలమందు అప్రధాన కర్మ వాచకమగు స్రుఘ్న శబ్దమునకు వికల్పముగా షష్ఠీ విభక్తి చెప్పబడినది. ' కృత్ ' ప్రత్యయ యోగమందే ఈ సూత్రము వచ్చును. కావున " కృతపూర్వీ కటమ్ " అను తద్ధిత (ఇని) ప్రత్యయయోగమందు రాదు.

93. ఉభయప్రాప్తౌ కర్మణి (2-3-66)

ఉభయోః ప్రాప్తిర్యస్మిన్ కృతి తత్ర కర్మణ్యేవ షష్ఠీ స్యాత్. ఆశ్చర్యో గవాం దోహోఽ

గోపేన.

(వా) స్త్రీప్రత్యయయోరకాకారయోర్నాయం నియమః. భేదికా బిభిత్సా వా రుద్రస్య జగతః.

(వా) శేషే విభాషా. స్త్రీ ప్రత్యయ ఇత్యేకే. విచిత్రా జగతః కృతిర్హరేః - హరిణా వా. కేచిదవిశేషేణ విభాషామిచ్ఛన్తి. శబ్దానామనుశాసనమాచార్యేణ - ఆచార్యస్య వా.

ఉభయ ప్రాప్తౌ కర్మణి : ఉభయప్రాప్తౌ, కర్మణి అని పదవిభాగము. ఒక వాక్యము నందు కర్త మరియు కర్మ రెండింటికి షష్ఠీ విభక్తి ప్రాప్తించినపుడు కర్మార్థమందే షష్ఠీ విభక్తి వచ్చును. కాని కర్త అర్థమందు రాదు. ఉదా : " ఆశ్చర్యో గవాం దోహో అగోపేన " (గోపభిన్న కర్తృకమగు గో కర్మక దోహము ఆశ్చర్యము) అనునపుడు గోవు కర్మ, అగోపుడు కర్త. ఈ రెండింటికి " కర్తృకర్మణోః కృతి " అను సూత్రము చేత షష్ఠీ విభక్తి ప్రాప్తించగా ప్రస్తుత సూత్రము చేత నియమం విధింపబడినది. గోరూప కర్మవాచక శబ్దమునకు షష్ఠీ విభక్తి వచ్చినది. కర్తృవాచక అగోపశబ్దమునకు షష్ఠీ విభక్తి రాకుండా " కర్తృకరణయోః తృతీయా " అను సూత్రము చేత తృతీయా విభక్తి వచ్చినది.

స్త్రీప్రత్యయయోరకాకారయోర్నాయం నియమః : స్త్రీ ప్రత్యయములగు అక, అ అను కృత్ప్రత్యయములను ప్రయోగించినప్పుడు పై నియమము వర్తించదు. కర్త మరియు కర్మ రెండు అర్థముల యందు కూడా షష్ఠీ విభక్తి వచ్చును. భేదికా అను ప్రయోగ మందు భిద ధాతువునకు అక (ణ్వుల్) ప్రత్యయము, బిభిత్సా అను ప్రయోగమందు సన్నంతభిద ధాతువునకు అకార ప్రత్యయము చేర్చబడినవి. కావున " భేదికా బిభిత్సా వా రుద్రస్య జగతః " అను ప్రయోగమున కర్తృవాచక రుద్రశబ్దమునకు మరియు కర్మవాచక జగత్ శబ్దమునకు షష్ఠీ విభక్తి ప్రవర్తించినవి.

శేషే విభాషా : అక, అ కార ప్రత్యయములకు భిన్న ప్రత్యయములతో యోగమున్నప్పుడు " ఉభయ ప్రాప్తౌ కర్మణి " అను నియమము వికల్పము. ఈ వార్తికము స్త్రీ ప్రత్యయ యోగమందే ప్రవర్తించునని కొందరు చెప్పుచున్నారు.

" విచిత్రా జగతః కృతిః హరేః హరిణా వా " అను వాక్యమున " కృతిః " అను ప్రయోగమందు తి (క్తిన్) అను స్త్రీ ప్రత్యయమున్నది. కర్తృవాచక హరి శబ్దమునకు కూడా వికల్పముగా షష్ఠీ విభక్తి వచ్చినది. కొందరు స్త్రీ ప్రత్యయ యోగమందైననూ, అస్త్రీ ప్రత్యయ భిన్న ప్రత్యయ యోగమందైననూ ఈ వార్తికము వచ్చునని చెప్పుచున్నారు. "శబ్దానుశాసనం ఆచార్యేణ ఆచార్యస్య వా " అను వాక్యమందు " అనుశాసనమ్ "

అను ప్రయోగమున " అన " (ల్యుట్) అను ప్రత్యయము స్త్రీ ప్రత్యయము కాదు. అయిననూ కర్తృవాచక " ఆచార్య " శబ్దమునకు వికల్పముగా షష్ఠీవిభక్తి విధింపబడినది.

94. క్తస్య చ వర్తమానే (2-3-67)

వర్తమానార్థస్య క్తస్య యోగే షష్ఠీ స్యాత్. " న లోక .... " ఇతి నిషేధస్యాపవాదః. రాజ్ఞాం మతో బుద్ధః పూజితో వా.

క్తస్య చ వర్తమానే : క్తస్య, చ, వర్తమానే అని పదచ్ఛేదము. వర్తమానార్థక ' క్త ' ప్రత్యయముతో యోగమున్నప్పుడు షష్ఠీ విభక్తి విధింపబడును. ' నలోకావ్యయ ...... " అను నిషేధమునకు ఇది అపవాదము. " రాజ్ఞాం మతః" ..... ఇత్యాదులందు " మతః " అను ప్రయోగము వర్తమానార్థకము.

95. అధికరిణవాచినశ్చ (2-3-68)

క్తస్య యోగే షష్ఠీ స్యాత్. ఇదమేషామాసితం శయితం గతం భుక్తం వా.

అధికరణవాచినశ్చ : అధికరణవాచినః, చ అని పదచ్ఛేదము. అధికరణ వాచక 'క్త' ప్రత్యయముతో యోగమున్నప్పుడు కూడా షష్ఠీ విభక్తి విధింపబడును. "ఇదమేషామాసితమ్, శయితమ్, గతమ్, భుక్తమ్" అను ఉదాహరణములందు " ఆసితం, శయితమ్ " ఇత్యాది ప్రయోగములు అధికరణవాచక ' క్త ' ప్రత్యయాంతములు.

96. న లోకావ్యయనిష్ఠాఖలర్థతృనామ్ (2-3-69)

ఏషాం ప్రయోగే షష్ఠీ న స్యాత్. లాదేశః-కుర్వన్-కుర్వాణో వా సృష్టిం హరిః. ఉః – హరిం దిదృక్షుః, అలంకరిష్ణుర్వా. ఉక – దైత్యాన్ ఘాతుకో హరిః.
(వా) కమేరనిషేధః. లక్ష్మ్యాః కాముకో హరిః. అవ్యయమ్ – జగత్ సృష్ట్వా. సుఖం కర్తుమ్. నిష్ఠా – విష్ణునా హతా దైత్యాః. దైత్యాన్ హతవాన్ విష్ణుః. ఖలర్థాః – ఈషత్కరః ప్రపఞ్చో హరిణా. ' తృన్ ' ఇతి ప్రత్యాహారః, " శతృశానచౌ " ఇతి తృశబ్దాదారభ్య ఆ తృనో నకారాత్. శానన్-సోమం పవమానః. చానశ్ – ఆత్మానం మణ్డయమానః. శతృ – వేదమధీయన్. తృన్ – కర్తా లోకాన్.

(వా) ద్విషః శతుర్వా. మురస్య – మురం వా ద్విషన్. సర్వోయం కారకషష్ఠ్యాః ప్రతిషేధః. శేషే షష్ఠీ తు స్యాదేవ. బ్రాహ్మణస్య కుర్వన్. నరకస్య జిష్ణుః.

న లోకావ్యయ నిష్ఠాఖలర్థతృనామ్ : న, లోకావ్యయనిష్ఠాఖలర్థతృనామ్ అని పదచ్ఛేదము. ల, ఉ, ఉక, అవ్యయ, నిష్ఠా, ఖలర్థ, తృన్ మొదలగునవి ప్రయోగించినప్పుడు షష్ఠీ విభక్తి రాదు.

1. లాదేశః – లా దేశమైన ' శతృ ' ప్రత్యయాంతము ' కుర్వన్ ' అను శబ్దము, లా దేశమైన ' శానచ్ ' ప్రత్యయాంతము ' కుర్వాణః ' అను శబ్దము ప్రయోగింపబడుటచే "కుర్వన్–కుర్వాణః వా సృష్టిం హరిః " అను ఉదాహరణమున ' సృష్టి ' శబ్దమునకు షష్ఠీ విభక్తి రాలేదు.

2. ఉః – ' హరిం దిదృక్షుః ' అనునపుడు ' ఉ ' ప్రత్యయము, " హరిం అలంకరిష్ణుః" అనుచోట ఉకారాంత ' ఇష్ణు ' ప్రత్యయము ప్రయోగింపబడినవి. కావున హరి శబ్దమునకు షష్ఠీ విభక్తి చెప్పబడలేదు.

3. ఉక – " దైత్యాన్ ఘాతుకో హరిః " అను ఉదాహరణమున ' ఉక ' ప్రత్యయమున్నది కావున ' దైత్య ' శబ్దమునకు షష్ఠీ విభక్తి చెప్పబడలేదు.

కమేరనిషేధః (వా) – ' కమ ' ధాతువునకు ' ఉక ' ప్రత్యయము ప్రయోగించినప్పుడు మాత్రము ఈ సూత్రముచేత నిషేధము రాదు. కావున " లక్ష్మ్యాః కాముకో హరిః" అను వాక్యమున ' లక్ష్మీ ' శబ్దమునకు షష్ఠీ విభక్తి వచ్చినది.

4. అవ్యయమ్ – "జగత్ సృష్ట్వా" అనుచోట 'సృష్ట్వా ' అను అవ్యయము ప్రయోగింపబడినది. కావున ' జగత్ ' శబ్దమునకు షష్ఠీ విభక్తి చెప్పబడలేదు. " సుఖం కర్తుమ్ " అను స్థలమున " కర్తుమ్ " అనునది కూడ అవ్యయము.

5. నిష్ఠా – క్త, క్తవతు అను ప్రత్యయములకే ' నిష్ఠా ' అని పేరు. "విష్ణునా హతా దైత్యాః" అను వాక్యమున ' హతా ' శబ్దము ' క్త ' ప్రత్యయాంతము " దైత్యాన్ హతవాన్ విష్ణుః " అను వాక్యమున ' హతవాన్ ' శబ్దము ' క్తవత్ ' ప్రత్యయాంతము. కావున వరుసగా ' విష్ణు ', ' దైత్య ' అను శబ్దములకు షష్ఠీ విభక్తి చెప్పబడలేదు.

6. ఖలర్థ – " ఈషత్కరః ప్రపఞ్చో హరిణా " అను వాక్యమున 'ఈషత్కర ' శబ్దము 'ఖల్' ప్రత్యయాంతము కావున ' హరి ' శబ్దమునకు షష్ఠీ విభక్తి చెప్పబడలేదు. "ఈ జగత్తును సృష్టించుట విష్ణువుకు చాలా సులభము'' అని అర్థము. "ఈషద్దుస్సుష(3–3–126) ఇత్యాది సూత్రము ద్వారా 'ఈ పనిచేయుట సులభము లేదా ఈ పనిచేయుట కష్టము' అను అర్థమున ఖల్ ప్రత్యయము వచ్చును అని తెలియుచున్నది.

7. తృన్ – ' లటః శతృశానచౌ ' అను సూత్రములోని ' శతృ ' శబ్దమందలి ' తృ ' శబ్దముతో మొదలుకొని ' తృన్ ' అను సూత్రములోని న కారముతో ' తృన్ ' అను

ప్రత్యాహారము ఏర్పడినది. కావున 'తృన్' ప్రత్యయముతో పాటు ఈ రెండు సూత్రముల మధ్యలో ఉన్న ప్రత్యయములన్నింటిని తృన్ ప్రత్యాహారములో గ్రహించవలెను. " సోమం పవమానః " అనునపుడు ' శానచ్ ' అను ప్రత్యయము, ' ఆత్మానం మండయమానః ' అనునపుడు ' చానశ్ ' ప్రత్యయము, " వేదమధీయన్ " అనునపుడు ' శతృ ' ప్రత్యయము ' కర్తా లోకాన్ ' అనునపుడు తృన్ ప్రత్యయము ఉన్నవి.

(వా) ద్విషః శతుర్వా : ' శతృ ' ప్రత్యయాంత ' ద్విష ' ధాతువుతో యోగమున్నప్పుడు ఈ సూత్రముచేత విధింపబడు నిషేధము వికల్పముగా వచ్చును. ఇక్కడ ఉదాహరణము. ' మురస్య మురం వా ద్విషన్ '. ప్రస్తుత సూత్రముచే విధింపబడు నిషేధము కారక షష్ఠికే కాని, శేష షష్ఠికి కాదు. కావున " బ్రాహ్మణస్య కుర్వన్ ", ' నరకస్య జిష్ణుః' అను వాక్యములందు శేష షష్ఠీ ప్రవర్తించినది.

97. అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయోః (2-3-70)

భవిష్యత్యకస్య భవిష్యదాధమర్ణ్యార్థేనశ్చ యోగే షష్ఠీ న స్యాత్. సతః పాలకః అవతరతి. వ్రజం గామీ. శతం దాయీ.

అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయోః : అకేనోః, భవిష్యదాధమర్ణ్యయోః అని పదచ్ఛేదము. ఆధమర్ణ్యమనగా అప్పు తీసుకొని ఉండుట. భవిష్యదర్థకమైన అక ప్రత్యయముతోనూ, భవిష్యత్తు మరియు ఆధమర్ణ్యము అను ఈ రెండు అర్థములు గల ' ఇన్ ' ప్రత్యయముతోనూ, యోగమున్నప్పుడు షష్ఠీ విభక్తి రాదని ఈ సూత్రార్థము.

" సతః పాలకోఽవతరతి " (సత్పురుషులను పరిపాలించు హరి అవతరించుచున్నాడు), వ్రజం గామీ (శాలకు వెళ్ళబోవువాడు), శతం దాయీ (అప్పుగా తీసుకున్న నూరుని తిరిగి ఇచ్చుచున్నాడు) అనునవి దీనికి ఉదాహరణములు.

98. కృత్యానాం కర్తరి వా (2-3-71)

షష్ఠీ వా స్యాత్. మయా మమ వా సేవ్యో హరిః. కర్తరి ఇతి కిమ్ ? గేయో మాణవకః సామ్నామ్. " భవ్యగేయ ..... " ఇతి కర్తరి యద్విధానాదనభిహితం కర్మ. అత్ర యోగో విభజ్యతే. " కృత్యానామ్ ". " ఉభయప్రాప్తౌ.... " "న" ఇతి చానువర్తతే. తేన నేతవ్యా వ్రజం గావః కృష్ణేన. తతః కర్తరి వా. ఉక్తోఽర్థః.

కృత్యానాం కర్తరి వా : కృత్యానాం, కర్తరి, వా అని పదచ్ఛేదము. ' కృత్య ' ప్రత్యయములతో యోగమున్నప్పుడు కర్త అర్థమందు షష్ఠీ విభక్తి వికల్పముగా వచ్చును. " కర్తృ కర్మణోః

కృతి " అను సూత్రముచేత నిత్యముగా ప్రాప్తిస్తుండగా, ప్రస్తుత సూత్రముచేత వికల్పముగా విధింపబడుచున్నది. షష్ఠి రాని పక్షంలో తృతీయా వచ్చును. ఉదా : " మయా మమ వా సేవ్యో హరిః ". కర్త్రర్థమందే ఈ సూత్రము వచ్చును కావున " గేయో మాణవకః సామ్నామ్" అనునపుడు కర్మవాచక సామ శబ్దమునకు ప్రస్తుత సూత్రము చేత వైకల్పిక షష్ఠి రాదు. ఇచ్చట " భవ్యగేయ ..... " అను సూత్రము చేత కర్త్రర్థ మందు యత్ ప్రత్యయము విధింపబడుటచే, కర్మ అభిహితమైనది. కావున " కర్తృ కర్మణోః కృతి " అను సూత్రముచే నిత్యముగా షష్ఠీ విధింపబడును.

ఈ సూత్రమందు " కృత్యానామ్ " అని యోగవిభాగము (పృథక్ సూత్రము) చేయబడుచున్నది. " ఉభయ ప్రాప్తౌ " అని ' న ' అని రెండు పదములు అనువర్తించినవి.

కృత్య ప్రత్యయములతో యోగమున్నప్పుడు కర్తృకర్మ రెండు అర్థములందు ప్రసక్తమయిన షష్ఠీ విభక్తి రాదు. అందువలన " నేతవ్యా వ్రజం గావః కృష్ణేన " అనునపుడు కర్మవాచక వ్రజ శబ్దమునకు, కర్తృవాచక కృష్ణ శబ్దమునకు షష్ఠీ విభక్తి రాదు.

తర్వాత " కర్తరి వా " అను సూత్రం మొదటగా చెప్పబడిన అర్థము ఈ సూత్రమునకు అర్థమని చెప్పవచ్చును.

99. తుల్యార్థైరతులోపమాభ్యాం తృతీయాऽన్యతరస్యామ్ (2-3-72)

తుల్యార్థైర్యోగే తృతీయా వా స్యాత్ పక్షే షష్ఠీ. తుల్యః, సదృశః, సమో వా కృష్ణస్య - కృష్ణేన వా. అతులోపమాభ్యాం కిమ్ ? తులా, ఉపమా వా కృష్ణస్య నాస్తి.

తుల్యార్థైరతులోపమాభ్యాం తృతీయాऽన్యతరస్యామ్ : తుల్యార్థైః అతులోపమాభ్యాం, తృతీయా, అన్యతరస్యామ్ అని పదచ్ఛేదము. తులా, ఉపమా ఈ రెండు శబ్దములకంటే భిన్నమయిన తుల్యార్థక శబ్దములతో యోగమున్నప్పుడు వికల్పంగా తృతీయా విభక్తి వచ్చును. తృతీయా రాని పక్షంలో షష్ఠీ విభక్తి వచ్చును. శేషషష్ఠి నిత్యముగా ప్రాప్తించుచుండగ ఈ సూత్రము చేత తృతీయా వికల్పముగా విధింపబడినది.

" తుల్యః, సదృశః, సమో వా కృష్ణస్య - కృష్ణేన వా " అని ఉదాహరణ. "తులా ఉపమా వా కృష్ణస్య నాస్తి " అను ప్రత్యుదాహరణమందు తులా, ఉపమా శబ్దములతో యోగమున్నందున ఈ సూత్రము విధింపబడలేదు.

100. చతుర్థీ చాశిష్యాయుష్యమద్రభద్రకుశలసుఖార్థహితైః (2-3-73)

ఏతదర్థైర్యోగే చతుర్థీ వా స్యాత్ పక్షే షష్ఠీ. ఆశిషి - ఆయుష్యం చిరంజీవితం కృష్ణాయ కృష్ణస్య వా భూయాత్. ఏవం మద్రం భద్రం కుశలం నిరామయం సుఖం శమ్ అర్థః - ప్రయోజనం హితం పథ్యం వా భూయాత్. ఆశిషి కిమ్ ? దేవదత్తస్య ఆయుష్యమస్తి. వ్యాఖ్యానాత్ సర్వత్ర అర్థగ్రహణమ్. మద్రభద్రయోః పర్యాయత్వాదన్యతరో న పఠనీయః.

చతుర్థీ చాశిష్యాయుష్య మద్ర భద్ర కుశల సుఖార్థ హితైః : చతుర్థీ, చ, ఆశిషి, ఆయుష్య మద్ర భద్ర కుశల సుఖార్థ హితైః అని పదచ్ఛేదము. ఆశీరర్థము గమ్యమానమైనప్పుడు ఆయుష్యాద్యర్థక శబ్దములతో యోగమున్నప్పుడు చతుర్థీ విభక్తి వైకల్పికముగా విధింపబడును. చతుర్థీ రానపుడు షష్ఠీ విభక్తి విధింపబడును. ఉదా : "ఆయుష్యం చిరంజీవితం కృష్ణాయ - కృష్ణస్య వా భూయాత్ ".

అట్లే మద్ర, భద్ర ఇత్యాది శబ్దములతో యోగమున్నప్పుడు కూడా ఈ సూత్రము ఉపయోగించబడును. ఆశీరర్థమందే ఈ సూత్రము చెప్పబడును కావున " దేవదత్తస్య ఆయుష్య మస్తి " అనునప్పుడు ఈ సూత్రము చెప్పబడలేదు. వ్యాఖ్యానమును బట్టి సూత్రములోని ఆయుష్యాది శబ్దములే కాక తదర్థక శబ్దములన్నింటినీ గ్రహించవలెను.

షష్ఠీ విభక్తి సమాప్తము

అథ సప్తమీ విభక్తిః

101. ఆధారోఽధికరణమ్ (1-4-45)

కర్తృకర్మ ద్వారా తన్నిష్ఠక్రియాయాః ఆధారః కారకమ్ అధికరణసంజ్ఞం స్యాత్.

ఆధారోఽధికరణమ్ : ఆధారః, అధికరణమ్ అని పదచ్ఛేదము. కర్తృకర్మల ద్వారా కర్తృకర్మల యందున్న క్రియకు ఆధారమగు కారకము అధికరణసంజ్ఞ కలది యగును.

కర్తృకర్మలకే సాక్షాత్తుగా ఆధారముండును కాని క్రియకు ఆధారముండదు. కర్తృకర్మల ద్వారానే క్రియకు ఆధారముండును.

102. సప్తమ్యధికరణే చ (2-3-36)

అధికరణే సప్తమీ స్యాత్. చకారాద్దూరాన్తికార్థేభ్యః. ఔపశ్లేషికో, వైషయికోఽభివ్యాపకశ్చేత్యాధారస్త్రిధా. కటే ఆస్తే. స్థాల్యాం పచతి. మోక్షే ఇచ్ఛాఽస్తి. సర్వస్మిన్నాత్మాఽస్తి. వనస్య దూరే అన్తికే వా. దూరాన్తికార్థేభ్య ఇతి విభక్తిత్రయేణ సహ చతస్రోఽత్ర

విభక్తయః ఫలితాః.

(వా) క్తస్యేన్విషయస్య కర్మణ్యుపసంఖ్యానమ్. అధీతీ వ్యాకరణే. అధీతమనేనేతి విగ్రహే " ఇష్టాదిభ్యశ్చ " ఇతి కర్తరీనిః.

(వా) సాధ్వసాధు ప్రయోగే చ. సాధుః కృష్ణో మాతరి - అసాధుర్మాతులే.

(వా) నిమిత్తాత్కర్మయోగే. నిమిత్తమిహ ఫలమ్. యోగః సంయోగ సమవాయాత్మకః.

చర్మణి ద్వీపినం హన్తి దన్తయోర్హన్తి కుఞ్జరమ్ ।
కేశేషు చమరీం హన్తి సీమ్ని పుష్కలకో హతః ॥

ఇతి భాష్యమ్.

హేతౌ తృతీయాఽత్ర ప్రాప్తా. తన్నివారణార్థమిదమ్. సీమా అణ్డకోశః. పుష్కలకో గన్ధ మృగః. ' యోగ విశేషే ' కిమ్ ? వేతనేన ధాన్యం లునాతి.

సప్తమ్యధికరణే చ : సప్తమీ, అధికరణే, చ అని పదచ్ఛేదము. అధికరణ సంజ్ఞకమగు శబ్దమునకు సప్తమీ విభక్తి వచ్చును. సూత్రములోని ' చ ' అనుదాని వలన పూర్వసూత్రమైన (అష్టాధ్యాయి సంఖ్యానుసారం) ' దూరాంతికార్థేభ్యశ్చ ' – అను దాని నుండి 'దురాంతికార్థేభ్యః' అను పదము అనువర్తించి దూరము, అంతికము (సమీపము) అను అర్థము గల పదములకు సప్తమీ విభక్తి వచ్చునని చెప్పబడినది.

ఔపశ్లేషికము, వైషయికము, అభివ్యాపకము అని ఆధారము మూడు విధములు.

1. ఔపశ్లేషికము – సంయోగ సమవాయాది సంబంధములచే ఆధారమగు శబ్దము ఔపశ్లేషికము. దేవదత్తః ' కటే ఆస్తే ' (చాపపై కూర్చుంటున్నాడు) స్థాల్యాం పచతి (గిన్నెలో వండుచున్నాడు) ఇత్యాదులు ఉదాహరణములు. వీటిలో కర్త ద్వారా ఔపశ్లేషిక ఆధారము కటము, కర్మ ద్వారా ఔపశ్లేషికము స్థాలి.

2. వైషయికము – సంయోగ సమవాయాద్యతిరిక్త సంబంధముచే ఆధారమగునది వైషయికము అనగా విషయముతో సంబంధ కృతమైన ఆధారము అని భావము." మోక్షే ఇచ్ఛా అస్తి " (మోక్షమందు కోరిక కలదు) అను ఉదాహరణమున మోక్షము సంయోగ సమవాయాది సంబంధముచే కాక విషయతా సంబంధముచే (మోక్ష విషయకమగు ఇచ్ఛ) ఆధారమైనది. కనుక మోక్షము వైషయిక ఆధారము.

3. అభివ్యాపకము : ఆధేయము ఆధారమునందలి అవయవములు అన్నింట

వ్యాపించియున్నట్లైతే అది అభివ్యాపకము. అనగా అంతటా వ్యాపించియుండుట అని అర్థము. " సర్వస్మిన్ ఆత్మా అస్తి " (అన్నింటి యందు ఆత్మ కలదు) అను ఉదాహరణమున ఆధేయమగు ఆత్మ, ఆధారమగు సర్వమున వ్యాపించియున్నది కావున ' సర్వము ' అభివ్యాపకాధారము.

ఈ సూత్రముచేత దూరార్థకములు, అన్తికార్థములు (సమీప) అను శబ్దములకు కూడా సప్తమీ విధింపబడినది. కావున ' వనస్య దూరే అన్తికే వా ' అను ప్రయోగము సిద్ధించినది. " దూరాన్తికార్థేభ్యః " అను సూత్రముచే విధింపబడిన ద్వితీయా, పంచమీ, తృతీయా విభక్తులతో కలుపుకొని దూరాన్తికార్థములకు నాలుగు విభక్తులు ఫలించినవి.

క్తస్యేన్విషయస్య కర్మణ్యుపసంఖ్యానమ్ : ' ఇన్ ' ప్రత్యయాంత విషయమగు క్త ప్రత్యయాంత శబ్దమునకు కర్మార్థమందు సప్తమీ విభక్తి వచ్చును. ' అధీతమనేన ' అను విగ్రహవాక్యమున " ఇష్టాదిభ్యశ్చ " అను సూత్రము చేత కర్త్రర్థమందు ' ఇన్ ' ప్రత్యయము విధించగా 'అధీతి' అని సిద్ధించినది. ' అధీతీ ' అను శబ్దము ' ఇన్ ' ప్రత్యయాంతము. దాని యొక్క ప్రకృతి అధీత శబ్దము. దానికి కర్మ వ్యాకరణము. కావున ఆ శబ్దమునకు సప్తమీ వచ్చి " ఆధీతీ వ్యాకరణే " అను ప్రయోగమేర్పడినది.
సాధ్వసాధుప్రయోగే చ : ' సాధు ' శబ్దము, ' అసాధు ' శబ్దము ప్రయోగించినపుడు కూడా సప్తమీ విభక్తి వచ్చును. ఉదా : ' సాధుః కృష్ణో మాతరి ' (తల్లి యందు కృష్ణుడు మంచివాడు), " అసాధుః మాతులే " (మేనమామ యందు కృష్ణుడు చెడ్డవాడు).
నిమిత్తాత్ కర్మయోగే : ' నిమిత్తము ' అనగా ఫలము. ' యోగము ' అనగా సంయోగ సమవాయాత్మక సంబంధము. కర్మతో యోగము కలిగిన నిమిత్త ' వాచక ' శబ్దమునకు సప్తమీ వచ్చును.

చర్మణి ద్వీపినం హన్తి దన్తయోర్హన్తి కుఞ్జరమ్ ।
కేశేషు చమరీం హన్తి సీమ్ని పుష్కలకో హతః ॥ అనగా

1. చర్మణి ద్వీపినం హన్తి : (చర్మము కొరకు వ్యాఘ్రమును చంపుచున్నాడు). ఇచ్చట నిమిత్తము చర్మము. కర్మ వ్యాఘ్రము. ఈ రెండింటికీ అవయవ-అవయవి భావము ఉన్నది కావున సమవాయ సంబంధము. ' చర్మ ' శబ్దమునకు సప్తమీ విభక్తి వచ్చినది.
2. దన్తయోః హన్తి కుఞ్జరమ్ : (దంతములకై ఏనుగును చంపుచున్నాడు). ఫలవాచకమైన ' దంత ' శబ్దమునకు సప్తమీ విభక్తి వచ్చినది.

3. కేశేషు చమరీం హన్తి : (కేశముల కొరకు చమరీమృగమును వధించుచున్నాడు). ఇచ్చట ' కేశ ' శబ్దమునకు సప్తమీ విభక్తి విధింపబడినది.

4. సీమ్ని పుష్కలకో హతః : సీమ అనగా అండకోశము, ' పుష్కలకము " అనగా గన్ధమృగము. (సీమ కొరకై పుష్కలకము చంపబడినది). ఇక్కడ ' సీమన్ ' శబ్దమునకు సప్తమీ విభక్తి విధింపబడినది.

"హేతౌ" అను సూత్రము ద్వారా ఇక్కడ హేతువున్నది కావున తృతీయ రావల్సియుండగా ప్రస్తుతవార్తికము దానిని నివారించినది. యోగ విశేషమందే ఈ వార్తికము వచ్చును. కాబట్టి ' వేతనేన ధాన్యం లునాతి' (జీతం కొరకు ధాన్యమును కోయుచున్నాడు) అను వాక్యమున ' వేతన ' శబ్దమునకు తృతీయా వచ్చినది.

103. యస్య చ భావేన భావలక్షణమ్ (2-3-37)

యస్య క్రియయా క్రియాన్తరం లక్ష్యతే తతః సప్తమీ స్యాత్. గోషు దుహ్యమానాసు గతః. (వా) అర్హాణాం కర్తృత్వేఽనర్హాణామకర్తృత్వే తద్వైపరీత్యే చ. సత్సు తరత్సు అసన్త ఆసతే. అసత్సు తిష్ఠత్సు సన్తస్తరన్తి. సత్సు తిష్ఠత్సు అసన్తస్తరన్తి. అసత్సు తరత్సు సన్తస్తిష్ఠన్తి.

యస్య చ భావేన భావలక్షణమ్ : యస్య, చ, భావేన, భావలక్షణమ్ అని పదచ్ఛేదము. భావశబ్దమునకు క్రియ అని అర్థము. దేనియొక్క క్రియ చేత మరొక క్రియ తెలియజేయబడుతుందో అట్టి శబ్దమునకు సప్తమీ వచ్చును. " గోషు దుహ్యమానాసు గతః " (దేవదత్తుడు ఎప్పుడు వెళ్ళాడు ? అనే ప్రశ్నకు సమాధానంగా " గోవులను పితుకుచుండగా వెళ్ళాడు" అని అర్థము) ఇచ్చట గోనిష్ఠదోహన క్రియ ద్వారా దేవదత్తుని గమన క్రియ తెలియజేయబడినది. కావున ఈ సూత్రముచేత ' గో ' శబ్దమునకు సప్తమీ వచ్చినది.

అర్హాణాం కర్తృత్వే అనర్హాణామకర్తృత్వే తద్వైపరీత్యే చ : (ఏదేని పనిచేయుటకు ఎవరు యోగ్యులో వారు అర్హులు, అట్లు కానివారు అనర్హులు)

1. అర్హులకు కర్తృత్వము వివక్ష చేయబడినపుడు అదే శబ్దమునకు సప్తమీ వచ్చును. అనగా తద్వాచక శబ్దములకు అని అర్థము. " సత్సు తరత్సు అసన్త ఆసతే " (మంచివారు తరించుచుండగా చెడ్డవారు అట్లే ఉన్నారు). ఇచ్చట సత్ పురుషులకు ' తరణ ' (ఈదుట) క్రియా కర్తృత్వము వివక్ష చేయబడినది.

2. అనర్హులకు అకర్తృత్వము (కర్తృత్వాభావము) వివక్ష చేయబడినప్పుడు తద్వాచక శబ్దములకు సప్తమీ వచ్చును. " అసత్సు తిష్ఠత్సు సన్తః తరన్తి " (చెడ్డవారు అట్లే ఉండిపోగా మంచివారు తరించుచున్నారు). ఇచ్చట అనర్హులకు తరణ క్రియ యందు అకర్తృత్వము వివక్షచేయబడినది కావున ' అసత్ ' శబ్దమునకు సప్తమీ వచ్చినది.

3. " తద్వైపరీత్యే చ " అనగా పైన ఉదాహరించిన వాటికి వైపరీత్యము వివక్షితమైనప్పుడు కూడా సప్తమీ వచ్చును.

(క) అర్హులకు అకర్తృత్వము వివక్ష చేయబడినప్పుడు తద్వాచక శబ్దమునకు సప్తమీ వచ్చును. ఉదా : " సత్సు తిష్ఠత్సు అసన్తః తరన్తి " (మంచివారు అట్లే ఉండిపోగా చెడ్డవారు తరించుచున్నారు).

(ఖ) అనర్హులకు కర్తృత్వము వివక్షచేయబడినప్పుడు తద్వాచక శబ్దమునకు సప్తమీ వచ్చును. ఉదా : " అసత్సు తరత్సు సన్తః తిష్ఠన్తి " (చెడ్డవారు తరించుచుండగా మంచివారు అట్లే ఉన్నారు).

104. షష్ఠీ చానాదరే (2-3-38)

అనాదరాధిక్యే భావలక్షణే షష్ఠీసప్తమ్యౌ స్తః. రుదతి - రుదతో వా ప్రావ్రాజీత్. రుదన్తం పుత్రాదికమనాదృత్య సన్యస్తవానిత్యర్థః.

షష్ఠీ చానాదరే : షష్ఠీ, చ, అనాదరే అని పదచ్ఛేదము. అనాదరము అధికముగా భాసించునప్పుడు పూర్వసూత్రోక్త స్థలమున షష్ఠి మరియు సప్తమీ విభక్తులు వచ్చును. "రుదతి రుదతో వా ప్రావ్రాజీత్ " (కొడుకు ఏడుస్తున్నను వానిని లెక్క చేయకుండా సన్యసించెను) అనునప్పుడు రోదన క్రియాజ్ఞాప్యము ప్రవ్రజన క్రియ అనాదరమును తెలుపుతున్నది. కావున ' రుదత్ ' శబ్దమునకు షష్ఠీ మరియు సప్తమీ విభక్తులు రెండూ చెప్పబడ్డాయి.

105. స్వామీశ్వరాధిపతిదాయాదసాక్షిప్రతిభూప్రసూతైశ్చ (2-3-39)

ఏతైః సప్తభిర్యోగే షష్ఠీసప్తమ్యౌ స్తః. షష్ఠ్యామేవ ప్రాప్తాయాం పాక్షికసప్తమ్యర్థం వచనమ్. గవాం గోషు వా స్వామీ. గవాం గోషు వా ప్రసూతః. గా ఏవానుభవితుం జాత ఇత్యర్థః.

స్వామీశ్వరాధిపతిదాయాదసాక్షిప్రతిభూప్రసూతైశ్చ : స్వామి, ఈశ్వర, అధిపతి, దాయాద, సాక్షి, ప్రతిభూ, ప్రసూత ఈ శబ్దములతో యోగమున్నప్పుడు షష్ఠీ మరియు సప్తమీ విభక్తులు వచ్చును.

" షష్ఠీ శేషే " అను సూత్రముద్వారా షష్ఠీవిభక్తి మాత్రమే ప్రాప్తించుచుండగా ప్రస్తుత సూత్రముచే సప్తమీ కూడా వికల్పముగా వచ్చును.

" గవాం గోషు వా స్వామీ " (గో సంబంధి స్వామీ), " గవాం గోషు వా ప్రసూతః " ఇత్యాదులు ఉదాహరణలు.

106. ఆయుక్తకుశలాభ్యాం చాసేవాయామ్ (2-3-40)

ఆభ్యాం యోగే షష్ఠీసప్తమ్యౌ స్తః తాత్పర్యేఽర్థే. ఆయుక్తో వ్యాపారితః. ఆయుక్తః కుశలో వా హరిపూజనే-హరిపూజనస్య వా. ' ఆసేవాయామ్ ' కిమ్ ? ఆయుక్తో గౌః శకటే. ఈషద్యుక్త ఇత్యర్థః.

ఆయుక్త కుశలాభ్యాం చాసేవాయామ్ : ఆయుక్త కుశలాభ్యాం, చ, ఆసేవాయామ్ అని పదచ్ఛేదము. ' ఆసేవ ' అనగా తత్పరత్వము – ఔత్సుక్యము అని అర్థములు. ఆయుక్త, కుశల శబ్దములతో సంబంధమున్నప్పుడు తాత్పర్యార్థమందు షష్ఠీ మఱియు సప్తమీ విభక్తులు రెండును విధింపబడును. ఆయుక్తము అనగా ప్రవర్తింపబడినవాడు అని అర్థము.

ఉదా : " ఆయుక్తః కుశలో వా హరిపూజనే – హరిపూజనస్య వా " (హరి పూజనమునందు ప్రవర్తింపబడినాడు లేదా సమర్థుడు)

ఆసేవార్థమందే ఈ సూత్రము వచ్చును. కావున " ఆయుక్తః గౌః శకటే " (ఎద్దు బండికి కొద్దిగా తగిలింపబడినది. ఆజ్ శబ్దము ఈషదర్థమున ప్రయోగింపబడినది) అను ప్రయోగమందు తత్పరత్వ రూప అర్థము కనుబడుటలేదు. కావున ఈ సూత్రము రాదు. ఆయుక్త, కుశల శబ్దములతో యోగమున్నప్పుడు వైషయికాధికరణత్వము వివక్షింప చేయబడినప్పుడు సప్తమీ ప్రాప్తించుచున్నది. కాని కేవల సంబంధము వివక్షచేయబడినప్పుడు షష్ఠీ మాత్రమే ప్రాప్తించును. అట్లుకాక ఈ రెండూ విధింపజేయుటకై ఈ సూత్రము ఆరంభింపబడినది.

107. యతశ్చ నిర్ధారణమ్ (2-3-41)

జాతిగుణక్రియాసంజ్ఞాభిః సముదాయాదేకదేశస్య పృథక్కరణం నిర్ధారణం యతస్తతః షష్ఠీసప్తమ్యౌ స్తః. నృణాం నృషు వా ద్విజః శ్రేష్ఠః. గవాం గోషు వా కృష్ణా బహుక్షీరా. గచ్ఛతాం గచ్ఛత్సు వా ధావన్ శీఘ్రః. ఛాత్రాణాం ఛాత్రేషు వా మైత్రః పటుః.

యతశ్చ నిర్ధారణమ్ : యతః, చ, నిర్ధారణమ్ అని పదచ్ఛేదము. ఏ సముదాయము కంటే ఏకదేశము జాతిగుణక్రియా సంజ్ఞలతో వేరుచేయబడునో అట్టి సముదాయవాచక శబ్దమునకు షష్ఠీ మరియు సప్తమీ విభక్తులు విధింపబడును.

1. జాతిచే పృథక్కరణము : " నృణాం నృషు వా ద్విజః శ్రేష్ఠః " (మనుష్యులందు బ్రాహ్మణుడు శ్రేష్ఠుడు) అను వాక్యమున మనుష్య సముదాయము బ్రాహ్మణత్వజాతిచే వేరు చేయబడుచున్నది. కావున ' నృ ' శబ్దమునకు షష్ఠీసప్తములు రెండు ఉపయోగించబడినవి.

2. గుణముచే పృథక్కరణము : " గవాం గోషు వా కృష్ణా బహుక్షీరా " (గోవులలో నల్లని గోవు చాలా పాలను ఇచ్చును) అను వాక్యమున గుణము " కృష్ణ " వర్ణముచే గోసముదాయము వేరు చేయబడినది.

3. క్రియ చేత పృథక్కరణము : " గచ్ఛతాం గచ్ఛత్సు వా ధావన్ శీఘ్రః " (గమన క్రియ కలిగిన వారిలో పరిగెత్తువాడు శీఘ్రత్వము కలవాడు) అను వాక్యమున ధావన క్రియచే గమనక్రియ వేరు చేయబడినది.

4. సంజ్ఞ చేత పృథక్కరణము : " ఛాత్రాణాం ఛాత్రేషు వా మైత్రః పటుః " (శిష్యులలో మైత్రుడు సమర్థుడు) అను వాక్యమున ' మైత్ర ' సంజ్ఞచే ఛాత్రసముదాయము వేరు చేయబడినది.

పై నాలుగు ఉదాహరణలలో నిర్ధారణావధిభూతమునకు, నిర్ధార్యమాణమునకు భేదము మరియు అభేదము రెండూ కలవు. ఉదా – "నృణాం నృషు వా ద్విజః శ్రేష్ఠః" అనునపుడు నిర్ధారణ అవధిభూతులగు మనుష్యులకు నిర్ధార్యమాణమగు ద్విజునకు మనుష్యత్వ రూప సామాన్య ధర్మముచే అభేదము. బ్రాహ్మణత్వరూప విశేషణముచే భేదము కలదు.

108. పఞ్చమీ విభక్తే (2-3-42)

విభాగో విభక్తమ్. నిర్ధార్యమాణస్య యత్ర భేద ఏవ తత్ర పఞ్చమీ స్యాత్. మధురాః పాటలీపుత్రకేభ్యః ఆఢ్యతరాః.

పఞ్చమీ విభక్తే : పఞ్చమీ, విభక్తే అని పదచ్ఛేదము. " యతశ్చ నిర్ధారణమ్ " అనునది అనువర్తించును. విభక్తము అనగా విభాగము (భేదము) అని అర్థము. నిర్ధారణావధిభూతములకు, నిర్ధార్యమాణమునకు ఎక్కడ భేదము మాత్రము కలదో

(అభేదము ఉండదో) అక్కడ పంచమీ విధింపబడును. " మధురాః పాటలీపుత్రకేభ్యః ఆఢ్యతరాః " (మధురా దేశీయులు పాటలీపుత్ర దేశీయులకంటే మిక్కిలి ధనవంతులు) అను ఉదాహరణలో మధురా, పాటలీపుత్ర వాసులకు భేదమే కాని అభేదము లేదు.

109. సాధునిపుణాభ్యామర్చాయాం సప్తమ్యప్రతేః (2-3-43)

ఆభ్యాం యోగే సప్తమీ స్యాదర్చాయాం, న తు ప్రతేః ప్రయోగే. మాతరి సాధుర్నిపుణో వా. అర్చాయాం కిమ్ ? నిపుణో రాజ్ఞో భృత్యః. ఇహ తత్త్వకథనే తాత్పర్యమ్. (వా) . అప్రత్యాదిభిరితి వక్తవ్యమ్. సాధుర్నిపుణో వా మాతరం ప్రతి పరి అను వా.

సాధునిపుణాభ్యామర్చాయాం సప్తమ్యప్రతేః : సాధునిపుణాభ్యాం, అర్చాయాం, సప్తమీ, అప్రతేః అని పదచ్ఛేదము. ' అర్చ ' అనగా పూజ అని అర్థము. సాధు, నిపుణ అను శబ్దములతో యోగమున్నప్పుడు అర్చార్థమందు సప్తమీ విభక్తి వచ్చును. ' ప్రతి ' అను శబ్దమును ప్రయోగించనప్పుడు మాత్రమే సప్తమీ ప్రవర్తించును.

" మాతరి సాధుః నిపుణో వా " (తల్లి పట్ల మంచివాడు, సేవయందు కుశలుడు) అను వాక్యమున ' ప్రతి ' ప్రయోగింపబడలేదు. పూజార్థము వ్యక్తమగుచున్నది. కావున మాతృశబ్దమునకు సప్తమీ విభక్తి చెప్పబడినది. అర్చార్థమందే ఈ సూత్రము వచ్చును కావున " నిపుణో రాజ్ఞో భృత్యః " (రాజుయొక్క సేవకుడు సమర్థుడు) అను వాక్యమున యథార్థకథనమే వ్యక్తమౌతున్నది కాని పూజార్థము లేదు.

అప్రత్యాదిభిరితి వక్తవ్యమ్ : ప్రతి, పరి అను ఈ మూడు ఉపసర్గములను ప్రయోగించినప్పుడు ప్రస్తుత సూత్రముచే సప్తమీ రాదని చెప్పవలసినది. సూత్రకారుడు "ప్రతి" తో యోగము ఉన్నప్పుడే ఈ సప్తమీ రాదని చెప్పగా, వార్తికకారుడు ప్రతి, పరి అను ఈ మూడు శబ్దములతో యోగమున్నప్పుడు కూడా సప్తమీ రాదని చెప్పుచున్నాడు. " సాధుః నిపుణో వా మాతరం ప్రతి పరి అను వా " అను వాక్యమున మాతృశబ్దమునకు సప్తమీ చెప్పబడలేదు.

110. ప్రసితోత్సుకాభ్యాం తృతీయా చ (2-3-44)

ఆభ్యాం యోగే తృతీయా స్యాత్ చాత్సప్తమీ. ప్రసిత ఉత్సుకో హరిణా హరౌ వా.
ప్రసితోత్సుకాభ్యాం తృతీయా చ : ప్రసితోత్సుకాభ్యాం, తృతీయా, చ అని పదచ్ఛేదము ప్రసిత, ఉత్సుక అను శబ్దములతో యోగమున్నప్పుడు తృతీయా, సప్తమీ విభక్తులు వచ్చునని

సూత్రార్థము. ఉదా : "ప్రసితః ఉత్సుకో హరిణా హరౌ వా " (హరి యందు ఔత్సుక్యము కలవాడు) అను వాక్యమున హరిణా, హరౌ అని తృతీయా, సప్తమీలు రెండు ఉపయోగింపబడినవి.

111. నక్షత్రే చ లుపి (2-3-45)

నక్షత్రే ప్రకృత్యర్థే యో లుప్సంజ్ఞయా లుప్యమానస్య ప్రత్యయస్యార్థః తత్ర వర్తమానాత్తృతీయాసప్తమ్యౌ స్తోఽధికరణే. 'మూలేనావాహయేద్దేవీం శ్రవణేన విసర్జయేత్'. మూలే శ్రవణే ఇతి వా. లుపి కిమ్ ? పుష్యే శనిః.

నక్షత్రే చ లుపి : నక్షత్రే, చ లుపి అని పదచ్ఛేదము. ' సప్తమ్యధికరణే చ ' అను సూత్రమునుండి మండూక ప్లుతి చే ' అధికరణే ' అను పదము అనువర్తించును. నక్షత్రము ప్రకృత్యర్థము కావలెను. " లుప్ " సంజ్ఞచే లోపించిన ప్రత్యయార్థమందు ఆ ప్రకృత్యర్థము ఉండాలి. అట్టి శబ్దమునకు అధికరణార్థ మందు తృతీయా సప్తములు వచ్చును.

ఉదా : " మూలేన ఆవాహయేత్ దేవీం శ్రవణేన విసర్జయేత్ " ('మూలా' నక్షత్ర కాలమున దేవిని ఆవాహన చేయవలెను. శ్రవణ నక్షత్రకాలమున విసర్జన చేయవలెను) ఇచ్చట మూల, శ్రవణలు నక్షత్రవాచకములు. మూల నక్షత్రముతో కూడిన కాలము, శ్రవణ నక్షత్రముతో కూడిన కాలము అను అర్థములో మూల, శ్రవణ నక్షత్ర శబ్దములకు "నక్షత్రేణ యుక్తః కాలః" అను సూత్రముతో తద్ధిత 'అణ్' ప్రత్యయం, ఆ ' అణ్ ' ప్రత్యయమునకు 'లుప్' (లోపము) వచ్చినవి. కావున మూల, శ్రవణ శబ్దములు 'లుప్' ప్రత్యయార్థ వాచకములు అయినవి. " అట్టి కాల మందు " అను రీతిగా అధికరణార్థము కూడ తెలియుచున్నది. కావున మూల, శ్రవణ శబ్దములకు తృతీయా చెప్పినచో మూలేన, శ్రవణేన అని, సప్తమీ వచ్చినచో మూలే, శ్రవణే అని సిద్ధించినవి.

సూత్రములో ' లుపి ' అనుపదము వాడుటచే కేవల నక్షత్రవాచక "పుష్యే శనిః" ఇత్యాదులందు ఈ సూత్రం ప్రవర్తించదు.

112. సప్తమీపఞ్చమ్యౌ కారకమధ్యే (2-3-7)

శక్తిద్వయమధ్యే యౌ కాలాధ్వానౌ తాభ్యామేతే స్తః. అద్య భుక్త్వాఽయం ద్వ్యహే ద్వ్యహాద్వా భోక్తా. కర్తృశక్త్యోర్మధ్యేఽయం కాలః. ఇహస్థోయం క్రోశే క్రోశాద్వా లక్ష్యం విధ్యేత్. కర్తృకర్మశక్త్యోర్మధ్యే అయం దేశః. అధికశబ్దేన యోగే

సప్తమీపఞ్చమ్యావిష్యేతే. "తదస్మిన్నధికమ్" ఇతి " యస్మాదధికమ్ " ఇతి చ సూత్రనిర్దేశాత్, లోకే-లోకాత్ వా అధికో హరిః.

సప్తమీ పఞ్చమ్యౌ కారక మధ్యే : సప్తమీపంచమ్యౌ, కారకమధ్యే అని పదచ్ఛేదము. ఈ సూత్రమందు వ్యాఖ్యానమును బట్టి కారకశబ్దమునకు కర్తృ అను అర్థము కాదు. కర్తృత్వాదిశక్తి అని అర్థము. కారకయోః మధ్యం కారకమధ్యం, తస్మిన్ కారకమధ్యే అని విగ్రహవాక్యము.

" కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగే " అను సూత్రము నుండి ' కాలాధ్వనోః ' అను పదము అనువర్తించును. శక్తిద్వయ మధ్యలో ఏ కాలము, 'అధ్వ' కలదో వాటికి సప్తమీ, పంచమీ విభక్తులు విధింపబడును.

" అద్య భుక్త్వా ఽయం ద్వ్యహే ద్వ్యహాద్వా భోక్తా " (ఈరోజు భుజించి మరల రెండు రోజుల తర్వాత భుజించును) అను వాక్యమున కర్తృగత కర్తృత్వశక్తుల మధ్యకాలము ద్వ్యహము. కావున ఆ శబ్దమునకు సప్తమీ, పంచమీ విభక్తులు రెండునూ చెప్పబడినవి.

" ఇహస్థోఽయం క్రోశే క్రోశాద్వా లక్ష్యం విధ్యేత్ " (ఇచ్చట నుండి క్రోశము దూరములో ఉన్న లక్ష్యమును బాణముతో ఛేదించును) అను స్థలమందు కర్తృకర్మగత కర్తృత్వ కర్మత్వ శక్తుల మధ్య క్రోశము దూరమనెడు దేశము. కావున 'క్రోశ' శబ్దమునకు పంచమీ, సప్తములు విధింపబడినవి.

"తస్మిన్నధికమ్" అను సూత్రానుసారం ' అధిక ' శబ్దయోగమున సప్తమీ, "యస్మాదధికమ్" అను సూత్రానుసారం ' పంచమీ ' ప్రయోగమును పాణినిమహర్షి చూపెను. దీనివలన " లోకే లోకాద్వా అధికో హరిః " అను ప్రయోగము సిద్ధించును.

113. అధిరీశ్వరే (1-4-97)

స్వస్వామి భావసంబన్ధేఽధిః కర్మ ప్రవచనీయ సంజ్ఞః స్యాత్.

అధిరీశ్వరే : అధిః, ఈశ్వరే అని పదచ్ఛేదము. ఈశ్వర శబ్దముచే స్వస్వామిభావ సంబంధము వివక్ష చేయబడినది. " కర్మప్రవచనీయాః " అను అధికారసూత్రము అనువర్తించినది. స్వస్వామిభావ సంబంధార్థమందు " అధి " అనునది కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ కలదియగును.

114. యస్మాదధికం యస్యచేశ్వరవచనం తత్ర సప్తమీ (2-3-9)

అత్ర కర్మ ప్రవచనీయయుక్తే సప్తమీ స్యాత్. ఉప పరార్ధే హరేర్గుణాః. పరార్ధాదధికా ఇత్యర్థః. ఐశ్వర్యే తు స్వస్వామిభ్యాం పర్యాయేణ సప్తమీ. అధి భువి రామః. అధి రామే భూః. సప్తమీ శౌణ్డైరితి సమాసపక్షే తు రామాధీనా. "అషడక్ష" ఇత్యాదినా ఖః.

యస్మాదధికం యస్యచేశ్వరవచనం తత్ర సప్తమీ : యస్మాత్ , అధికం, యస్య, చ, ఈశ్వరవచనం, తత్ర, సప్తమీ అని పదచ్ఛేదము. " కర్మ ప్రవచనీయ యుక్తే ద్వితీయా " అను సూత్రము నుండి ' కర్మ ప్రవచనీయ యుక్తే ' అను పదము అనువర్తించినది. కర్మ ప్రవచనీయముతో యోగమున్నపుడు దేనికంటే ఆధిక్యము చెప్పబడునో, ఎవరికి సంబంధించిన ఐశ్వర్యమును గూర్చి చెప్పబడునో అట్టి శబ్దములకు సప్తమీ విభక్తి వచ్చును. శేషషష్ఠికి ఇది అపవాదము.

" ఉప పరార్ధే హరేః గుణాః " అనునది మొదటి ఉదాహరణము. ' పరార్ధము' అనగా దేనికంటే ఇంక వేరే సంఖ్య ఉండదో అది అని అర్థము. పరార్ధము కంటే హరిగుణములు అధికము అని అర్థము. పరార్ధ శబ్దమునకు సప్తమీ వచ్చినది.

అవధిత్వము సప్తమ్యర్థము. " ఉపోఽధికే చ " అను సూత్రముచే " ఉప " శబ్దమునకు కర్మప్రవచనీయ సంజ్ఞ కలదు. " అధి భువి రామః, అది రామే భూః " అనునది రెండవ ఉదాహరణము. " యస్య చ ఈశ్వర వచనం " అనుదానికి రెండు విధముల అర్థము చెప్పవచ్చును.

1. యత్సంబంధి ఈశ్వరుడు చెప్పబడుచున్నాడో ఆ శబ్దమునకు సప్తమీ వచ్చునని అర్థము. భూసంబంధి ఈశ్వరుడు రాముడు కావున ' స్వ ' వాచకము భూ శబ్దమునకు సప్తమీ వచ్చి " భువి " అను రూపమేర్పడినది.

2. యన్నిష్ఠమైన ఐశ్వర్యమును చెప్పెదమో ఆ శబ్దమునకు సప్తమీ వచ్చును అని మరొక అర్థము. రామ నిష్ఠమైన ఈశ్వరత్వమును చెప్పుచున్నాము. కావున 'స్వామి' వాచక ' రామ ' శబ్దమునకు సప్తమీ వచ్చినది.

" అధిరీశ్వరే " అను సూత్రముచే ' అధి ' అను శబ్దమునకు కర్మ ప్రవచనీయ సంజ్ఞ కలదు. ' రామే ' అను సప్తమ్యంతమునకు అధి శబ్దముతో " సప్తమీ శౌణ్డైః " అను సూత్రముచేత సప్తమీ తత్పురుష సమాసము విధింపగా ' రామాధి ' అని కాగా,

"అషడక్ష" ఇత్యాది సూత్రముచే రామాధి శబ్దముపై ' ఖ ' ప్రత్యయము, ఈనాదేశము చేయగా ' రామాధీనా ' అని అగును.

115. విభాషా కృఞి (1-4-98)

అధిః కరోతౌ ప్రాక్సంజ్ఞో వా స్యాదీశ్వరేఽర్థే. యదత్ర మామధికరిష్యతి. వినియోక్ష్యత ఇత్యర్థః. ఇహ వినియోక్తురీశ్వరత్వం గమ్యతే. అగతిత్వాత్ "తిఙి చోదాత్తవతి" ఇతి నిఘాతో న.

విభాషా కృఞి : విభాషా, కృఞి అని పదచ్ఛేదము. " అధిరీశ్వరే " అను సూత్రము, "కర్మప్రవచనీయాః" అను అధికార సూత్రము అనువర్తించినవి. ' కృఞ్ ' ధాతువు పరముగా ఉన్నచో ' అధి ' అనుదానికి వికల్పముగా కర్మప్రవచనీయ సంజ్ఞ వచ్చును. " యదత్ర మామ్ అధికరిష్యతి " అను ఉదాహరమున అధికరిష్యతి అనగా వినియోక్ష్యతే (వినియోగించునో) అని అర్థము. ఎవరైతే ఈ పనియందు నన్ను వినియోగించెదరో ఆజ్ఞాపించెదరో అని అర్థము. ఇక్కడ వినియోగించువారికి ఈశ్వరత్వము తెలియబడుచున్నది. ఇచ్చట ' అధి ' శబ్దమునకు కర్మ ప్రవచనీయ సంజ్ఞచే గతిసంజ్ఞ బాధింపబడుట వలన దానికి " తిఙి చోదాత్తవతి " అను సూత్రముచే నిఘాత స్వరము ప్రవర్తించదు.

ఇతి సప్తమీ విభక్తిః,
ఇతి కారక ప్రకరణమ్.

అవ్యయీభావసమాస ప్రకరణమ్

పూర్వపదము యొక్క అర్థము ప్రధానముగా గలది అవ్యయీభావ సమాసము. ఈ సమాసమున ఇతర సమాసములవలె విశేష్య నిఘ్న విభక్తి ప్రత్యయములనన్నింటిని తీసుకోకుండా కేవలం అవ్యయము మాత్రమే తీసుకొనబడును కావున దీనికి అవ్యయీభావ సమాసము అనుపేరు పెట్టబడినది. పూర్వపదమైన అవ్యయముచే విశిష్టమైన అర్థము భోదింపబడును కావున " పూర్వపదార్థ ప్రధానః అవ్యయీభావః " అని ఈ సమాసమునకు లక్షణము.

ఉదా – అధిహరి ఈ సమాసపదంలో ' అధి ' అను సప్తమీ విభక్త్యర్థము అవ్యయముచే

చెప్పబడుచున్నది. అందువలన 'అధిహరి' తరువాత సప్తమీ విభక్తి ప్రత్యయము చేర్చవలసిన అవసరంలేదు. అవ్యయీభావ సమాసమును నపుంసకలింగముగా పరిగణింపవలెను. విభక్తి రహిత భాషా పరిణామమునకు ఈ అవ్యయీభావసమాసము ఒక ఉదాహరణగా చెప్పవచ్చును.

116. సమర్థః పదవిధిః (2-1-1)

పదసమ్బన్ధీ యో విధిః స సమర్థాశ్రితో బోధ్యః.

పదములకు సంబంధించిన విధి సమర్థములైన పదములను ఆశ్రయించి ఉండునని తెలుసుకోవలసినది.

ఒక సుబన్తము మఱొక సుబన్తముతో కలిసినచో అది సమాసమగును. సుబన్తము పదము కావున సమాసాది విధులు (కార్యములు) పదములకు సంబంధించినవి. ఇట్లు పదములకు సంబంధించిన సమాసాది విధులు సామర్థ్యముగల పదముల విషయమునందు మాత్రమే ప్రవర్తించును.

సామర్థ్యము వ్యపేక్షారూపము మఱియు ఏకార్థీభావ రూపమని రెండు విధములు. రాజ్ఞః పురుషః మొదలగు వాక్యములు వ్యపేక్షారూపసామర్థ్యమునకు, రాజపురుషః ఇత్యాది సమస్త పదములు ఏకార్థీభావ రూప సామర్థ్యమునకు ఉదాహరణములు. వాక్యములలో శబ్దములు సన్నిహితములును, అన్వయయోగ్యములునూ అగు శబ్దములతో అన్వయింపబడును, ఇదే వ్యపేక్షా సామర్థ్యము. ఉదా :- "రాజ్ఞః పురుషః అశ్వశ్చ", "రాజ్ఞో దేవదత్తస్య చ పురుషః" ఇత్యాదులు. ఇక ప్రక్రియాదశ యందు విభిన్నార్థములుగా వేరు వేరుగా గ్రహింపబడిన పదములు సముదాయశక్తిచే ఒక విశిష్టార్థమును బోధించును. దీనికే ఏకార్థీ భావ సామర్థ్యమని పేరు. "రాజపురుషః" ఇత్యాదులు దీనికి ఉదాహరణములు.

అయితే "ద్వితీయాశ్రితాతీత" ఇత్యాది సూత్ర ప్రకారముగా ద్వితీయాంతము శ్రిత, అతీత ఇత్యాది శబ్దములు ప్రకృతిగా గల సుబన్తములతో సమసించును, దీని వలన 'కృష్ణం శ్రితః కృష్ణశ్రితః" ఇత్యాది సమాసపదములు సిద్ధించును. కాని శ్రిత ఇత్యాది శబ్దములు సమర్థములు కానిచో సమాసము రాదు. ఉదాహరణమనకు "పశ్య దేవదత్త కృష్ణమ్, శ్రితో విష్ణు మిత్రో గురుకులమ్" అను వాక్యములో కృష్ణ, శ్రిత శబ్దములు దగ్గఱగా ఉన్నప్పటికి అని సమర్థములు కాదు కావున సమాసము చెప్పబడలేదు.

117. ప్రాక్కడారాత్సమాసః (2-1-3)

కడారాః కర్మధారయ ఇత్యతః ప్రాక్ సమాస ఇత్యధిక్రియతే.

ఇది అధికార సూత్రము, ఈ సూత్రమును మొదలుకొని అష్టాధ్యాయీ సూత్రక్రమానుసారముగా ద్వితీయాధ్యాయములోని ద్వితీయ పాదముననున్న 'కడారాః కర్మధారయే' (2-2-38) అను సూత్రము వఱకు 'సమాసః' అనునది అధికార పదముగా అనువర్తించును.

118. సహ సుపా (2-1-4)

సహ ఇతి యోగో విభజ్యతే. సుబన్తం సమర్థేన సహ సమస్యతే. యోగవిభాగస్య ఇష్టసిద్ధ్యర్థత్వాత్ కతిపయ తిజన్తోత్తరపదోఽయం సమాసః. స చ ఛందస్యేవ. పర్యభూషయత్, అనువ్యచలత్.

ఈ సూత్రము 'సహ' అని 'సుపా' అని రెండు సూత్రములుగా విభజించవచ్చును. సుబన్తము సమర్థమగు సుబన్తముతో సమసించును. సూత్రము విభజించుట వలన "పర్యభూషయత్, అనువ్యచలత్" ఇత్యాది తిజన్తములతో కూడిన సమాసములు కూడ సిద్ధించును. కాని ఇటువంటి సమాసములు వైదిక సాహిత్యమునందే కనబడును.

119. సుపో ధాతుప్రాతిపదికయోః (2-1-7)

ఏతయోరవయవస్య సుపో లుక్ స్యాత్. భూతపూర్వే చరడితి నిర్దేశాత్ భూత శబ్దస్య పూర్వనిపాతః, పూర్వం భూతః భూతపూర్వః.

(వా) ఇవేన సమాసో విభక్త్యలోపశ్చ. జీమూతస్యేవ.

ధాతువునకును ప్రాతిపదికకును అవయవమగు 'సుప్' నకు లుక్ వచ్చునని సూత్రార్థము. "భూతపూర్వే చరట్" (6-3-53) అను సూత్రానుసారముగా 'పూర్వం భూతః' అనునప్పుడు 'భూత' శబ్దమును పూర్వము ప్రయోగించుట వలన "భూత పూర్వః" అను పదము సిద్ధించినది. ఇక్కడ "పూర్వ+అమ్, భూత+సు" అనే అలౌకిక విగ్రహవాక్యముననున్న అమ్, సు అను సుప్పులకు లుక్ ఈ సూత్రము ద్వారా విధింపబడును.

సుబన్తము ఇవ అను అవ్యయముతో సమసించును. కాని విభక్తి ప్రత్యయమునకు లోపము రాదు. 'జీమూతస్యేవ' 'వాగర్థావివ' ఇత్యాది పదములు దీనికుదాహరణములు.

120. అవ్యయీభావః (2-1-5)

అధికారోఽయమ్, ప్రాక్ తత్పురుషాత్.

అవ్యయీభావః : ఇది అధికార సూత్రము. " తత్పురుషః " అను సూత్రమునకు పూర్వసూత్రమగు " అనేకమన్యపదార్థే " (2-1-21) అను సూత్రము వరకు అధికారమై ఉండును అనుటచే " అనేకమన్యపదార్థే " అను సూత్రము వరకు చెప్పబడిన సమాసములు అవ్యయీభావసమాసములు అని చెప్పవచ్చును.

ఈ సూత్రములచే ఏర్పడిన సమాసములందు పూర్వపదార్థమేగాక, ఉత్తరపదార్థము, అన్యపదార్థములు కూడా ప్రధానముగా ఉండుటవలన అధికార సూత్రముచే అన్నింటికి విభక్తి ప్రత్యయములందు మార్పులను దృష్టియందు ఉంచుకొని "అవ్యయీభావము" అను సంజ్ఞ అధికారముగా చెప్పబడినది.

121. అవ్యయం విభక్తి – సమీప – సమృద్ధి – వ్యృద్ధ్యర్థాభావాత్యయాసంప్రతి – శబ్ద ప్రాదుర్భావ – పశ్చాత్ – యథానుపూర్వ్య – యౌగపద్య – సాదృశ్య – సంపత్తి – సాకల్యాంత వచనేషు (2-1-6)

" అవ్యయమ్ " ఇతి యోగో విభజ్యతే. అవ్యయం సమర్థేన సహ సమస్యతే. సోఽవ్యయీభావః.

" విభాషా " (2-1-11) అను సూత్రము తర్వాత ఉన్న సూత్రములచే ఏర్పడిన సమాసములకు వైకల్పికముగా సమాసవిధి ప్రవర్తించును అని విధించుచున్నది. అందువలన " అవ్యయీభావః " సూత్రము నుండి " అక్షశలాకాసంఖ్యాః పరిణాః " (2-1-10) అను సూత్రము వరకు ఉన్న సూత్రములచే ఏర్పడిన సమాసములు నిత్యములని గ్రహింపవలసినది. అందువలన ఈ సూత్రములు వృత్తి యందు నిత్యం అని చేర్చవలెను.

విభక్త్యర్థము, సమీపము, సమృద్ధి, సమృద్ధి వినాశము, అభావము, అతిక్రమము, అనుచితము, శబ్దాభివ్యక్తి, పిమ్మట, 'యథా' శబ్దార్థము, క్రమము, ఒక్కమారుగా, సమానము, కలిగియుండుట, సంపూర్ణము, అంతమువరకు అని పదహారు అర్థములను బోధించు 'అవ్యయము' సుబంతముతో నిత్యముగా సమసించును. అట్టి సమాసమే " అవ్యయీభావ సమాసము" అని చెప్పబడినది.

ఉదా – ' అధిహరి ' (హరియందు), ' అధి ' అను అవ్యయము హరిశబ్దముతో సప్తమీవిభక్త్యర్థమున ఈ ప్రస్తుత సూత్రముచే నిత్యసమాసము. ' హరౌ ' అని లౌకిక విగ్రహవాక్యము. ' అధి ' అను ' అవ్యయము ' సప్తమీవిభక్త్యర్థమున అధికరణార్థమును బోధించును. హరి + ఙి + అధి + సు అని అలౌకిక విగ్రహం.

పైవిధముగా సమాసము చేసిన తర్వాత సమసించిన రెండు పదములలో ఏ పదమును పూర్వపదముగా ప్రయోగింపవలెను. దేనిని ఉత్తరపదముగా ప్రయోగింపవలెను అను సంశయము కలుగును. ఆ సంశయమును నివారించుటకే ఈ క్రింది సూత్రము చెప్పబడినది.

122. ప్రథమానిర్దిష్టం సమాస ఉపసర్జనమ్ (1-2-43)

సమాసశాస్త్రే ప్రథమానిర్దిష్టమ్ ఉపసర్జనసంజ్ఞం స్యాత్.

" సమాస విధాయక సూత్రమునందు ప్రథమా విభక్త్యంతముచే నిర్దిష్టమగు పదమునకు ' ఉపసర్జన ' సంజ్ఞ విధింపవలసినది.

హరి + ఙి + అధి + సు అనుచోట " అవ్యయం విభక్తి సమీప ..... " అను సూత్రముచే సమాసము. ఈ సమాస విధాయక సూత్రమున ' అవ్యయం ' అనునది ప్రథమాంతము. ప్రస్తుత సూత్రమున " అవ్యయం విభక్తి ...... " అను ప్రథమాంతముచే బోధింపబడిన ' అధి ' అను అవ్యయమునకు ఉపసర్జనసంజ్ఞ విధింపబడును.

123. ఉపసర్జనం పూర్వమ్ (2-2-30)

సమాసే ఉపసర్జనం ప్రాక్ ప్రయోజ్యమ్.

సమాసమున ఉపసర్జన సంజ్ఞ కలిగిన పదము పూర్వపదముగా ప్రయోగింపవలెను.

' అధిహరి ' (హరియందు) హరి + ఙి + అధి + సు అనునపుడు ' అధి ' అనునది ఉపసర్జన సంజ్ఞకముగాన దానికి పూర్వనిపాతము విధించగ అధిహరి + ఙి అని యుండగా " సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయోః " (2-4-71) అను సూత్రముచే ' ఙి ' కి లోపము. కావున " కృత్తద్ధితసమాసశ్చ " అను సూత్రముచే ప్రాతిపదిక సంజ్ఞ వచ్చి, "అవ్యయీభావశ్చ" (2-4-8) అను సూత్రముచే అవ్యయీభావమునకు

అవ్యయసంజ్ఞ విధింపబడును. ప్రాతిపదికత్వము వలన దీనికి ' సుప్ ' ప్రత్యయములు విధించి "అవ్యయాదాప్సుపః" (1-4-81) అను సూత్రముచే లోపము కూడ చెప్పగ ' అధిహరి ' అను రూపము సిద్ధించును.

124. ఏకవిభక్తి చాపూర్వనిపాతే (1-2-44)

విగ్రహే యన్నియతవిభక్తికం తదుపసర్జనసంజ్ఞం స్యాత్, నతు తస్య పూర్వనిపాతః.

" ప్రథమానిర్దిష్టం సమాస ఉపసర్జనమ్ " (1-2-43) సూత్రము నుంచి "ఉపసర్జనమ్ " అనునది అనువర్తించును. పూర్వసూత్రమైన సమాసవిధాయక సూత్రము నందు ప్రథమావిభక్తిచే నిర్దిష్టమైన దానికి ఉపసర్జనసంజ్ఞ విధింపబడినది. ఈ సూత్రముచే విగ్రహవాక్యము నందు నియతముగా ఒక విభక్తి ప్రత్యయముతో నుండు పదమునకు ఉపసర్జనసంజ్ఞ విధింపబడినది.

1. నిష్క్రాన్తః కౌశాంబ్యా
2. నిష్క్రాన్తం కౌశాంబ్యా
3. నిష్క్రాన్తేన కౌశాంబ్యా
4. నిష్క్రాన్తాయ కౌశాంబ్యా

ఈ విగ్రహవాక్యములందు ' కౌశాంబ్యా ' అను తృతీయా విభక్త్యంతము అగు పదమునకు ఉపసర్జనసంజ్ఞ విధింపబడినది. ఇచ్చట కౌశాంబీ శబ్దము ఒకే విభక్తిలో ఉపయోగింపబడినది. ఈ సూత్రములోని రెండవ భాగమైన "అపూర్వనిపాతే" అను నియమము పూర్వపదత్వస్థితిని శాసించుటలేదు. అందువలన "కుగతిప్రాదయః" (2-3-30) అను సూత్రముచే రెండు పదములు సమసించగా "నిష్కౌశాంబిః" అను సమాసము ఏర్పడుచున్నది " ఉపసర్జనం పూర్వమ్ " (2-2-30) అను సూత్రము సమాసము నందు ప్రవర్తించునప్పుడు రెండవ ఉపసర్జనసంజ్ఞ వల్ల ప్రయోజనము ఏమి ? అను సందేహమును నివారించుటకు క్రింది సూత్రము చెప్పబడినది.

125. గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య (1-2-48)

ఉపసర్జనం యో గోశబ్దః స్త్రీప్రత్యయాన్తం చ తదన్తస్య ప్రాతిపదికస్య హ్రస్వః స్యాత్. " అవ్యయీభావశ్చ " ఇత్యవ్యయత్వమ్.

స్త్రీ ప్రత్యయాంతశబ్దము, గో శబ్దము ఉపసర్జనసంజ్ఞను పొందినచో దీర్ఘాంతమైన ప్రాతిపదికకు హ్రస్వము వచ్చును. " చిత్రా గావో యస్య " అను విగ్రహవాక్యము

నుండి " అనేకమన్యపదార్థే " (2-2-24) సూత్రముచే బహుబ్రీహి సమాసము చెప్పినపుడు "ఏకవిభక్తి చాపూర్వనిపాతే " (1-2-44) అను సూత్రముచేత గో శబ్దమునకు ఉ పసర్జనసంజ్ఞ వచ్చును.

ప్రస్తుత సూత్రముచే ' గో ' శబ్దమునందలి ' ఓ ' కారమునకు హ్రస్వము కాగా 'ఉ ' కారముగా మారి ' చిత్రగు ' అని ఏర్పడును. అలాగే "అతిక్రాంతః ఖట్వామ్ " అను విగ్రహవాక్యము ద్వారా " అతిఖట్వః " అని అగును. ఇక్కడ అతిమాలః అనునది కూడా గ్రహింపవచ్చును. ఖట్వా, మాలా శబ్దములు స్త్రీ ప్రత్యయాన్తములు.

126. నావ్యయీభావాదతోఽమ్త్వపఞ్చమ్యాః (2-4-83)

అదన్తాదవ్యయీభావాత్ సుపో న లుక్, తస్య తు పఞ్చమీం వినా అమాదేశః స్యాత్. దిశయోర్మధ్యే అపదిశమ్. "క్లీబావ్యయం త్వపదిశం దిశోర్మధ్యే విదిక్ స్త్రియామ్" ఇత్యమరః.

అకారాంతమగు అవ్యయీభావముపైనున్న ' సుప్ ' ప్రత్యయమునకు లోపము రాదు. కాని ఆ ' సుప్ ' నకు పంచమీవిభక్తి తప్ప ఇతర విభక్తుల యందు 'అమాదేశము' వచ్చును. ఇది " అవ్యయాదాప్సుపః " (2-4-82) అను సూత్రమునకు అపవాదము. "దిశయోః మధ్యే " (రెండు దిశల మధ్యన) అను విగ్రహవాక్యము నుండి " అవ్యయం విభక్తి ...... " (2-1-6) అను సూత్రముచే అవ్యయీభావసమాసము విధించగ సప్తమీ ద్వివచన ప్రత్యయమైన ' ఓస్ ' స్థానము నందు ' అమ్ ' రాగా " అపదిశమ్ " అని రూపము సిద్ధించును.

127. తృతీయాసప్తమ్యోర్బహులమ్ (2-4-84)

అదన్తాదవ్యయీభావాత్ తృతీయా సప్తమ్యోర్బహులమమ్ భావః స్యాత్. అపదిశమ్. అపదిశేన. అపదిశమ్. అపదిశే. బహులగ్రహణాత్ సుమద్రమ్ ఉన్మత్తగఙ్గమ్ ఇత్యాదౌ సప్తమ్యాః నిత్యమమ్భావః. "విభక్తి" ఇత్యాదేరయమర్థ :. విభక్త్యర్థాదిషు వర్తమానమవ్యయం సుబన్తేన సహ సమస్యతే, సోఽవ్యయీభావః. విభక్తౌ తావత్. హరౌ ఇత్యధిహరి. సప్తమ్యర్థస్యైవాత్ర ద్యోతకోఽధిః. హరి ఙి అధి ఇత్యలౌకికం విగ్రహవాక్యమ్. అత్ర నిపాతేనాభిహితేఽప్యధికరణే వచనసామర్థ్యాత్సప్తమీ.

అదన్తమగు అవ్యయీభావ సమాసమున తృతీయ, సప్తమీ విభక్తులు పరమగునపుడు యీ సూత్రముచే బహులముగా అమ్ భావము వచ్చును. " దిశయోః మధ్యే " అను విగ్రహవాక్యము వలన అపదిశమ్, అపదిశేన, అపదిశే అను రూపములు సిద్ధించును.

ఇక్కడ అమ్ భావము లేనప్పుడు తృతీయా, సప్తమీ విభక్తులు లోపింపకుండుట గమనించవలసినది. బహుల గ్రహణము వలన 'సుమద్రమ్, ఉన్మత్తగఙ్గమ్' ఇత్యాదులందు అమ్ భావము నిత్యముగా విధింపబడును. విభక్తి ఇత్యాద్యర్థములు గల వాటితోనున్న అవ్యయము సుబన్తముతో సమసించును. అది అవ్యయీభావ సమాసమగును. విభక్త్యర్థమందైతేను 'హరౌ ఇత్యధిహరి' అనునది సిద్ధించును. ఇచ్చట 'అధి' శబ్దము సప్తమ్యర్థద్యోతకమే. నిపాతమైన 'అధి' శబ్దము చేత అధికరణము సూచింపబడినప్పటికిని వచన సామర్థ్యము వలన సప్తమీ విధింపబడును.

అవ్యయీభావసమాసమునకు పరమైన విభక్తి ప్రత్యయముల విషయము చర్చించిన తర్వాత అవ్యయీభావసమాసము యొక్క లింగమేది అగును అను ప్రశ్నకు సమాధానముగా క్రింది సూత్రము ఉదహరించబడుచున్నది.

128. అవ్యయీభావశ్చ (2-4-18)

అయం నపుంసకం స్యాత్. హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్య. గోపాయతీతి గాః పాతీతి వా గోపాః. తస్మిన్ ఇతి అధిగోపమ్. సమీపే-కృష్ణస్య సమీపమ్ ఉపకృష్ణమ్. సమయా గ్రామమ్, నికషా లఙ్కామ్, ఆరాత్ వనాత్ ఇత్యత్ర తు నావ్యయీభావః. 'అభితః పరితః ', అన్యారాత్, ఇతి ద్వితీయాపఞ్చమ్యోర్విధానసామర్థ్యాత్, మద్రాణాం సమృద్ధిః, సుమద్రమ్. యవనానాం వ్యృద్ధిః - దుర్యవనమ్. విగతా ఋద్ధిః - వ్యృద్ధిః. మక్షికాణామభావో నిర్మక్షికమ్. హిమస్య అత్యయోఽతిహిమమ్. అత్యయో ధ్వంసః. నిద్రా సంప్రతి న యుజ్యతే ఇత్యతినిద్రమ్. హరిశబ్దస్య ప్రకాశః ఇతిహరి. విష్ణోః పశ్చాత్ అను విష్ణుః. పశ్చాత్ శబ్దస్య తు నాయం సమాసః. తతః పశ్చాత్ స్రంస్యతే ధ్వంస్యతే ఇతి భాష్య ప్రయోగాత్. యోగ్యతావీప్సా పదార్థానతివృత్తి సాదృశ్యాని యథార్థాః. అనురూపమ్. రూపస్య యోగ్యమిత్యర్థ. అర్థమర్థం ప్రతి ప్రత్యర్థమ్. ప్రతిశబ్దస్య వీప్సాయాం కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞావిధాన సామర్థ్యాత్ తద్యోగే ద్వితీయాగర్భం వాక్యమపి. శక్తి మనతిక్రమ్య యథాశక్తి. హరేః సాదృశ్యం సహరి, వక్ష్యమాణేన సహస్య సః. జ్యేష్ఠస్య ఆనుపూర్వ్యేణ ఇతి అనుజ్యేష్ఠమ్. చక్రేణ యుగపదితి విగ్రహే.

" స నపుంసకమ్ " (2-4-17) అను సూత్రము నుండి " నపుంసకమ్ " అను పదము అనువర్తించును. అందుచే ఈ సూత్రం " అవ్యయీభావసమాసము కూడా నపుంసకలింగమగును " అని తెలుపుచున్నది. నపుంసకలింగ ' సుప్ ' ప్రత్యయములను అవ్యయీభావమునకు చేర్చవలెను.

" అధిగోపమ్ " (గోవులను రక్షించువాడు) గాః పాతీతి గోపాః అనునది ఆకారాంత గోపా శబ్దము యొక్క ప్రథమా ఏకవచనము.

' గోపా + ఙి + అధి ' అను అలౌకిక విగ్రహవాక్యమున సప్తమ్యర్థమైన ' అధి' అను అవ్యయమునకు గోపా + ఙి అను సుబంతముతో సమాసము ' అధి ' అను శబ్దమునకు ఉపసర్జన సంజ్ఞ వచ్చుట వలన పూర్వనిపాతము వచ్చి అధి + గోపా + ఙి అని ఉండగా " సుపో ధాతు ప్రతిపదికయోః " అను సూత్రముచే ' సుప్ ' నకు లుక్ రాగా (లోపం కాగా) అధిగోపా అని యుండును. అపుడు " అధిగోపా " అనుదానికి ప్రస్తుత 'అవ్యయీభావశ్చ' సూత్రముచే నపుంసకత్వం విధించగ, " హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్య" అను సూత్రముచే ఆకారమునకు హ్రస్వము వచ్చి " అధిగోప " అని కాగా ప్రథమైకవచనము " సుప్ " ప్రత్యయమునకు " అవ్యయాదాప్సుపః " అను సూత్రముచే లోపము ప్రాప్తించుచుండగా "నావ్యయీభావాదతోఽమ్త్వ పఞ్చమ్యాః " (2-4-88) అను సూత్రముచే ' అమ్ ' ఆదేశము వచ్చి " అమిపూర్వః " (6-1-107) అను సూత్రముచే పూర్వరూపము రాగా " అధిగోపమ్" అని సమాసము సిద్ధించును.

" అవ్యయం విభక్తి .... " (2-6-6) అను సూత్రము ద్వారా భిన్నార్థములతో అవ్యయము సుబంతముగా సమసించి ఏర్పడిన సమాసములకు ఉదాహరణములు ఇక్కడ క్రమముగా ఇవ్వబడుచున్నవి.

అధిహరి – హరౌ (హరి యందు) – విభక్తి
ఉపకృష్ణమ్ – కృష్ణస్య సమీపమ్ (కృష్ణునికి సమీపమున) – సమీప
సుమద్రమ్ – మద్రాణాం సమృద్ధిః (మద్రదేశీయుల సమృద్ధి) – సమృద్ధి
దుర్యవనమ్ – యవనానాం వ్యృద్ధిః (యవనుల వృద్ధి లేకుండుట) – వ్యృద్ధి
నిర్మక్షికమ్ – మక్షికాణామ్ అభావః (ఈగలు లేకుండుట) – అభావము
అతిహిమమ్ – హిమస్య అత్యయః (హిమము యొక్క నాశము) – అత్యయము
అతినిద్రమ్ – నిద్రా సంప్రతి న యుజ్యతే (ఇప్పుడు నిద్ర ఉచితము కాదు) – అసంప్రతి వచనము
ఇతిహరి – హరేః ప్రకాశః (హరి శబ్దము యొక్క ప్రాదుర్భావము) – శబ్దప్రాదుర్భావ వచనము
అనువిష్ణు – విష్ణోః పశ్చాత్ (విష్ణువు తరువాత) – పశ్చాద్వచనము
అనురూపమ్ – రూపస్య యోగ్యమ్ (రూపమునకు యోగ్యమైనది) – యథార్థవచనము.

అనుజ్యేష్ఠమ్ - జ్యేష్ఠస్య ఆనుపూర్వ్యమ్ (పెద్ద (జ్యేష్ఠ) క్రమముగా) - అనుపూర్వ్య వచనము.

సచక్రమ్ - చక్రేణ యుగపత్ (చక్రముతో ఒక్కసారిగా) - యోగ్యపదవచనము.

129. అవ్యయీభావే చాకాలే (6-3-81)

సహస్య సః స్యాదవ్యయీభావే న తు కాలే. సచక్రమ్. కాలే తు సహపూర్వాహ్ణమ్. సదృశస్సఖ్యా ససఖి. యథార్థత్వేనైవ సిద్ధే పునః సాదృశ్యగ్రహణం గుణభూతేఽపి సాదృశ్యే యథా స్యాదిత్యేవమర్థమ్. క్షత్రాణాం సంపత్తిః - సక్షత్రమ్. ఋద్ధేరాధిక్యం సమృద్ధిః. అనురూప ఆత్మభావస్సంపత్తిరితి భేదః. తృణమప్యపరిత్యజ్య సతృణమత్తి. సాకల్యేనేత్యర్థః. న త్వత్ర తృణభక్షణే తాత్పర్యమ్. అన్తే, అగ్నిగ్రన్థపర్యన్తమధీతే సాగ్ని.

" సహస్య సః సంజ్ఞాయామ్ " (6-3-78) సూత్రము నుండి " సహస్య సః " అను రెండు పదములు అనువర్తించును. అవ్యయీభావ సమాసమున కాలవాచక శబ్దము పరముగా లేనపుడు ' సహ ' అను శబ్దమునకు ' స ' అను ఆదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ' స ' ఆ దేశము రాగా సహరి (హరేః సాదృశమ్) అను రూపము సిద్ధించును.

సచక్రమ్ - చక్రేణ యుగపత్ (చక్రముతో ఒక్కసారిగా)

సహ + చక్రమ్ = సచక్రమ్ (దేహి)

ససఖి - సఖ్యా సదృశః (సఖునితో సదృశుడు)

సహ + సఖి = ససఖి (సాదృశ్యవచనము)

సతృణమ్ - తృణమపి అపరిత్యజ్య (తృణమును కూడా వదిలిపెట్టకుండా - అనగా మొత్తము)

సహ + తృణమ్ = సతృణమ్ (సాకల్యవచనము)

సాగ్ని - అగ్ని గ్రంథపర్యంతమ్ (అగ్ని చయనమును - ప్రతిపాదించు గ్రంథము వరకు) సహ + అగ్ని = సాగ్ని (అన్తవచనము)

సక్షత్రమ్ - క్షత్రాణాం సంపత్తిః (క్షత్రియుల సంపత్తి)

సహ + క్షత్ర = సక్షత్రమ్

సహ + పూర్వాహ్ణ అనునపుడు ' సహ ' అను అవ్యయము 'పూర్వాహ్ణ ' అను కాలవాచకముతో సమసించుటవలన ' స ' అను ఆదేశము రాదు కావున '

సహపూర్వాహ్ణమ్’ అనియే ఉండును.

130. యథాఽసాదృశ్యే (2-1-7)

అసాదృశ్య ఏవ యథాశబ్దస్సమస్యతే. తేనేహ న. యథా హరిస్తథా హరః. హరేరుపమానత్వం యథాశబ్దో ద్యోతయతి. తేన సాదృశ్య ఇతి వా యథార్థ ఇతి వా ప్రాప్తం నిషిధ్యతే.

‘యథా’ అను అవ్యయము ‘సాదృశ్య’ వాచకము కానిచో సుబంతముతో నిత్యముగ సమసించును.

“యథా వృద్ధం బ్రాహ్మణానామన్త్రయస్వ” (వృద్ధులైన బ్రాహ్మణులందరిని ఆహ్వానింపుము) అనే వాక్యమందు ‘యథావృద్ధమ్’ అనునది ఈ సూత్రముచే ఏర్పడిన అవ్యయీభావ సమాసము.

131. యావదవధారణే (2-1-8)

యావన్తః శ్లోకాః తావన్తోఽచ్యుత ప్రణామాః యావచ్ఛ్లోకమ్.

“ఇంత ప్రమాణము” అని నిశ్చితార్థమునందు ప్రయోగింపబడిన ‘యావత్’ అను అవ్యయము సమర్థమగు సుబంతంతో నిత్యముగా సమసించి అవ్యయీభావ సమాసమగును.

“యావన్తః శ్లోకాస్తావన్తోఽచ్యుత ప్రణామాః” (ఎన్ని శ్లోకములున్నవో అన్ని అచ్యుతునికి ప్రణామములు చేయవలెను) అను అవధారణార్థమున ‘యావత్’ శబ్దము ‘శ్లోకమ్’ అను సుబంతముతో సమసింపగా “యావచ్ఛ్లోకమ్” అని సిద్ధించును.

132. సుప్ ప్రతినా మాత్రార్థే (2-1-9)

శాకస్య లేశః శాకప్రతి. మాత్రార్థే కిమ్ ? వృక్షం వృక్షం ప్రతి విద్యోతతే విద్యుత్.
“సుబంతము కొంచెము (మాత్రము) అని అర్థమున ఉపయోగించినపుడు ప్రతి అను అవ్యయముతో నిత్యముగా సమసించి అవ్యయీభావ సమాసమగును.

“మాత్ర” అనగా ఒక చుక్క లేక కొంచెము అని అర్థము. ‘శాకస్య లేశః’ (కొంచెము కూర) – శాకప్రతి, సూత్రములో “ ప్రతినా ” అని తృతీయా విభక్తి యందున్నది కావున ‘ప్రతి’ శబ్దము ఉపసర్జనము కాదు. అవ్యయము ఉత్తరపదముగా కలిగిన

అవ్యయీభావసమాసము ఏర్పడుచున్నది. ఇటువంటి నియమమే తరువాత సూత్రమున కూడా వర్తించును. సూత్రమున 'మాత్ర' శబ్దము చెప్పుట వలన 'వృక్షం వృక్షం ప్రతి విద్యోతతే' అనునపుడు నియన్త్రణము లేదు, కావున ఈ సూత్రము రాదు.

133. అక్షశలాకాసంఖ్యాః పరిణా (2-1-10)

ద్యూతవ్యవహారే పరాజయే ఏవాయం సమాసః. అక్షేణ విపరీతం వృత్తమ్ అక్షపరి. శలాకాపరి, ఏకపరి.

ద్యూత వ్యవహారమునందు ప్రయోగింపబడిన అక్ష, శలాకాపదములు, సంఖ్యావాచకములు కూడ పరి అను అవ్యయముతో నిత్యముగా సమసించును.

అక్షపరి - అక్షేణ విపరీతం వృత్తమ్ (ఒక పాచికవల్ల జరిగిన పరాజయము)

శలాకపరి - (శలాకము వలన జరిగిన పరాజయము)

ఏకపరి - (ఒకసారి పడుట వలన జరిగిన పరాజయము)

134. విభాషా (2-1-11)

అధికారోఽయమ్. ఏతత్ సామర్థ్యాదేవ ప్రాచీనానాం నిత్యసమాసత్వమ్. 'సుప్సుపా' ఇతి తు న నిత్యసమాసః. అవ్యయమ్ ఇత్యాదిసమాసవిధానాద్ జ్ఞాపకాత్.

ఇది అధికార సూత్రము. అందువలన 'విభాషా' అనునది సమాసాధికారము వరకు పఠించిన సూత్రములన్నింటియందును అనువర్తించును. దీని మూలముగా ఇంతకు ముందు విధించిన సమాసములు నిత్యములు అని తెలియుచున్నది. విభాషా మూడు విధములు.

ప్రాప్త విభాషా - ముందు సామాన్య విధాయక సూత్రము చెప్పిన తర్వాత వికల్ప సూత్రము చెప్పిన ప్రాప్తవిభాష అగును.

అప్రాప్త విభాషా - సామాన్య విధాయక సూత్రము చెప్పకుండానే వికల్ప సూత్రము చెప్పిన అప్రాప్త విభాష అగును.

ప్రాప్తాప్రాప్త విభాషా - పై రెండు లక్షణములు కలిగిన యెడల ప్రాప్తాప్రాప్త విభాష అగును.

135. అపపరిబహిరఞ్చవః పఞ్చమ్యా (2-1-12)

అపవిష్ణు-సంసారః అపవిష్ణోః. పరివిష్ణు పరివిష్ణోః. బహిర్వనమ్ - బహిర్వనాత్.

ప్రాగ్వనమ్- ప్రాగ్వనాత్.

అప, పరి, బహిః మరియు అఞ్చు అను దానితో అంతమగు అవ్యయములు పంచమీ విభక్త్యంత పదములతో వైకల్పికముగా సమసించి అవ్యయీభావసమాసత్వమును పొందును. " అపవిష్ణోః సంసారః " (విష్ణువు నుంచి బయటనే సంసారబంధము) అను వాక్యము నుంచి ' అపవిష్ణు ' అను అవ్యయీభావసమాసము ఏర్పడును. ఇట్లే పరివిష్ణు–పరివిష్ణోః ఇత్యాది ఉదాహరణములు కూడ సిద్ధించును.

136. ఆఙ్ మర్యాదాభివిధ్యోః (2-1-13)

ఏతయోరాఙ్ పఞ్చమ్యన్తేన వా సమస్యతే, సోఽవ్యయీభావః. ఆముక్తి సంసారః, ఆ ముక్తేః. ఆబాలం హరిభక్తిః – ఆ బాలేభ్యః.

మర్యాదా(కట్టుబాటు), అభివిధి (పొలిమేర) అను అర్థములను బోధించు 'ఆఙ్' అను అవ్యయము పంచమ్యంతముతో వైకల్పికముగా అవ్యయీభావ సమాసమగును.

ఆముక్తేః సంసారః (ముక్తి వచ్చు వరకు సంసారము యొక్క కట్టుబాటు) అను వాక్యము వలన సమాసపక్షమున 'ఆముక్తి సంసారః' అని సిద్ధించును.

అలాగే 'ఆబాలేభ్యః హరిభక్తిః' (బాల్యావస్థ నుంచి హరిభక్తి) అను అభివిధ్యర్థమున ఉపయోగింపబడిన 'ఆ' అను అవ్యయము బాల శబ్దముతో సమసించి 'ఆబాలం' అను అవ్యయీభావసమాసమగును.

137. లక్షణేనాభిప్రతీ ఆభిముఖ్యే (2-1-14)

ఆభిముఖ్యద్యోతకావభిప్రతీ చిహ్నవాచినా సహ ప్రాగ్వత్. అభ్యగ్ని శలభాః పతన్తి, అగ్నిమభి. ప్రత్యగ్ని, అగ్నిం ప్రతి.

'అభిముఖభావముతో లక్ష్యము వైపునకు వెళ్ళు' అను అర్థములో ప్రయోగింపబడిన అభి, ప్రతి అను అవ్యయములు వైకల్పిముగ సుబంతముతో సమసించును. అది అవ్యయీభావ సమాసము. లక్షణము (గుర్తు), గమ్యస్థానము.

"అనుర్లక్షణే" (1-4-84), "లక్షణేత్థంభూతాఖ్యానభాగవీప్సాసు ప్రతిపర్యనవః" (1-4-90) అను సూత్రములచే కారకత్వము, ద్వితీయావిభక్తి విధింపబడిన ఉదాహరణములలోని అభి, ప్రతి అను కర్మ ప్రవచనీయ సంజ్ఞకములు కూడ ఇందు

గ్రాహ్యములు.

"అగ్నిమ్ అభి శలభాః పతన్తి" అను వాక్యములో 'అభి' శబ్దమును ఆశ్రయించుకొని ఉన్న, 'అగ్ని' శబ్దమునకు ద్వితీయావిభక్తి ప్రయోగింపబడినది. "అగ్నిముఖముగా మిడతలు నిప్పులో పడుచున్నాయి " అను అర్థములో ఉపయోగించిన 'అభి' అను అవ్యయం అగ్ని శబ్దముతో సమసించి 'అభ్యగ్ని' అని వైకల్పికముగా అవ్యయీభావ సమాసము ఏర్పడును.

"ప్రత్యగ్ని" అను సమాసము లేదా 'అగ్నిం ప్రతి' అను వాక్యము పై అర్థములోనే ఉపయోగించవచ్చు.

138. అనుర్యత్సమయా (2-1-15)

యం పదార్థం సమయా ద్యోత్యతే తేన లక్షణభూతేనానుః సమస్యతే సోఽవ్యయీభావః. అనువనమ్ అశనిర్గతః. వనస్య సమీపం గత ఇత్యర్థః.

పూర్వ సూత్రము నుండి 'లక్షణేన' అనుపదము అనువర్తించును. సమీపబోధార్థకమైన 'అను' అను అవ్యయము వైకల్పికముగా సమర్థమైన సుబంతముతో సమసించి అవ్యయీభావసమాసముగా ఏర్పడును. సమయా అనగా 'దగ్గర' అని అర్థము.

'అనువనం అశనిర్గతః' (పిడుగు అడవికి చేరువున పడినది) అను అర్థములో 'అనువనమ్' (వనసమీపము) అని అవ్యయీభావసమాసము.

139. యస్య చాయామః (2-1-16)

యస్య దైర్ఘ్యమనునా ద్యోత్యతే తేన లక్షణభూతేనానుః సమస్యతే. అనుగంగమ్ వారాణసీ. గంగాయా అను. గంగాదైర్ఘ్యసదృశదైర్ఘ్యోపలక్షితేత్యర్థః.

పూర్వసూత్రము నుండి 'అను' అనుపదము ఈ సూత్రమున అనువర్తించును. ఆయామము అనగా పొడువు అని అర్థము. 'పొడువు' అను అర్థమున ప్రయోగింపబడిన 'అను' అను అవ్యయము సమర్థమగు సుబంతముతో సమసించి వైకల్పికముగా 'అవ్యయీభావసమాసము' అగును.

"గంగాయాః అను" (గంగానది ప్రవహించుచున్న పొడువున వారణాసి ఉన్నది) అను వాక్యము నుండి "అనుగంగమ్" అను అవ్యయీభావసమాసమేర్పడును. వారణాసి యొక్క పొడవు గంగానది పొడువుతో కొలువబడుచున్నదన్న అర్థము స్ఫురించుచున్నది.

140. తిష్ఠద్గుప్రభృతీని చ (2-1-17)

ఏతాని నిపాత్యన్తే. తిష్ఠన్తి గావో యస్మిన్ కాలే స తిష్ఠద్గుః దోహనకాలః. ఆయతీగవమ్. ఇహ శత్రాదేశః పుంవద్భావవిరహః సమాసాన్తశ్చ నిపాత్యతే. ఖలేయవమ్ ఇత్యాది.

"తిష్ఠద్గు" గణములో పఠింపబడిన సమాసములన్నియు అవ్యయీభావములే అని యీ సూత్రార్థము. కొన్ని ధాతువులు తిఙన్త లక్షణాలను కోల్పోయి సుబంతలక్షణాలైన లింగాన్ని, విభక్తిని కలిగి ఉంటాయి. లింగవిభక్తులనే సుబంత లక్షణాలు కలిగిన విశిష్ట ప్రయోగాలను పాణిని పరిగణనం చేసి ఒక గణంగా రూపొందించి వాటికి అవ్యయీభావసమాసమును అనువర్తింపచేశాడు. పాలు పితుకు సమయమునందు నియతముగా ఆవులు నిలుచుకొని యుంటవి గాన 'తిష్ఠంతి గావః' అను వాక్యము నుండి 'తిష్ఠద్గు' అను అవ్యయీభావసమాసము కాలవాచకముగా ఏర్పడినది. ఆవులు అడవి నుంచి తిరిగి వచ్చు సమయమును బోధించుటకు "ఆయతీగవమ్" అనే అవ్యయీభావసమాసము ఏర్పడినది. అలాగే 'ఖలేయవమ్' అను అవ్యయీభావసమాసము బార్లీ పంట నూర్పుకాలమును బోధించును.

141. పారే మధ్యే షష్ఠ్యా వా (2-1-18)

పారమధ్యశబ్దౌ షష్ఠ్యన్తేన సహ వా సమస్యేతే. ఏదన్తత్వం చానయోర్నిపాత్యతే. పక్షే షష్ఠీతత్పురుషః. పారేగఙ్గాదానయ. గఙ్గాపారాత్. మధ్యేగఙ్గాత్. గఙ్గామధ్యాత్. మహావిభాషయా వాక్యమపి. గఙ్గాయాః పారాత్. గఙ్గాయా మధ్యాత్.

'ఆవలి దరి' అను అర్థబోధకమైన పారే అను సుంబంతము 'నడుమ' అను అర్థబోధకమైన 'మధ్యే' అను సుబంతము వైకల్పికముగా 'షష్ఠీవిభక్త్యంత' పదముతో సమసించి అవ్యయీభావ సమాసముగా ఏర్పడును. పార, మధ్య అను పదములు పారే, మధ్యే అని సూత్రమున చెప్పబడుటవల్ల ఆ విధముగా సమాసమునందు నియమింపబడినది.

గంగాయాః పారాత్, గంగాయాః మధ్యాత్ అను వాక్యముల నుండి వైకల్పికముగా పారేగంగాత్, మధ్యేగంగాత్ అను అవ్యయీభావ సమాసములు ఏర్పడినవి. పారే, మధ్యే అను సుబంతములు సుబంతములతో కలిసి అవ్యయీభావసమాసములగుచున్నవి. 'విభాషా' అను సూత్రముననుసరించి "గంగాయాః పారాత్, గంగాయాః మధ్యాత్"

ఇత్యాదులు కూడ ఉపయోగింపవచ్చును. ప్రస్తుత సూత్రము నుండి 2-1-21 (అన్య పదార్థే చ సంజ్ఞాయామ్) అనువరకు నాలుగు సూత్రములలో సుబంతముల మధ్య ఏర్పడు అవ్యయీభావసమాసములు వివరింపబడుచున్నవి.

142. సంఖ్యా వంశ్యేన (2-1-19)

వంశో ద్విధా. విద్యయా జన్మనా చ. తత్ర భవో వంశ్యః. తద్వాచినా సహ సంఖ్యా వా సమస్యతే. ద్వౌ మునీ వంశ్యౌ ద్విముని. వ్యాకరణస్య త్రిముని. విద్యాతద్వతామభేదవివక్షాయామ్ త్రిముని వ్యాకరణమ్. ఏకవింశతి భారద్వాజమ్.

వంశము రెండు విధములు, రక్తసంబంధమైన అనగా జన్మ సంబంధమైన తాతముత్తాతలను సూచించునది ఒకటైతే గురుపరంపరను సూచించునది రెండవది.

సంఖ్యావాచకమగు శబ్దము 'వంశమునకు సంబంధించినవాడు' అను అర్థమును బోధించు సుబంతముతో వైకల్పికముగా సమసించి అవ్యయీభావ సమాసము అగును.

'ద్విముని వ్యాకరణస్య' అను వాక్యమునందు 'ద్విముని' అను సమాసము అవ్యయీభావసమాసము. 'పాణిని, పతంజలి అను ఇద్దరు మునులు ప్రధాన ప్రవక్తలుగా కలిగిన వ్యాకరణ శాస్త్రము' అను అర్థమను ఈ సమాసమును బోధించును. అటులనే 'త్రిముని వ్యాకరణమ్' అను వాక్యము నందు 'త్రిముని' అను అవ్యయీభావసమాసము. 'త్రిముని' అనగా పాణిని, కాత్యాయనుడు, పతంజలి అను ముగ్గురు ప్రధాన ప్రవక్తలు కలగినది అని అర్థము.

'ఏకవింశతి భారద్వాజమ్' అని అవ్యయీభావసమాసము 'ఇరువదియొక్క' ఋషులు కలిగిన భారద్వాజవంశమును బోధించును. ఇది రక్తసంబంధము వలన బోధించుచున్న అవ్యయీభావసమాసము.

143. నదీభిశ్చ (2-1-20)

నదీభిస్సహ సంఖ్యా ప్రాగ్వత్. సమాహారే చాయమిష్యతే (వా) సప్తగఙ్గమ్. ద్వియమునమ్.

'సంఖ్యా' అను పదము పూర్వసూత్రము నుండి అనువర్తించును. సంఖ్యావాచకము నదీవాచకములతో సమసించి అవ్యయీభావసమాసమగును. సప్తగంగమ్ (ఏడు గంగలు కలిసిన కూడలి), ద్వియమునమ్ (రెండు యమునలు కలిసే కూడలి) అని (సప్తగంగమ్ – సప్తానాం గంగానాం సమాహారః), ద్వియమునమ్ – ద్వయోః యమునయో సమాహారః)

అవ్యయీభావసమాసములు ఏర్పడినవి.

(వా) సమాహారే చాయమిష్యతే

సప్తానాం గంగానాం సమాహారః – సప్తగంగమ్,

ద్వయోః యమునయోః సమాహారః – ద్వియమునమ్.

ఇచ్చట 'తద్ధితార్థోత్తర పదసమాహారే చ' (2-1-51) అను సమాసమును బాధించి అవ్యయీభావసమాసమును వార్తికకారుడు విధించి విభక్తి ప్రత్యయరహితముగా ప్రయోగమున నున్న యీ సమాసములను సాధించవచ్చని నిరూపించాడు.

144. అన్యపదార్థే చ సంజ్ఞాయామ్ (2-1-21)

అన్యపదార్థే విద్యమానం సుబన్తం నదీభిస్సహ నిత్యం సమస్యతే సంజ్ఞాయామ్. విభాషాఽధికారేఽపి వాక్యేన సంజ్ఞానవగమాదిహ నిత్యసమాసః. ఉన్మత్తగఙ్గం నామ దేశః. లోహిత గఙ్గమ్.

పూర్వ సూత్రమునుండి 'నదీభిః' అను పదము అనువర్తించును. సంజ్ఞావాచకమును, అన్యపదార్థబోధకమును అగునట్టి ఒక సుబంతము నదీవాచకమైన సుబంతముతో సమసించి అవ్యయీభావసమాసమగును. ఉన్మత్తగంగమ్ అనునది ఒక ఉదాహరణ. 'ఉన్మత్తగఙ్గ' అనగా ఒక ప్రాంతం యొక్క పేరు. ఆ ప్రాంతములో గంగానదీ తీవ్రమైన రీతిలో ప్రవహించును. అటులనే లోహితగంగమ్, (దేశవాచకము), కృష్ణగంగమ్ (సంజ్ఞా వాచకము)లు నిత్యసమాసములు.

" అవ్యయం విభక్తి .... " (2-1-6) నుండి అన్యపదార్థేచ సంజ్ఞాయామ్ (2-1-21) వరకు ఉన్న సూత్రములు అవ్యయీభావసమాస విధాయక సూత్రాలు.

145. సమాసాన్తాః (5-4-69)

ఇత్యధికృత్య – ఇది అధికార సూత్రము. పాణిని మహర్షి సమాసాంతమున వచ్చు మార్పులను తద్ధితప్రకరణమున ప్రత్యయము చేర్చుటవలన ఏర్పడినట్లు చూపెను. దీని వలన సమాసమునకు తద్ధితప్రత్యయ స్వరము సిద్ధించును. ఇది వైదిక ప్రక్రియ యందు స్పష్టముగా తెలియనగును. " సమాసాన్తః స్యాత్ " అని ప్రతిసూత్రము యొక్క వృత్తి యందును చేర్చుటవలన సూత్రమును పూర్ణవాక్యముగ ప్రదర్శించవచ్చు.

146. అవ్యయీభావే శరత్ప్రభృతిభ్యః (5-4-107)

శరదాదిభ్యష్టచ్ స్యాత్సమాసాన్తోఽవ్యయీభావే. శరదస్సమీపమ్ ఉపశరదమ్. ప్రతివిపాశమ్. శరద్, విపాశ్, అనస్, మనస్, ఉపానహ్, దివ్, హిమవత్, అనడుహ్, దిశ్, దృశ్, చేతస్, చతుర్, త్యద్, తద్, యద్, కియత్. 'జరాయాజరస్ చ'. (గణసూ) ఉపజరసమ్. ప్రతిపరసమనుభ్యోఽక్ష్ణః (గణసూ). 'యస్యేతి చ'. ప్రత్యక్షమ్. అక్ష్ణః పరమ్ ఇతి విగ్రహే సమాసాన్తవిధానసామర్థ్యాదవ్యయీభావః. 'పరోక్షే లిట్' ఇతి నిపాతనాత్ పరస్యైకారాదేశః. పరోక్షమ్. పరోక్షా క్రియా ఇత్యాది తు అర్శ ఆద్యచి. సమక్షమ్. అన్వక్షమ్.

శరదాది గణంలోని అవ్యయీభావ సమాసములకు చివర 'టచ్' అను ప్రత్యయము చేరును. ఉపశరదమ్ - శరదః సమీపమ్, 'అవ్యయం విభక్తి..... ' (2-1-6) అను సూత్రముచే సమీపము అను అర్థములో సమసించి 'టచ్' ప్రత్యయమునందలి 'అ' చేరగా ఉపశరదమ్ అని సిద్ధించును. ఇట్లే 'జరాయాః సమీపమ్' ఉపజరసమ్ అనునది సిద్ధించును. 'జర' అను దాని స్థానమున 'జరస్' ఆదేశము వచ్చును.

పరోక్షమ్ - అక్ష్ణః పరమ్ అని విగ్రహవాక్యము. 'అక్షి' శబ్దము శరదాది గణమున లేకపోవుటచే ప్రస్తుతసూత్రముచే 'టచ్' ప్రత్యయం రావటానికి అవకాశం లేదు. ఇకారాన్తము. అకారాన్తముగా మారిన గాని పరోక్షమ్ అను సమాసము రాదు.

'పరోక్షే లిట్' (3-2-115) అను సూత్రమున పరోక్షమ్ అను సమాసమును పాణిని చెప్పెను. అవ్యయీభావ సమాస సూత్రం వలన 'పరోక్షమ్' అనునది సిద్ధింపకపోయినప్పటికి పాణిని ప్రయోగమును ప్రమాణముగా చూపి 'పరోక్షమ్' అను సమాసం యొక్క సాధుత్వమును సాధింపవలెనని భట్టోజి దీక్షితుల అభిప్రాయము. సూత్రములలోని ప్రయోగములవల్ల కూడా సాధుత్వమును సాధింపవచ్చని బాలమనోరమా వాఖ్యాత వాసుదేవ దీక్షితులు స్పష్టం చేసియున్నాడు.

ఇదే విధంగా ప్రత్యక్షమ్, సమక్షమ్, అన్వక్షమ్ అను అవ్యయీభావ ప్రయోగములను పాణిని ప్రయోగములచే సాధింపవలెను. ఇది వ్యాఖ్యాన సంప్రదాయ పద్ధతి.

147. అనశ్చ (5-4-108)

అన్నన్తాదవ్యయాభావాట్టచ్ స్యాత్.

'అన్' అను శబ్దముతో అంతముగా కలిగిన అవ్యయీభావ సమాసమునకు 'టచ్' అను సమాసాంత ప్రత్యయము చేరును. ఉప+రాజన్+టచ్ అని ఉండగా 'రాజన్' శబ్దములోని 'అన్' నకు క్రింది సూత్రముచేత లోపము చెప్పబడినది.

148. నస్తద్ధితే (6-4-144)

నాన్తస్య భస్య టేర్లోపః స్యాత్తద్ధితే. ఉపరాజమ్. అధ్యాత్మమ్.

నకారాంతమై 'భ' సంజ్ఞ కలిగిన ప్రాతిపదిక అంత్యనకారమునకు తద్ధితప్రత్యయం పరమైనపుడు లోపము వచ్చును.

ఉపరాజమ్ అధ్యాత్మమ్ – అచ్చుతోగాని యకారముతోగాని ప్రారంభించు 'సుప్' ప్రత్యయము, తద్ధితప్రత్యయమునకు ముందున్న ప్రాతిపదికకు 'భమ్' అను సంజ్ఞ వచ్చును (యచిభమ్ (1-4-18), తద్ధితాః (4-1-76) అను అధికారము నందు సమాసాంతములను పఠించుటవలన ప్రాతిపదికకు భసంజ్ఞ వచ్చును.

149. నపుంసకాదన్యతరస్యామ్ (5-4-109)

అన్నన్తం యత్ క్లీబం తదన్తాదవ్యయీభావాట్టజ్వా స్యాత్. ఉపచర్మమ్. ఉపచర్మ.

'అన్' అను శబ్దముతో అంతమగుచు నపుంసకలింగమైన అవ్యయీభావ సమాసమునకు వికల్పముగా 'టచ్' ప్రత్యయము చేరును. ముందు సూత్రము నుండి అన్నంత శబ్దము అనువర్తించును. ఉపచర్మ (నకారాంత అవ్యయీభావము) ఉపచర్మమ్ (టజంతము).

150. నదీపౌర్ణమాస్యాగ్రహాయణీభ్యః (5-4-110)

వా టచ్ స్యాత్. ఉపనదమ్. ఉపనది. ఉపపౌర్ణమాసమ్. ఉపపౌర్ణమాసి. ఉపాగ్రహాయణమ్. ఉపాగ్రహాయణి.

నదీ, పౌర్ణమాసీ, ఆగ్రహాయణీ అను పదములు ఉత్తర పదములుగా గలిగిన అవ్యయీభావసమాసములకు సమాసాంతమైన 'టచ్' ప్రత్యయము వైకల్పికముగా విధింపబడును. 'నద్యాః సమీపమ్' – ఉపనదమ్ ('టచ్' చేరగా ఏర్పడిన అవ్యయీభావసమాసము), ఉపనది (టచ్ చేరని సమాసము). ఉపపౌర్ణమాసమ్,

ఉపపౌర్ణమాసి, ఉపాగ్రహాయణమ్ మరియు ఉపాగ్రహాయణి అనునవి ఉదాహరణములు.

151. ఝయః (5-4-111)

ఝయన్తాదవ్యయీభావాట్టజ్వా స్యాత్. ఉపసమిధమ్. ఉపసమిత్.

'ఝయ్' ప్రత్యాహారవర్ణములతో అంతమగు అవ్యయీభావసమాసములకు వైకల్పికముగా సమాసాంతమున టచ్ ప్రత్యయము వచ్చును.

ఉదా - ఉపసమిధమ్ (టచ్), ఉపసమిత్ (టచ్ ప్రత్యయం లేకుండా).

152. గిరేశ్చ సేనకస్య (5-4-112)

గిర్యన్తాదవ్యయీభావాట్టజ్వా స్యాత్. సేనకగ్రహణం పూజార్థమ్. ఉపగిరమ్. ఉపగిరి.

'సేనకుడు' అను పూర్వవైయాకరణుని గౌరవార్థము పాణిని ఈ సూత్రము పేర్కొని వైయాకరణుల అభిప్రాయములను వైకల్పికముగా గ్రహింపవలెనని చూపెను.

పూర్వసూత్రము నుండి 'అన్యతరస్యామ్' అనునది అనువర్తించుటచే పూర్వాచార్యుల స్మరణము గౌరవార్థమేనని తెలిచుయున్నది.

ఉపగిరమ్ (టచ్ ప్రత్యయంతో కూడిన అవ్యయీభావము), ఉపగిరి (వైకల్పికముగా 'టచ్' ప్రత్యయం చేరని అవ్యయీభావము).

ఇత్యవ్యయీభావసమాసప్రకరణమ్

అథ తత్పురుషసమాస ప్రకరణమ్

"తస్య పురుషః" – "తత్పురుషః". ఈ తత్పురుష సమాసమున రెండు పదములుండును. అవి నామవాచకములై ఉండును. రెండు పదములు పూర్వ, ఉత్తర పదములుగా చెప్పబడును. వాటిలో ఒక పదం 'విభక్తి' ప్రత్యయం కలిగి విశేషణమై రెండవ పదముతో అన్వయిస్తూ ఉంటుంది. పూర్వపదము ప్రథమావిభక్తి తప్ప మిగిలిన విభక్తులయందు, ఉత్తరపదము ప్రథమావిభక్తి యందు ఉండును.

153. తత్పురుషః (2-1-22)

అధికారోఽయం. ప్రాగ్బహువ్రీహేః.

ఇది అధికార సూత్రము. "శేషో బహువ్రీహిః" (2-2-23) అను సూత్రము వరకు తత్పురుషసమాసములుగా చెప్పబడుతాయి. ఈ సూత్రమువల్ల ఏర్పడ్డ ప్రతిసమాసమునకు సమాససంజ్ఞతోపాటుగా తత్పురుష సంజ్ఞ కూడా విధింపబడును.

154. ద్విగుశ్చ (2-1-23)

ద్విగురపి తత్పురుషసంజ్ఞః స్యాత్. ఇదం సూత్రం త్యక్తుం శక్యమ్. సంఖ్యాపూర్వో ద్విగుశ్చేతి పఠిత్వా చకార బలేన సంజ్ఞాద్వయసమావేశస్య సువచత్వాత్. సమాసాన్తః ప్రయోజనమ్. పఞ్చరాజమ్.

ద్విగు సమాసము కూడా తత్పురుష సంజ్ఞకమగును. "తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చ" (2-1-51) అను సూత్రముచే విధింపబడు సమాసమునకు "సంఖ్యాపూర్వో ద్విగుః" (2-1-52) అను సూత్రముచే ద్విగు సంజ్ఞ వచ్చును. అట్టి ద్విగు సంజ్ఞకములైన సమాసములు తత్పురుషసంజ్ఞకములు కూడా అవుతాయి.

ఈ సూత్రము చెప్పబడనిచో ద్విగుసంజ్ఞ చేత తత్పురుష సంజ్ఞ బాధింపబడి ద్విగు సమాసమునకు తత్పురుష సంజ్ఞ లేకుండెడిది. పంచానాం రాజ్ఞాం సమాహారః 'పంచరాజమ్' ఇత్యాదులందు సమాసాన్తములైన టచ్ ప్రత్యయాదుల అవసరమును ఈ సూత్రము తెలుపుచున్నది.

ద్వితీయా తత్పురుషః

155. ద్వితీయా శ్రితాతీతపతితగతాత్యస్తప్రాప్తాపన్నైః (2-1-24)

ద్వితీయాన్తం శ్రితాదిప్రకృతికైః సుబన్తైస్సహ వా సమస్యతే, స తత్పురుషః. కృష్ణం శ్రితః – కృష్ణశ్రితః. దుఃఖమతీతః – దుఃఖాతీతః.

(వా) గమ్యాదీనాముపసంఖ్యానమ్

గ్రామం గమీ – గ్రామగమీ. అన్నం బుభుక్షుః – అన్నబుభుక్షుః.

ద్వితీయా విభక్త్యంతమగు పదము శ్రిత, అతీత, పతిత, గత, అత్యస్త, ప్రాప్త, ఆపన్న మొదలగు శబ్దములు ప్రకృతులుగా గల సుబంతముతో వికల్పముగా సమసించును.

అది తత్పురుష సమాసమగును. "ప్రాక్ కడారాత్ సమాసః" (2-1-3) అను సూత్రము నుండి "సమాసః" అను పదము, "సహ సుపా" (2-1-4) అను సూత్రము నుండి 'సుపా' అను పదము, "తత్పురుషః" (2-1-22) అను సూత్రం నుండి 'తత్పురుష' అను పదములు అనువర్తించును. "విభాషా" (2-1-11) అను సూత్రము నుండి 'విభాషా' అను పదము కూడా అనువర్తించును. "సమర్థః పదవిధిః" (2-1-1) అను సూత్రముచే సమస్యమాన పదముల రెండింటికి మధ్య ఏకార్థీభావము కాని వ్యపేక్షా సామర్థ్యము గాని ఉండవలెనని నిర్ధారితమై ఉన్నది.

ఉదా – కృష్ణశ్రితః – కృష్ణం శ్రితః అని లౌకిక విగ్రహవాక్యము. కృష్ణ + అమ్, శ్రిత+సు అని అలౌకిక విగ్రహవాక్యము. 'కృష్ణ +అమ్' అను ద్వితీయాంతమగు పదమునకు 'శ్రిత+సు' అను సుబంతముతో ఈ సూత్రముచే సమాసము. సమాసమును విధించు ఈ సూత్రమున "ద్వితీయా" అనునది ప్రథమానిర్దిష్టమగుటచే "ప్రథమానిర్దిష్టం సమాసముపసర్జనమ్" అను సూత్రముచే 'కృష్ణ' శబ్దమునకు ఉపసర్జన సంజ్ఞ వచ్చి "ఉపసర్జనం పూర్వమ్" అను సూత్రముచే పూర్వ నిపాతమును పొందును. 'సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయోః' అను సూత్రముచే 'సుప్'లకు లోపం విధించినా, సమాసత్వము వలన మరల 'సు' ప్రత్యయం విధించి, రుత్వ విసర్గలు కూడ విధించగ "కృష్ణశ్రితః" అని ప్రథమైకవచనము రూపమేర్పడును.

అలాగే దుఃఖాతీతః – "దుఃఖమ్ అతీతః" అని లౌకికవిగ్రహవాక్యము. పైవిధముగానే 'దుఃఖాతీతః' అని రూపమగును. గ్రామగతః – గ్రామం గతః, గ్రామాత్యస్తః – గ్రామం అత్యస్తః, గ్రామప్రాప్తః – గ్రామం ప్రాప్తః ఇత్యాది ఉదాహరణములు ఇక్కడ చెప్పవచ్చును.

(వా) గమ్యాదీనాముపసంఖ్యానమ్

గ్రామగమీ – గ్రామం గమీ, అన్న బుభుక్షుః – అన్నం బుభుక్షుః. అను ఉదాహరణములు "ద్వితీయా శ్రితాతీత...." (2-1-24) ఇత్యాది సూత్రముచే సిద్ధింపబడకపోవుట వలన ఈ వార్తికముచే వార్తికకారుడు సిద్ధింపజేసెను.

156. స్వయం క్తేన (2-1-25)

'ద్వితీయా' ఇతి న సమ్బధ్యతే, అయోగత్వాత్. స్వయంకృతస్యాపత్యం – స్వాయంకృతిః.

"స్వయం" అనునది అవ్యయము. అందుచే "ద్వితీయా....." (2-1-24) ఇత్యాది

సూత్రము నుండి 'ద్వితీయా' శబ్దము అనువర్తించదు.

'స్వయం' అను అవ్యయము సమర్థమై 'క్త' ప్రత్యయాంతమైన పదముతో సమసించును. అది తత్పురుష సమాసము. ఉదా – స్వయం కృతిః. సమాసము చేయుటవల్ల 'ఆదివృద్ధి' వచ్చును. ఉదా – స్వాయంకృతిః – స్వయం కృతస్య అపత్యం.

157. ఖట్వా క్షేపే (2-1-26)

ఖట్వాప్రకృతికం ద్వితీయాన్తం క్తాన్తప్రకృతికేన సుబన్తేన సమస్యతే నిందాయామ్. ఖట్వారూఢో జాల్మః. నిత్య సమాసోఽయమ్. న హి వాక్యేన నిందా అవగమ్యతే.

'క్తేన' అను పదము పూర్వసూత్రమునుండి అనువర్తించును. సమాసము చేత నింద గమ్యమానమైనపుడు ద్వితీయా విభక్త్యంత 'ఖట్వా' శబ్దము 'క్తా' న్త శబ్దముతో సమసించి తత్పురుషమగును.

ఖట్వా రూఢః (జాల్మః) – ఖట్వామ్ ఆరూఢః. 'ఖట్వారూఢుడు' అనగా జాల్ముడు. (చక్కగా యోచింపక పనిచేయువాడు, (క్రూరుడు) అని అర్థము. 'విభాషా' (2-1-11) అను అధికారము ఈ సూత్రమున అనువర్తిస్తున్ననూ ఫలించదు. వాక్యము చేత 'నింద' అవగతము కాదు కావున యీ సమాసము నిత్యసమాసము.

బ్రహ్మచారి మంచముపై నిద్రింపకూడదు. మంచముపై నిద్రించుట భోగములననుభవించుటను సూచించును. విద్యార్థి దశయందే వివాహాదికముల ద్వారా భోగముల యందు ఆసక్తుడయిన వ్యక్తి నిందార్హుడు. ఈ నిందను తెలుపుటకే ద్వితీయాతత్పురుష సమాసము విధింపబడినది.

158. సామి (2-1-27)

సామికృతమ్. 'అర్ధము' అను అర్థమును బోధించు 'సామి' అను అవ్యయము 'క్తా' న్తముతో సమసించి తత్పురుషయగును. 'సామికృతమ్' – అనగా సగము చేయబడినది.

159. కాలాః (2-1-28)

క్తేనేత్యేవ. అనత్యన్తసంయోగార్థం వచనమ్. మాసప్రమితః ప్రతిపచ్చన్ద్రః. మాసం పరిచ్ఛేత్తుమారబ్ధవానిత్యర్థః.

ద్వితీయా విభక్త్యన్తమైన కాలవాచక పదము సమర్థమైన క్తా న్త పదముతో

వైకల్పికముగా సమసించి తత్పురుష సమాసమగునని భావము. ఈ సూత్రము యొక్క సంపూర్ణార్థమును నిర్ణయించుటకు దీని తర్వాత సూత్రము "అత్యన్తసంయోగే చ" (2-1-29) అను దానితో కలిపి వ్యాఖ్యానింపవలెను. రెండు సూత్రములందును ద్వితీయా విభక్త్యన్త కాలవాచకములే 'క్తా' న్త పదముతో సమసించునని తెలుపుచున్నది. అందువలన "అత్యన్త సంయోగే చ" (2-1-29) సూత్రములోని 'అత్యన్తసంయోగే' అను నియమమును అనుమాన బలముచే 'కాలాః' (2-1-28) అను సూత్రములో చేర్చవలెను. అపుడే 'కాలాః' అను సూత్రమునకు సార్థకత ఏర్పడును. ఉత్తరసూత్రము నుండి పూర్వ సూత్రమునకు నియమము అనువర్తించుటకు ఇది ఉదాహరణము.

ద్వితీయా విభక్త్యంత పదము అత్యంత సంయోగమున ప్రయోగింపబడినదా లేక అనత్యంత సంయోగమున ప్రయోగింపబడినదా అను విషయమును తత్ ప్రయోగానుసారమే గ్రహింపవలెను.

'వ్యాకరణ కర్తలు ఉన్నదానిని వివరించగలరే కాని తమ సూత్రములచే అర్థనియమము చేయలేరు' అను సత్యాన్ని ఈ సూత్రము తెలుపుచున్నది.

"మాసప్రమితః ప్రతిపచ్చంద్రః" అను ప్రయోగము నందు 'మాసప్రమితః' అను ప్రయోగము ద్వితీయా తత్పురుష అనత్యంత సంయోగార్థమున ఏర్పడినది. 'పాడ్యమి నాటి చంద్రుడు మాసమును కొలుచుటకు ప్రారంభించెను.' అని అనత్యంత సంయోగార్థము.

160. అత్యన్తసంయోగే చ (2-1-29)

'కాలాః' ఇత్యేవ. అక్తాన్తార్థం వచనమ్. ముహూర్తం సుఖమ్ ముహూర్తసుఖమ్.

"కాలాః" (2-1-28) అను పూర్వసూత్రము నుండి కాలాః, క్తేన అను పదములు అనువర్తించును. అవ్యవచ్ఛిన్న సంపర్కము కలిగిన కాలవాచకమైన ద్వితీయాంతపదము సమర్థమగు క్తాన్తముతో సమసించి వైకల్పికముగా తత్పురుష సమాసమగును.

ముహూర్తసుఖమ్ - ముహూర్తం సుఖమ్ (ముహూర్త కాలపరిమితి కలిగిన సుఖం) అను ద్వితీయా తత్పురుష అత్యంతసంయోగార్థమును బోధించును. ముహూర్తసమయము మొత్తం ప్రారంభం నుంచి అంతం (చివర) వరకు సుఖము వ్యాపించుచున్నది.

తృతీయా తత్పురుషః

161. తృతీయా తత్కృతార్థేన గుణవచనేన (2-1-30)

తత్కృతేతి లుప్తతృతీయాకమ్. తృతీయాన్తం తృతీయాన్తార్థకృతగుణవచనేన, అర్థశబ్దేన చ సహ ప్రాగ్వత్. శఙ్కులయా ఖణ్డః శఙ్కులాఖణ్డః. ధాన్యేనార్థో ధాన్యార్థః. తత్కృతేతి కిమ్ ? అక్ష్ణా కాణః.

'తృతీయా, తత్కృత, అర్థేన, గుణవచనేన' అని పదవిభాగము. తత్కృత అనునది తృతీయాన్తకృత అను సమాసమునందు ఏర్పడిన మధ్యమ పదలోపి సమాసము. అందువలన ఈ సూత్రము రెండు వాక్యములుగా విభజింపబడుచున్నది.

'తృతీయాన్తార్థకృతో యో గుణః తద్వాచినా సమస్యతే. అర్థశబ్దేన చ తృతీయాన్తం సమస్యతే.' 'తత్' అని దానిచే తృతీయాంతపదము గ్రహింపబడును.

తృతీయాంతము, తృతీయాంతమగు పదముయొక్క అర్థముచే ఏర్పడు 'గుణమును' తెలియబరిచే పదముతోను, 'అర్థ' శబ్దముతోను సమసించునని భావము.

శంకులాఖండః – శంకులయా ఖండః అని లౌకిక విగ్రహవాక్యము అనగా శంకులచే (కత్తెరచే) కావింపబడిన ఖండనము గలవాడు అని అర్థము. ఇచట 'ఖండ' శబ్దము గుణవాచకమున శంకులా + టా + ఖండ + సు అనే అలౌకిక విగ్రహవాక్యములో ఖండనమగు గుణము తృతీయాంతమగు శంకులా శబ్దార్థముచే ఏర్పడినది. కావున తృతీయాంత "శంకులా" శబ్దమునకు ఖండ + సు అను సుబంతముతో సమాసము, పూర్వనిపాత 'సుప్' లోపములు రాగా శంకులాఖండః అని సిద్ధించును.

ధాన్యార్థః – ధాన్యేన అర్థః అని లౌకిక విగ్రహము. ధాన్య + టా + అర్థ +సు అనునది అలౌకిక విగ్రహము. తృతీయాంతమగు ధాన్య శబ్దమునకు ఈ సూత్రముచే 'అర్థ' శబ్దముతో సమాసము, పూర్వ నిపాత, సుబ్లోపములు విధింపగా ధాన్యార్థః అని సిద్ధించును.

తృతీయాంతమగు పదము యొక్క అర్థముచే ఏర్పడు గుణమును తెలుపు పదముతో తృతీయాంతమునకు సమానము అనుటచే 'అక్ష్ణా కాణః' అనునపుడు కాణత్వము (గ్రుడ్డితనము) అను గుణము అక్ష్ణా (కన్నుచే) అను తృతీయాంతపదముయొక్క అర్థముచే

ఏర్పడినది. కావున ఈ సూత్రము ద్వారా తత్పురుష సమాసము రాదు. గ్రుడ్డితనమునకు రోగాదికము కారణమగునుకాని కన్ను కారణం కాదు. అందువలన 'అక్షికాణః' అని ఏర్పడదు. 'అక్ష్ణాకాణః' అని వ్యస్తముగానే ప్రయోగింపవలెను.

162. పూర్వసదృశసమోనార్థకలహనిపుణమిశ్రశ్లక్ష్ణైః (2-1-31)

తృతీయాన్తమేతైః ప్రాగ్వత్. మాసపూర్వః. మాతృసదృశః. పితృసమః. ఊనార్థే. మాషోనం కార్షాపణమ్. మాషవికలమ్. వాక్కలహః. ఆచారనిపుణః. గుడమిశ్రః. ఆచారశ్లక్ష్ణః.
(వా) మిశ్రగ్రహణే సోపసర్గస్యాఽపి గ్రహణమ్. "మిశ్రం చానుపసర్గమసన్ధౌ" ఇత్యత్రాఽనుపసర్గ గ్రహణాత్. గుడసమ్మిశ్రా ధానాః.
(వా) అవరస్యోపసంఖ్యానమ్ మాసేనావరో మాసావరః.

తృతీయావిభక్త్యన్తమగు పదము సమర్థమగు పూర్వ, సదృశ, సమ, ఊనార్థ (తక్కువ అని అర్థవాచకములు), కలహ, నిపుణ, మిశ్ర, శ్లక్ష్ణ అను పదములతో వైకల్పికముగా సమసించి తత్పురుష సమాసమగును. మాసేన పూర్వః - మాసపూర్వః (నెల ముందువాడు) మాతృసదృశః, పితృసమః, మాషోనం (కార్షాపణమ్), వాక్కలహః, ఆచారనిపుణః, గుడమిశ్రః (బెల్లముతో కలిసినది), ఆచారశ్లక్ష్ణః అనునవి ఇతర ఉదాహరణములు.

'గుడసంమిశ్రః' అను సమాసములాంటివి ఈ సూత్రము చేత సాధింపబడవు. అందుకని వాటి కొరకు (వా) 'మిశ్రగ్రహణే సోఽ పసర్గస్యాపి గ్రహణమ్' అను వార్తికముచే గుడసమ్మిశ్రమమనునది సాధింపబడును.

(వా) అవరస్యోపసంఖ్యానమ్. అవర శబ్దమును కూడ ఇచ్చట చేర్చవలసినది అని వార్తికము తెలుపుతున్నది. ఉదా - మాసేన అవరః మాసావరః.

163. కర్తృకరణే కృతా బహులమ్ (2-1-32)

కర్తరి కరణే చ తృతీయా కృదన్తేన బహులం ప్రాగ్వత్. హరిణా త్రాతో - హరిత్రాతః. నఖైర్భిన్నో - నఖభిన్నః. "కృద్గ్రహణే గతికారకపూర్వస్యాపి గ్రహణమ్". (పరిభాష) నఖనిర్భిన్నః. కర్తృకరణే ఇతి కిమ్ ? భిక్షాభిరుషితః. హేతావేషా తృతీయా. బహులగ్రహణం సర్వోపాధివ్యభిచారార్థమ్. తేన " దాత్రేణ లూనవాని"త్యాదౌ న.

కృతా కిమ్ ? కాష్ఠైః పచతితరామ్.

కర్త్రర్థకమగు తృతీయాంతము, కరణార్థకమగు తృతీయాంతము సమర్థమగు కృదంత పదముతో బహుళముగా సమసించును, తత్పురుష సమాసమగును.

హరిత్రాతః – హరిణా త్రాతః అని అలౌకిక విగ్రహవాక్యము. హరి + టా అనునది కర్త్రర్థక తృతీయాంతమగుటచే దానికి 'త్రాత' అను కృదంతముతో సమాసము. ఉపసర్జన సంజ్ఞ ద్వారా హరిణా అను తృతీయాంతమునకు పూర్వనిపాతము, సుబ్లోపము, ప్రస్తుత సూత్రముచే సమాసము, సుబుత్పత్తి విధించి, రుత్వ విసర్గలు విధించగా 'హరిత్రాతః' అని సిద్ధించును. నఖభిన్నః – నఖైః భిన్నః (గోళ్లచే చీల్చబడిన–పండు) అని లౌకిక విగ్రహము. నఖ + భిస్ + భిన్న + సు అనునది అలౌకిక విగ్రహము. కరణార్థక తృతీయాంతమగు నఖ + భిస్ అనుదానికి భిన్న + సు అను కృదంతముతో సమాసము. 'కృద్గ్రహణే గతికారకపూర్వస్యాపి గ్రహణమ్' అను పరిభాషా సూత్రమునందలి 'కృత్' పదం కృదంతమును మాత్రమే కాక దానికి అనుబంధితములైన గతి, కారకములను కూడా గ్రహించును. అందువలన నఖైః నిర్భిన్నః – 'నఖనిర్భిన్నః' అను సమాసము సిద్ధించినది.

నఖనిర్భిన్నః – నఖైః నిర్భిన్నః అని లౌకిక విగ్రహము. 'భిన్న' అనునది కృదంతము, కాని 'నిర్భిన్న' అనునది కృదంతం కాదు అది కృదంతాంతము కనుక 'కర్తృకరణే' అను సూత్రము ద్వారా తృతీయాంతమగు 'నఖ' శబ్దమునకు 'నిర్భిన్న' శబ్దముతో సమాసము రాదు కావున పరిభాష చెప్పబడింది. ఇచట 'నిర్' అనునది 'గతి' సంజ్ఞకము. కావున తత్పూర్వకమగు 'భిన్న' శబ్దముతో (కృదంతం) కూడా తృతీయాంతమునకు సమాసము చెప్పగా "నఖనిర్భిన్నః" అని ఏర్పడును. సూత్రమున 'కర్తృకరణే' అని ఉండుటవలన 'భిక్షాభిరుషితః' ఇత్యాదులందు ఈ సూత్రము ప్రవర్తించదు.

'బహుళమ్' అను పదమును సూత్రమున గ్రహించుటచే ఈ సూత్రము కొన్ని చోట్ల నిత్యముగాను, కొన్ని చోట్లు వైకల్పికముగాను, మఱికొన్ని సందర్భములందు సమాసము లేకుండ కూడ చెప్పవచ్చును. అందుకే "దాత్రేణ లూనవాన్" అనునపుడు సమాసము చెప్పబడలేదు. అట్లే 'కృతా' అను ప్రయోగమువలన కృదన్తములు సూచింపబడినవి కావున 'కాష్ఠైః పచతితరామ్' ఇత్యాదులందు కూడ ఈ సూత్రము ప్రవర్తించదు.

164. కృత్యైరధికార్థవచనే (2-1-33)

స్తుతినిన్దాఫలకమర్థవాదవచనమధికార్థవచనమ్. తత్ర కర్తరి కరణే చ తృతీయా కృత్యైః సహ ప్రాగ్వత్. వాతచ్ఛేద్యం తృణమ్. కాకపేయా నదీ.

'కర్తృకరణే కృతా బహులమ్' (2-1-32) అను పూర్వసూత్రమున తృతీయా విభక్త్యంతము పూర్వపదమైనపుడు, కృదంతము ఉత్తరపదముగా ఎట్లు సమసించునో తెలుపబడినది. ప్రస్తుత సూత్రమున కృత్యప్రత్యయాంతపదము ఉత్తరపదముగా ఎట్లు సమసించునో వివరింపబడుచున్నది.

'కర్తను కాని కరణమును కాని బోధించు తృతీయాంతపదము అర్థవాదమున గమ్యమానము చేయు కృత్యప్రత్యయాంత పదముతో వికల్పముగా సమసించును.

'వాతచ్ఛేద్యం తృణమ్' (గాలిచేతనే ఛేదింపబడు తృణమ్) అను వాక్యము నందు 'వాతచ్ఛేద్యం' అనునది తృతీయా తత్పురుషసమాసము. అంత అత్యంతసుకుమారమనే స్తుతి ఇందు గమ్యమానమగుచున్నది. 'కాకపేయా నదీ' అనుచోట సందర్భమును బట్టి నిందను గమ్యమానార్థముగా చెప్పవచ్చును. నది యందు నీళ్ళులేకపోవడం వల్ల కాకులు ముక్కును ముంచి నీరు త్రాగుచున్నవి అను అర్థమునందు నిందగమ్యమానము అగును. నీరు పూర్తిగా ఉండుటవలన నది ఒడ్డునుండియే కాకి నీరు త్రాగుచున్నది అను అర్థము కూడ గమ్యమానమగుచున్నదని చెప్పిన స్తుత్యర్థవాదమగును. ప్రకరణము ఆధారముగా స్తుతి, నిందలను గ్రహించవలసినది.

165. అన్నేన వ్యంజనమ్ (2-1-34)

సంస్కారకద్రవ్యవాచకం తృతీయాన్తమన్నేన ప్రాగ్వత్. దధ్నా ఓదనో - దధ్యోదనః. ఇహాన్తర్భూతోపసేకక్రియాద్వారా సామర్థ్యమ్.

వ్యంజనము అనగా రుచిగా అన్నం తినుటకు ఉపయోగపడే కూరలు మొదలైన వంటకాలు, పెరుగు, కూరలు, బెల్లం, పచ్చళ్ళు మొదలైనవి వ్యంజనములు.

తృతీయా విభక్త్యంతములయిన వ్యంజన వాచకములగు పదములు, అన్నవాచక శబ్దముతో వైకల్పికముగా సమసించి తత్పురుషమగునని సూత్రార్థము. దధ్యోదనః -దధ్నా ఓదనః (పెరుగన్నము).

ఈ సమాసమునందు మిశ్రము 'కలుపుట' అని అర్థము. పెరుగు కలిపిన అన్నము - పెరుగన్నము. పెరుగు, అన్నం రెండు కలవక ఉన్నచో అన్నమునకు రుచిరాదు కాన వ్యంజకత్వము ద్యోతకము కాదు.

166. భక్ష్యేణ మిశ్రీకరణమ్ (2-1-35)

గుడేన ధానాః – గుడధానాః. మిశ్రణక్రియాద్వారా సామర్థ్యమ్.

తినుటకు యోగ్యమైన ఘనపదార్థముగాని, ద్రవపదార్థము గాని భక్ష్యం. అటుకులు బెల్లముతో చేర్చినగాని వాటిని తినలేము. బెల్లం మిశ్రీకరణకు ఉపయోగించిన పదార్థము. తృతీయాంతమగు మిశ్రీకరణ పదార్థమును బోధించు భక్ష్యపదము సమర్థమగు అన్నవాచక పదముతో వైకల్పికముగా సమసించును. తత్పురుషమగును. గుడేన ధానాః – గుడధానాః (బెల్లపు బొరుగులు).

బొరుగులను బెల్లముతో కలిపిన గాని అది భక్ష్యం కాదు. అందువలన బొరుగులు తినుటకు యోగ్యముగా చేయు ప్రక్రియను మిశ్రీకరణం అని అంటారు. అందువలన 'మిశ్రీకరణం' అని యీ పదం పూర్వసూత్రమునందు కూడ సమన్వయించి 'దధ్యోదనః' అను తృతీయాతత్పురుషము సమర్థింపబడినది.

చతుర్థీ తత్పురుషః

167. చతుర్థీతదర్థార్థబలిహితసుఖరక్షితైః (2-1-36)

చతుర్థ్యన్తార్థాయ యత్తద్వాచినా అర్థాదిభిశ్చ చతుర్థ్యన్తం వా ప్రాగ్వత్. తదర్థేన ప్రకృతివికృతిభావ ఏవ గృహ్యతే. బలిరక్షితగ్రహణాజ్జ్ఞాపకాత్, యూపాయ దారు - యూపదారు, నేహ, రన్ధనాయ స్థాలీ. అశ్వఘాసాదయస్తు షష్ఠీ సమాసాః.

(వా) అర్థేన నిత్యసమాసో విశేష్యలిఙ్గతా చేతి వక్తవ్యమ్.

ద్విజాయాఽయం – ద్విజార్థః సూపః. ద్విజార్థా యవాగూః. ద్విజార్థం పయః. భూతబలిః. గోహితమ్. గోసుఖమ్. గోరక్షితమ్.

ఇచట 'తత్' అనగా చతుర్థ్యంతము. తదర్థమనగా చతుర్థ్యంతముచే బోధింపబడునది అను అర్థము. తదర్థార్థమనగా చతుర్థ్యంతముచే బోధింపబడు అర్థము కొరకైన వస్తువు.

చతుర్థ్యంత సుబంతపదము సమర్థమగు చతుర్థ్యంతార్థముతోడను అర్థ, బలి, హిత, సుఖ, రక్షిత అనుపదములతోడను సమసించి తత్పురుషమగును.

'చతుర్థ్యంత పదముచే బోధింపబడునది ప్రయోజనముగా = నిమిత్తముగా గలదానిని బోధించుపదము' అని అర్థము. ప్రకృతి – వికృతి భావము ఇందు ద్యోతకమగును.

యూపదారు – యూపాయ దారు (యూపస్తంభము కొరకు దారువు) అని లౌకిక విగ్రహము. దారువు చతుర్థ్యంతమగు యూపస్తంభము కొరకు – కనుక యూప + జే అను చతుర్థ్యంతము దారు + సు అను సుబంతముతో సమసించును. దారువు యూపస్తంభమునకు నిమిత్తము లేక ప్రకృతి. యూపస్తంభము కొరకు నిర్దిష్టమైనది. అనగా యూపము దారువు యొక్క వికృతి లేక ప్రయోజనము. ఇట్టి ప్రకృతి – వికృతి భావము లేనిచోట ఈ సూత్రము ద్వారా సమాసము రాదు అని గ్రహింపవలసినది. రన్ధనాయ స్థాలీ (వంటకొరకు పాత్ర) అనుచోట స్థాలికి రంధనమునకు ప్రకృతి వికృతి భావము లేనందున సమాసము రాదు.

(వా) అర్థేన నిత్యసమాసో విశేష్యలింగతా చేతి వక్తవ్యమ్

అర్థ శబ్దముతో ఏర్పడు చతుర్థీ తత్పురుషకు ఈ వార్తికము ద్వారా నియమము చెప్పబడినది. పూర్వ సూత్రముచే అర్థశబ్దముతో విధింపబడిన సమాసము నిత్యసమాసమనియు, అట్టి సమస్త పదము రాని విశేష్యము ఏ లింగమున ఉండునో ఆ లింగమునందే ఉండునని చెప్పవలెను. అనగా –

విభాషా (2–1–11) అను అధికార సూత్రము 'అర్థ' అను పదముతో సమసించినపుడు వర్తింపదు. అంతేగాక విశేష్యము యొక్క లింగమునే గ్రహించును. ఉదా – ద్విజార్థః సూపః – 'ద్విజాయ అయం' అని లౌకిక విగ్రహవాక్యము. ద్విజ +జే అని అలౌకిక విగ్రహము. పూర్వసూత్రము ద్వారా ద్విజ + జే అను చతుర్థ్యంతమునకు 'అర్థ' శబ్దమునకు నిత్యసమాసము, సుప్ లోపము (ద్విజ + అర్థ) ఇచట విశేష్యము 'సూపః' అనునది కావున దానిననుసరించి (ద్విజ + అర్థ) 'ద్విజార్థః' అనునది కూడ పుంలింగము అయినది. 'యవాగూః' స్త్రీలింగ పదము విశేష్యమగునపుడు ద్విజార్థ అనియు, పయః అను నపుంసకలింగ పదము విశేష్యమగునపుడు 'ద్విజార్థమ్' అనియు రూపమేర్పడునని తెలుసుకోవలసినది.

భూతబలిః – భూతేభ్యః బలిః (భూతముల కొరకు బలి) అని లౌకిక విగ్రహవాక్యము. భూత + భ్యస్ + బలి + సు అనునది అలౌకిక విగ్రహవాక్యము. చతుర్థ్యంత భూత శబ్దమునకు పూర్వ సూత్రం ద్వారా బలి శబ్దముతో సమాసము.

గోహితమ్ – గవే హితమ్,

గోసుఖమ్ – గవే సుఖమ్,

గోరక్షితమ్ – గోభ్యః రక్షితమ్ అనునవి ఇతర ఉదాహరణలు.

పంచమీ తత్పురుషః

168. పంచమీ భయేన (2-1-37)

చోరాద్భయమ్, చోరభయమ్.

(వా) భయభీతభీతిభీభిరితి వాచ్యమ్

వృకభీతః, వృకభీతిః, వృకభీః.

పంచమ్యంత పదము సుబంతమగు 'భయ' శబ్దముతో వికల్పముగా సమసించి తత్పురుషమగును.

'సుప్ సుపా' అను సమాసవిధాయక సూత్రము ఈ సూత్రమున అనువర్తించును.

'సుప్' స్థానమందు పంచమీ, సుపాస్థానమునందు భయేన అను శబ్దములను సంధించగా ఈ సూత్రము లభ్యమగును. 'విభాషా' (2-1-11) అనునది కూడా అనువర్తించును. చోరభయమ్ – చోరాత్ భయమ్ అని లౌకిక విగ్రహవాక్యము. చోర+జసి+భయ+సు అని అలౌకిక విగ్రహవాక్యము. ప్రస్తుత సూత్రముచే పంచమ్యంతమగు చోర శబ్దము భయ శబ్దముతో సమసించి తత్పురుషమగును.

భయభీతభీతిభీభిరితి వాచ్యమ్ (వా)

భయ, భీత, భీతి, భీ మొదలగు భయార్థ ద్యోతక శబ్దములతో పంచమ్యంత సుబంతము సమసించును. అందువలన

వృకభీతః – వృకాత్ భీతః,

వృకభీతిః – వృకాత్ భీతిః

వృకభీః – వృకాత్ భీః అను సమాసములు సిద్ధించును.

169. అపేతాపోఢముక్తపతితాపత్రస్తైరల్పశః (2-1-38)

ఏతైః సహాల్పం పంచమ్యన్తం సమస్యతే, స తత్పురుషః. సుఖాపేతః. కల్పనాపోఢః. చక్రముక్తః. స్వర్గపతితః. తరఙ్గాపత్రస్తః. అల్పశః కిమ్ ? ప్రాసాదాత్పతితః.

పంచమ్యంతపదము అపేత, అపోఢ, ముక్త, పతిత, అపత్రస్త అనుపదములచే బోధింపబడు క్రియ అల్పశః అనగా కొంచెం కొంచెంగా, అంచెలంచెలుగా జరుగుతున్నదను అర్థము నందు, వికల్పముగా సమసించి తత్పురుష అగును.

సుఖాపేతః (కొంచెం కొంచెంగా సుఖాన్ని కోల్పోతున్నవాడు)

కల్పనాపోఢః (కొంచెం కొంచెంగా ఊహాలోకంలోనికి వెళ్తున్నాడు)

చక్రముక్తః (క్రమముగా తొలగిపోతున్న చక్రము కలిగిన రథం)

స్వర్గపతితః (నెమ్మదిగా స్వర్గం నుంచి భూమిమీదకి దిగుతున్నవాడు)

'ప్రాసాదాత్ పతితః' అనునప్పుడు 'మేడమీది నుండి క్రింది పడటం క్షణకాలంలోనే' - జరుగుతుంది. కావున తత్పురుష సమాసము ఏర్పడదు. ఈ ఉదాహరణలను బట్టి క్రియను విభజించవచ్చు. అవి :

1. క్షణిక క్రియ
2. దీర్ఘ క్రియ అని రెండు విధములు.

క్షణిక క్రియ = కనురెప్పవాల్చు కాలంలో జరిగేది. దీర్ఘ క్రియ = దీర్ఘకాలంలో అంచెలుగా జరిగేది. దీర్ఘక్రియను బోధించు అపేతాది పదములు పంచమీ విభక్త్యంతముతో ఏర్పడు సమాసములు ఈప్రస్తుత సూత్రమున వివరింపబడినవి.

170. స్తోకాన్తికదూరార్థకృచ్ఛ్రాణి క్తేన (2-1-39)

స్తోకాన్ముక్తః. అల్పాన్ముక్తః. అన్తికాదాగతః. అభ్యాశాదాగతః. దూరాదాగతః. విప్రకృష్టాదాగతః. కృచ్ఛ్రాదాగతః. "పఞ్చమ్యాః స్తోకాదిభ్యః" ఇత్యలుక్.

స్తోకార్థకములు (కొంచెము అను అర్థము కలవి), అన్తిక (సమీప), దూర (దూరము) అను పంచమ్యంత శబ్దములు, కృచ్ఛ్ర శబ్దముకూడ పంచమ్యంత 'క్త' ప్రత్యయాంతమగు సుబంతముతో (వికల్పముగా) సమసించును. ఇచ్చట 'పంచమీ' అను పదము అనువర్తించును.

స్తోకాన్ముక్తః - స్తోకాత్ ముక్తః (కొంచెముతో ముక్తుడయ్యెను), స్తోక + ఙసి, ముక్త + సు అని అలౌకిక విగ్రహవాక్యము. స్తోక + ఙసి అను పంచమ్యంతము 'ముక్త' అను 'క్త' ప్రత్యయాంతముతో ప్రస్తుత సూత్రము ద్వారా సమసించును.

" పంచమ్యాః స్తోకాదిభ్యః " (6-3-2) అను సూత్రం ద్వారా పూర్వపదవిభక్తికి అలుక్ అనగా విభక్తి లోపం రాదు.

పంచమీ విభక్తి లోపింపకపోవుటచే వ్యస్త పదములా కనిబడిననూ సమాసత్వమును పొంది స్తోకాన్ముక్తః అని అగును. అదేవిధంగా అల్పాన్ముక్తః, అన్తికాదాగతః, అభ్యాశాదాగతః, దూరాదాగతః. విప్రకృష్టాదాగతః, కృచ్ఛ్రాదాగతః ఇత్యాది సమాసరూపములు సిద్ధించును.

షష్ఠీ తత్పురుషః

171. షష్ఠీ (2-2-8)

రాజ్ఞః పురుషో రాజపురుషః.

షష్ఠ్యంతము సమర్థమగు సుబంతముతో సమసించును, దానికి తత్పురుషమని పేరు.

రాజపురుషః - రాజ్ఞః పురుషః అని లౌకిక విగ్రహవాక్యము. రాజన్ + ఙస్ + పురుష + సు అని అలౌకిక విగ్రహము. రాజన్ + ఙస్ షష్ఠ్యంతమునకు పురుష + సు అను సుబంతముతో సమాసము.

172. యాజకాదిభిశ్చ (2-2-9)

ఏభిః షష్ఠ్యన్తం సమస్యతే. " తృజకాభ్యాం కర్తరి " (2-2-15) ఇత్యస్య ప్రతిప్రసవోఽయమ్. బ్రాహ్మణయాజకః. దేవపూజకః.

(వా) గుణాత్తరేణ తరలోపశ్చేతి వక్తవ్యమ్

తరబన్తం యత్ గుణవాచి తేన సహ సమాసస్తరప్రత్యయ లోపశ్చ. "న నిర్ధారణే" (2-2-10) ఇతి "పూరణగుణ..... " (2-2-11) ఇతి చ నిషేధస్య ప్రతి ప్రసవోఽయమ్. సర్వేషాం శ్వేతతరః - సర్వశ్వేతః. సర్వేషాం మహత్తరః - సర్వమహాన్.

(వా) కృద్యోగా చ షష్ఠీ సమస్యత ఇతి వాచ్యమ్ - ఇధ్మస్య ప్రవ్రశ్చనః - ఇధ్మప్రవ్రశ్చనః.

షష్ఠ్యంతము యాజకాది గణములోని సుబంతములతో సమసించి తత్పురుషమగును. బ్రాహ్మణయాజకః - బ్రాహ్మణస్య యాజకః (బ్రాహ్మణుని యొక్క యాజకుడు). దేవతానాం పూజకః (దేవతలు యొక్క పూజకుడు)

రెండు శబ్దార్థముల మధ్య ఏదో ఒక సంబంధము కల్పించి ఏ రెండు పదాలనైనను 'షష్ఠీ' (2-2-8) అను సూత్రము ద్వారా సమసింపజేయవచ్చు. అలా చేయుటవలన షష్ఠీ తత్పురుష యొక్క అర్థనిర్ధారణము క్లిష్టమగును.

ఈ స్థితిని అదుపు చేయుటకు పాణిని మహర్షి 'న నిర్ధారణే' (2-2-10) అను సూత్రము నుండి 'కర్తరి చ' (2-2-16) అను సూత్రము వరకు గల సూత్రములతో షష్ఠీ తత్పురుష నిషేధాలను విధించెను. ఉదా - 'తృజకాభ్యాం కర్తరి' (2-2-15)

అను సూత్రము షష్ఠీ విభక్త్యంతము 'తృచ్' మరియు 'అకచ్' ప్రత్యయములతో ఏర్పడిన సుబంతముతో సమాసమును నిషేధించుచున్నది. ఆ సూత్రము యొక్క పరిధి యందు షష్ఠ్యంతమైన 'బ్రాహ్మణ' శబ్దము 'తృచ్' ప్రత్యయాంతమైన 'యాజక' శబ్దముతో సమసించును. అందువలన బ్రాహ్మణయాజకః అని తత్పురుష సమాసము చెప్పబడదు. కాని బ్రాహ్మణ యాజకః, దేవపూజకః మొదలగు షష్ఠీ తత్పురుషములు శిష్ఠ ప్రయోగము నందు సాధువులుగా ఉన్నవి. "షష్ఠీ (2-2-8) సూత్రము ద్వారా విధింపబడిన షష్ఠీసమాస విధి "తృజకాభ్యాం కర్తరి' (2-2-15) సూత్రము ద్వారా నిషేధింపబడుచుండగా "యాజకాదిభిశ్చ" (2-2-9) సూత్రం ద్వారా "తృజకాభ్యాం కర్తరి" (2-2-15) సూత్రమునకు నిషేధమును విధించుచున్నది. సాధువులుగానున్న 'బ్రాహ్మణయాజక" అను సమాసమునందలి తృజకాంతములను ఒక గణముగా ఏర్పరచి సమాసవిధిని 'షష్ఠీ' అను సూత్రము యొక్క విస్తరణ రూపంలో పాణిని రూపొందించెను. ఈ విధానమునే 'ప్రతిప్రసవము' అని చెప్పవచ్చు. అనగా నిషేధమునకు నిషేధమును చేయుట అని అర్థము. ఇపుడు షష్ఠీ సమాస నిషేధసూత్రములు చెప్పబడుచున్నాయి.

గుణాత్తరేణ తరలోపశ్చేతి వక్తవ్యమ్ (వా)

'తరప్' ప్రత్యయాంతమైన గుణవచనము సమర్థమైన సుబంతముతో సమసించి 'తరప్' ప్రత్యయము లోపించును.

ఉదా - సర్వేషాం శ్వేతతరః - సర్వశ్వేతః

సర్వేషాం మహత్తరః - సర్వమహాన్.

ఇచట 'న నిర్ధారణే' (2-2-10) మరియు 'పూరణగుణసుహితార్థసదవ్యయతవ్య సమానాధికరణేన" (2-2-11) అను సూత్రములకు ఈ వార్తికము ప్రతిప్రసవము.

కృద్యోగా చ షష్ఠీ సమస్యత ఇతి వాచ్యమ్ (వా)

కృదంతమైన శబ్దముతో, సామర్థ్యము కల్గిన షష్ఠ్యంత శబ్దము సమసించునని చెప్పవలెను. అందువలన ఇధ్మస్య ప్రవ్రశ్చనః - ఇధ్మప్రవ్రశ్చనః అని సిద్ధించును. (ఇధ్మమును=కట్టెను చీల్చు సాధనము)

173. న నిర్ధారణే (2-2-10)

నిర్ధారణే యా షష్ఠీ సా న సమస్యతే. నృణాం ద్విజః శ్రేష్ఠః.

(వా) ప్రతిపదవిధానా షష్ఠీ న సమస్యత ఇత వాచ్యమ్. సర్పిషో జ్ఞానమ్.

"యతశ్చ నిర్ధారణమ్" (2-3-41) అను సూత్రము ద్వారా విధింపబడిన షష్ఠ్యంతపదము సుబంతములో సమసింపదు. 'నృణాం ద్విజః శ్రేష్ఠః' అను వాక్యమున 'నృ' శబ్దము 'ద్విజ' శబ్దముతో సమసింపదు.

'నిర్ధారణము' అనగా 'నిశ్చయించుట' అని అర్థం. "మానవులలో ద్విజులు శ్రేష్ఠులు" అని నిర్ధారించుటచే 'యతశ్చ నిర్ధారణమ్' (2-3-41) సూత్రము ద్వారా షష్ఠీవిభక్తి ప్రత్యయము 'నృ' శబ్దమునకు వచ్చినది. అందువలన సమాసము నిషిద్ధము.

ఈ నిషేధసూత్రము యొక్క తాత్పర్యమును వార్తికకారుడు "ప్రతిపదవిధానా షష్ఠీ న సమస్యత ఇతి వాచ్యమ్" అని వాఖ్యానించెను. 'షష్ఠీ శేషే' (2-3-50) అను ఉత్సర్గ సూత్రముచే కాకుండా విశేషసూత్రములచే విధింపబడిన షష్ఠీవిభక్తి ప్రత్యయములు కలిగిన శబ్దములు సుబంతములతో సమసింపవు అని దీనికి అర్థము. అందువలన "సర్పిషో జ్ఞానమ్" అనునపుడు కూడ సమాసము సాధ్యము కాదు.

174. పూరణగుణసుహితార్థసదవ్యయతవ్యసమానాధికరణేన (2-2-11)

పూరణాద్యర్థైః, సదాదిభిశ్చ షష్ఠీ న సమస్యతే. పూరణే - సతాం షష్ఠః. గుణే - కాకస్య కార్ష్ణ్యమ్, బ్రాహ్మణస్య శుక్లాః. యదా ప్రకరణాదినా దన్తా ఇతి విశేష్యం జ్ఞాతం తదేదముదాహరణమ్. అనిత్యోఽయం గుణేన నిషేధః. "తదశిష్యం సంజ్ఞా ప్రమాణత్వాత్" ఇత్యాది నిర్దేశాత్. తేన ' అర్థగౌరవమ్ ', ' బుద్ధిమాన్ద్యమ్ ' ఇత్యాది సిద్ధమ్." సుహితార్థాస్తృప్త్యర్థాః ". ఫలానాం సుహితః. తృతీయాసమాసస్తు స్యాదేవ. స్వరే విశేషః. సత్ - ద్విజస్య కుర్వన్, కుర్వాణో వా. కిఙ్కర ఇత్యర్థః. అవ్యయమ్ - బ్రాహ్మణస్య కృత్వా. పూర్వోత్తరసాహచర్యాత్కృదవ్యయమేవ గృహ్యతే. తేన 'తదుపరి' ఇత్యాది సిద్ధమితి రక్షితః. తవ్యః - బ్రాహ్మణస్య కర్తవ్యమ్. తవ్యతా తు భవత్యేవ, స్వకర్తవ్యమ్. స్వరే భేదః. సమానాధికరణే, తక్షకస్య సర్పస్య. విశేషణసమాసస్త్విహ బహుళగ్రహణాన్న. 'గోర్ధేనోః' ఇత్యాదిషు 'పోటాయువతి......" ఇత్యాదీనాం విభక్త్యన్తరే చరితార్థానాం పరత్వాద్బాధకః షష్ఠీసమాసః ప్రాప్తః సోఽప్యనేన వార్యతే.

' న నిర్ధారణే ' (2-2-10) అను పూర్వసూత్రము ఈ సూత్రములోనికి అనువర్తించును.

షష్ఠ్యంతపదము పూరణార్థము, గుణార్థము, సుహితార్థములను బోధించు సుబంతములోను, శతృ, శానచ్ ప్రత్యయములతో ఏర్పడిన కృదంతములతోను,

అవ్యయములతోను, తవ్యప్రత్యయాంతములతోను, సమానాధికరణమును ప్రతిపాదించు శబ్దములతోను సమసింపదు.

1. పూరణార్థమున – సతాం షష్ఠః (సత్పురుషులతో ఆరవవాడు)

2. గుణార్థమున – కాకస్య కార్ష్ణ్యమ్ (కార్ష్ణ్యమ్) (కాకి నలుపు)

(బ్రాహ్మణస్య శుక్లాః (దన్తాః) (బ్రాహ్మణుని తెల్లని దన్తములు)

గుణార్థమున నిషేధము అనిత్యము. ఏలయనగా "తదశిష్యం సంజ్ఞా ప్రమాణత్వాత్" ఇత్యాది విషయము పాణినిచే స్వయముగా నిర్దేశింపబడినది. సంజ్ఞాయాః ప్రమాణత్వాత్ సంజ్ఞా ప్రమాణత్వాత్ అని చెప్పబడినది. ఇట్లే "అర్థగౌరవమ్, బుద్ధిమాన్ద్యమ్" మొదలగు పదములు కూడ సిద్ధించును.

3. సుహితార్థమున – ఫలానాం సుహితః (ఫలములతో తృప్తి కలిగినది)

సుహిత అను పదమునకు తృప్తియను అర్థమున్నది కావున 'ఫలానాం తృప్తః' అనునపుడు కూడ సమాసము రాదు కాని 'ఫలేన తృప్తః ఫలతృప్తః' అను తృతీయా తత్పురుషము సాధురూపమే.

సూత్రమునందలి ' సత్ ' అను పదము ' తౌ సత్ ' (3-2-127) సూత్రముచేత సంకేతింపబడిన శతృశానచ్ ప్రత్యయములను చెప్పును. 'షష్ఠీ' (2-2-8) సూత్రము ద్వారా షష్ఠీ తత్పురుష ఏర్పడుటకు ఉన్న అవకాశమును ఈ సూత్రము నిషేధించుచున్నది. కావున ద్విజస్య కుర్వన్ కుర్వాణోవా, బ్రాహ్మణస్య కృత్వా, రాజ్ఞః పాటలీపుత్రస్య, తక్షకస్య సర్పస్య ఇత్యాది ఉదాహరణములో షష్ఠ్యంత పదము సుబంతముతో సమసింపదు. సూత్రమున 'సత్ అవ్యయ తవ్య' అని కృత్ ప్రత్యయములైన సత్ మఱియు తవ్యముల మధ్యలోనున్న అవ్యయశబ్దము కృత్ప్రత్యయగతమైన అవ్యయమే అని తెలిసికోవలసినది. అందుకే 'బ్రాహ్మణస్య కృత్వా' ఇత్యాదులందు ఈ సూత్ర ప్రకారము షష్ఠీ రాదు. కాని 'తస్య ఉపరి=తదుపరి అనునపుడు అది సామాన్య అవ్యయము కావున షష్ఠీ సమాసము వచ్చును.

తవ్య మరియు తవ్యత్ అను రెండు ప్రత్యయములున్నప్పటికీ 'తవ్య' ప్రత్యయాంతమైన శబ్దముతో మాత్రమే సమాసము నిషిద్ధము. 'స్వకర్తవ్యమ్' అనునపుడు తవ్యత్ ప్రత్యయముతో నున్నది కావున ఈ రూపము సాధువే. అట్లే "పోటాయువతి" ఇత్యాది సూత్రము చేత "గోధేనుః" అను సమాసములు సిద్ధించినప్పటికి ప్రస్తుత సూత్రము చేత "గోర్ధినో" అను వాటి యందు కూడ సమాసము నిషేధింపబడినది.

175. క్తేన చ పూజాయామ్ (2-2-12)

మతిబుద్ధీతి సూత్రేణ విహితో యః క్తః తదన్తేన షష్ఠీ న సమస్యతే. రాజ్ఞాం మతో బుద్ధః పూజితో వా. రాజపూజిత ఇత్యాదౌ తు భూతే క్తాన్తేన సహ తృతీయాన్తస్య సమాసః.

" మతిబుద్ధి పూజార్థేభ్యః ", (3-2-188) అను సూత్రము ద్వారా గౌరవించు, పూజించు అను అర్థమునందు 'క్త' ప్రత్యయము విధింపబడినది. అట్టి క్తాన్తపదము షష్ఠ్యన్త పదముతో సమసింపదు. 'రాజ్ఞాం పూజితః' అనునపుడు పూజిత శబ్దము పూజార్థమున ఏర్పడిన 'క్త' అంతముగా కలది, కావున షష్ఠీ తత్పురుషం రాదు. అయితే 'రాజపూజితః' అనునపుడు మాత్రము, భూతకాలార్థములో 'రాజ్ఞా పూజితః' అని తృతీయాన్తముతో విగ్రహవాక్యము చెప్పబడును.

176. అధికరణవాచినా చ (2-2-13)

క్తేన షష్ఠీ న సమస్యతే, ఇదమేషామాసితం గతం భుక్తం వా.

పూర్వసూత్రములనుండి 'న' మరియు 'క్తేన' అను పదములు అనువర్తించును.

అధికరణార్థము నందు విధింపబడిన 'క్త' ప్రత్యయాంత శబ్దముతో కూడ షష్ఠీ సమసింపదు. 'ఇదమేషామ్ ఆసితం', గతం, భుక్తం అనుచోట 'క్తోఽధికరణే చ ధ్రౌవ్యగతి ప్రత్యవసానేభ్యః" (3-4-76) అనుసూత్రము చేత 'క్త' ప్రత్యయము విధింపబడినది. అందువలన ఏషామ్ ఆసితం, ఏషాం గతం, ఏషాం భుక్తమ్ అనునపుడు తత్పురుషము రాదు.

177. కర్మణి చ (2-2-14)

ఉభయప్రాప్తౌ కర్మణీతి యా షష్ఠీ సా న సమస్యతే. ఆశ్చర్యో గవాం దోహోఽగోపేన.

" ఉభయ ప్రాప్తౌ కర్మణి " (2-3-66) అను సూత్రము ద్వారా కర్మకారకము నందు విహితమైన షష్ఠీవిభక్త్యంత ప్రత్యయము కలిగిన శబ్దము సుబంతముతో సమసింపదు. " ఉభయప్రాప్తౌ కర్మణి " అను సూత్రము ద్వారా 'కృత్' ప్రత్యయము కర్తను, కర్మను బోధించునపుడు కర్మవాచకమైన శబ్దమునకు షష్ఠీ విభక్తి విధింపబడునని ఇతః పూర్వమే వివరింపబడినది.

" ఆశ్చర్యో గవాం దోహః అగోపేన " (గోపాలకుడుకాని వాడిచేత పాలు పితకబడుట

ఆశ్చర్యము) అనుచోట 'గవాం', 'దోహః' అను పదములు సమసింపవు.

178. తృజకాభ్యాం కర్తరి (2-2-15)

కర్త్రర్థతృజకాభ్యాం షష్ఠ్యా న సమాసః. అపాం స్రష్టా. వజ్రస్య భర్తా. ఓదనస్య పాచకః. కర్తరి కిమ్ ? ఇక్షూణాం భక్షణమిక్షుభక్షికా. పత్యర్థ భర్తృశబ్దస్య తు యాజకాదిత్వాత్ సమాసః. భూభర్తా. కథం తర్హి "ఘటానాం నిర్మాతుః త్రిభువనవిధాతుశ్చ కలహః" ఇతి. శేషషష్ఠ్యా సమాస ఇతి కైయటః.

షష్ఠ్యంత శబ్దము కర్త్రర్థక తృచ్, అక అను కృదంత ప్రత్యయాలతో ఏర్పడిన సుబంతముతో సమసింపదు. ఉదా – ' అపాం స్రష్టా ' 'వజ్రస్యభర్తా' అనునపుడు సమాసము రాదు. సూత్రమున కర్తరి పదముపయోగించినందువలన "ఇక్షుభకికా" అనునది సాధురూపమే అగును. అట్లే 'భువః భర్తాః భూభర్తా' అనునపుడు కూడ ప్రత్యర్థక భర్తృ శబ్దముండుట మఱియు ఈ పదము "యాజకాదిభ్యశ్చ" అను గణసూత్రమున పఠించినందున కూడ సమాసము చెప్పబడినది. " ఘటానాం నిర్మాతుః త్రిభువనవిధాతుశ్చ కలహః " అను ప్రయోగమునందు 'త్రిభువనవిధాతుః' అను షష్ఠీ తత్పురుష సమాసము శాస్త్ర విరుద్ధము. కాని ప్రసిద్ధ కవి ప్రయుక్తమై యున్నది. కైయటుడు మహాభాష్య వ్యాఖ్య యందు శేషషష్ఠి ద్వారా ఈ సమాసమును సమర్థించుట తప్ప మరో మార్గం లేదని సూచించెను. ప్రతిపదవిధాన షష్ఠిని గ్రహించినచో ఈ ప్రయోగము అసాధువే అగును.

179. కర్తరి చ (2-2-16)

కర్తరి షష్ఠ్యా అకేన న సమాసః. భవతః శాయికా. నేహ తృజనువర్తతే. తద్యోగే కర్తురభిహితత్వేన కర్తృషష్ఠ్యా అభావాత్.

కర్త్రర్థమున చెప్పబడిన 'అక' ప్రత్యయము కలిగిన కృదంతంతో షష్ఠీ సమసింపదు.

భవతః శాయికా (గౌరవనీయులైన మీ యొక్క పాన్పు) అనుచోట "కర్తృకర్మణోః కృతి" (2-3-65) అను సూత్రము ద్వారా కర్త్రర్థమున షష్ఠీ విభక్తి చెప్పబడుట వలన షష్ఠీ తత్పురుషము రాదు.

సూచన : (న నిర్ధారణే (2-2-10) నుండి కర్తరి చ (2-2-16) వరకు గల సూత్రములు 'షష్ఠీ' (2-2-8) సూత్రము యొక్క ప్రవృత్తిని నిషేధరూపమున విధింపబడుటవలన, వీటిని 'నియమసూత్రాలు' అని అంటారు. నిషేధ విధులు చెప్పి తరువాత ఇపుడు

నిత్యసమాసముగా ఏర్పడు షష్ఠీతత్పురుషకు సంబంధించిన సూత్రం వర్తింపబడుచున్నది.

180. నిత్యం క్రీడాజీవికయోః (2-2-17)

ఏతయోరర్థయోరకేన షష్ఠీ నిత్యం సమస్యతే. ఉద్దాలకపుష్పభంజికా. క్రీడావిశేషస్య సంజ్ఞా. సంజ్ఞాయామితి భావే ణ్వుల్. జీవికాయామ్ - దన్తలేఖకః. తత్ర క్రీడాయాం వికల్పే జీవికాయాం 'తృజకాభ్యాం కర్తరి' ఇతి నిషేధే ప్రాప్తే వచనమ్.

'తృజకాభ్యాం కర్తరి' (2-2-15) అను సూత్రము నుండి 'అక' అనువర్తించి 'అకేన' గా పరిణమించును. 'నిత్యం' అని చెప్పుటచే సమాసము నిత్యసమాసమై సంజ్ఞావాచకమగును. షష్ఠ్యంత శబ్దము అక ప్రత్యయముతో ఏర్పడిన కృదంతముతో క్రీడ లేక జీవనోపాధిని సంజ్ఞారూపమున తెలుపుటచే నిత్యముగా సమసించి తత్పురుషమగును. 'ఉద్దాలక పుష్పభంజికా' అనునది ఒక క్రీడకు పేరు. ఆర్యావర్తపు తూర్పు ప్రాంతములో ఉద్దాలక పూలు విఱుచుటను ఒక రకమైన ఆటగా ఆడుకుంటారని ప్రసిద్ధి. 'దంతలేఖకః' అనేది ఒక జీవనోపాధికి పేరు. భంజికా మరియు లేఖక శబ్దములు 'అకచ్' ప్రత్యయాంతకృదంతములు. 'తృజకాభ్యాం కర్తరి' అను సూత్రమునకు ఈ ప్రస్తుత సూత్రము ప్రతిప్రసవము.

181. పూర్వాపరాధరోత్తరమేకదేశినైకాధికరణే (2-2-1)

అవయవినా సహ పూర్వాదయః సమస్యన్తే, ఏకత్వసంఖ్యావిశిష్టశ్చేదవయవీ. షష్ఠీసమాసాపవాదః. పూర్వం కాయస్య పూర్వకాయః. అపరకాయః. 'ఏకదేశినా' కిమ్? పూర్వం నాభేః కాయస్య. 'ఏకాధికరణే' కిమ్ ? పూర్వశ్ఛాత్రాణామ్. సర్వోఽప్యేకదేశోఽహ్నా సమస్యతే, "సంఖ్యావిసాయ....." ఇతి జ్ఞాపకాత్. మధ్యాహ్నః. సాయాహ్నః. కేచిత్తు సర్వ ఏకాదేశః కాలేన సమస్యతే న త్వహ్నైవ, జ్ఞాపకస్య సామాన్యాపేక్షత్వాత్. తేన 'మధ్యరాత్రః', 'ఉపరతాః పశ్చిమరాత్రగోచరాత్' ఇత్యాది సిద్ధమిత్యాహుః.

'ఏకదేశము' అనగా అవయవము, 'ఏకదేశి' యనగా అవయవి (అవయవము కలది) అని అర్థము. 'ఏకాధికరణము' అనగా ఏకద్రవ్యము.

పూర్వ, అపర, అధర, ఉత్తర అను పదములు ఏకద్రవ్యరూపమగు అవయవిని బోధించు సుబంతముతో సమసించును. పూర్వకాయః – పూర్వం కాయస్య (శరీరము యొక్క పూర్వభాగము) అని లౌకిక విగ్రహవాక్యము. పూర్వ + సు + కాయ + జస్

అని అలౌకిక విగ్రహవాక్యము. ఇక్కడ పూర్వ శబ్దమునకు ఏకత్వసంఖ్యా విశిష్టమగు అవయవిని తెలుపు కాయ శబ్దముతో సమాసము.

ఈ సూత్రంలో " పూర్వాపరాధరోత్తరమ్ " అనునది ప్రథమానిర్దిష్టము కావున పూర్వ, అపర ఇత్యాదులన్ని ఉపసర్జన సంజ్ఞకములు. వానికి సమాసమున పూర్వనిపాతము.

ఈ ప్రస్తుత సూత్రము తత్పురుష విధాయక " షష్ఠీ " అను సూత్రమునకు అపవాదసూత్రము. 'షష్ఠీ' అను సూత్రము ద్వారా సమాసము చెప్పినయెడల 'షష్ఠీ' అను సమాసవిధాయక సూత్రమున షష్ఠ్యంతమునకే ప్రథమానిర్దేశముండుటచే ఉపసర్జన సంజ్ఞ, పూర్వనిపాతము, 'కాయ పూర్వ' అని అనిష్ట రూపములు సిద్ధించెడివి. అలాగే అపరకాయః (అపరం కాయస్య), అధరకాయః (అధరం కాయస్య) ఇత్యాది సమాసములు సిద్ధించును.

'పూర్వః ఛాత్రాణామ్' అనుచోట 'ఛాత్ర' అను అవయవ వాచకశబ్దము ఏకత్వసంఖ్యావిశిష్టము కాదు. ఇది బహుత్వసంఖ్యా విశిష్టము అయినందున ఈ సూత్రము ద్వారా సమాసము సిద్ధించదు. మఱియు 'ఏకదేశినా' అని చెప్పుట వలన 'పూర్వం నాభేః కాయస్య' అనునపుడు కూడ సమాసము రాదు.

మధ్యాహ్నః, సాయాహ్నః అనుసమాసములు " సంఖ్యావిసాయపూర్వస్యాహ్న స్యాహన్నన్యతరస్యామ్ " (6–3–110) అను సూత్రములోని 'అహన్' శబ్దమునకు 'అహ్న' అను ఆదేశమును పురస్కరించుకొని సమర్థింపవలెను. అందువలన భట్టోజిదీక్షితులు "సర్వోఽ ప్యేకదేశోఽ హ్నా సమస్యతే", 'సంఖ్యావిసాయ' అని వ్యాఖ్యానించెను. ఈ రూపసాదృశ్యము ద్వారా మధ్యరాత్రః, పశ్చిమ రాత్రః అను సమాసములు కూడా సిద్ధించును.

182. అర్ధం నపుంసకమ్ (2–2–2)

సమాంశవాచ్యర్ధశబ్దో నిత్యం క్లీబే స ప్రాగ్వత్.

(వా) ఏకవిభక్తావషష్ఠ్యన్తవచనమ్

ఏకదేశిసమాసవిషయకోఽ యముపసర్జన సంజ్ఞా నిషేధః. తేన పంచఖట్వీత్యాది

సిధ్యతి. అర్ధం పిప్పల్యాః – అర్ధపిప్పలీ. క్లీబే కిమ్ ? గ్రామార్ధః. ద్రవ్యైక్య ఏవ. అర్ధం పిప్పలీనామ్.

పూర్వసూత్రమునుండి "ఏకదేశినైకాధికరణే" అనుపదము అనువర్తించును.

అర్ధ శబ్దమునకు 'అంశము' అనియు 'సగభాగము' అనియు అర్థములు గలవు. అంశవాచకము అగు 'అర్ధశబ్దము' పుంలింగ, నపుంసకముల యందుండును. సమాంశ (సగభాగము) వాచకమగు అర్ధశబ్దము నపుంసకలింగమున మాత్రమే ఉండును. నిత్యనపుంసకలింగమందుండు సమాంశవాచియగు అర్ధ శబ్దము ఏకత్వ సంఖ్యా విశిష్టమగు అవయవి వాచకము అగు సుబంతముతో సమసించి తత్పురుషమగును.

అర్ధపిప్పలీ – అర్ధం పిప్పల్యాః అని లౌకిక విగ్రహవాక్యము. అర్ధ + సు + పిప్పలీ + జస్ అని యుండగా ఈ సూత్రముచే సమాసము, సుప్‌నకు లోపము, పూర్వనిపాతం వచ్చి 'అర్ధపిప్పలీ అని అగును. ' అర్ధ ' శబ్దమునకు పూర్వనిపాతము చెప్పుట వలన యీ సూత్రము కూడా 'షష్ఠీ' (2–2–8) సూత్రమునకు అపవాదమే. నిత్యనపుంసకమగు అర్ధశబ్దమే ఏకత్వసంఖ్యా విశిష్టమగు అవయవి వాచకముతో సమసించుట వలన, 'గ్రామస్య అర్ధః' అనునపుడు 'షష్ఠీ' అను సూత్రము ద్వారా సమాసము వచ్చును. ఈ సూత్రము చేత సమాసము వచ్చిన యెడల అర్ధగ్రామః అనే విరుద్ధరూపం సిద్ధించును. నిత్యనపుంసకమగు అర్ధ శబ్దము అవయవి వాచకము, ఏకత్వసంఖ్యా విశిష్టము అయినపుడే సమసించినచో అర్ధం పిప్పలీనాం ఇత్యాదులందు ఈ సూత్రము ద్వారా సమాసము రాదు.

183. ద్వితీయతృతీయచతుర్థతుర్యాణ్యన్యతరస్యామ్ (2–2–3)

ఏతాన్యేకదేశినా సహ ప్రాగ్వద్వా. ద్వితీయం భిక్షాయాః ద్వితీయభిక్షా. ఏకదేశినా కిమ్ ? ద్వితీయం భిక్షాయా భిక్షుకస్య. అన్యతరస్యామ్ గ్రహణసామర్థ్యాత్ 'పూరణగుణే' తి నిషేధం బాధిత్వా పక్షే షష్ఠీసమాసః. భిక్షాద్వితీయమ్.

ద్వితీయ, తృతీయ, చతుర్థ, తుర్య అను పదములు అవయవములు కలిగిన అవయవిని బోధించు సుబంతముతో వైకల్పికముగా సమసించి తత్పురుషములగును. ద్వితీయం భిక్షాయాః – ద్వితీయభిక్షా (ద్వితీయ అర్ధమగు భిక్ష) ఏకదేశినా అని చెప్పడము వలన "ద్వితీయం భిక్షాయా భిక్షుకస్య" అనునపుడు సమాసము చెప్పబడదు. "అన్యతరస్యామ్" గ్రహణసామర్థ్యము వలన "పూరణగుణ" ఇత్యాది సూత్రముచే

విధింపబడిన నిషేధమును బాధించిన పక్షమున 'భిక్షాద్వితీయం' అనుచోట షష్ఠీ సమాసము వచ్చును.

184. ప్రాప్తాపన్నే చ ద్వితీయయా (2-2-4)

పక్షే 'ద్వితీయా శ్రిత......' ఇత్యాదినా సమాసః. ప్రాప్తో జీవికాం - ప్రాప్తజీవికః. జీవికాప్రాప్తః. ఆపన్నజీవికః. జీవికాపన్నః. ఇహ సూత్రే " ద్వితీయయా, అ " ఇతి ఛిత్వా అకారోఽపి విధీయతే. తేన జీవికాం ప్రాప్తా స్త్రీ-ప్రాప్తజీవికా. ఆపన్నజీవికా. ప్రాప్త, ఆపన్న అను శబ్దములు వైకల్పికముగా ద్వితీయా విభక్త్యంత పదములతో సమసించి తత్పురుషమగును. ఈ సూత్రమున 'ఏకదేశిన్', 'ఏకాధికరణ' పదములు అనువర్తించును. ఇందువలన ఈ సూత్రము ద్వారా సమాసము ఏర్పడకపోయిన యెడల "ద్వితీయాశ్రితాతీత పతితగతాత్యన్త ప్రాప్తాపన్నైః" (2-1-24) అను సూత్రసహాయముతో ద్వితీయాతత్పురుషము ఏర్పడును.

ప్రాప్తో జీవికామ్ - ప్రాప్తజీవికః (జీవనోపాయమును పొందినవాడు) అని ప్రథమాతత్పురుషము ఏర్పడును. వైకల్పికంగా 'జీవికాప్రాప్త' అని "ద్వితీయాశ్రితాతీత...." (2-1-24) సూత్రము ద్వారా ద్వితీయాతత్పురుషము ఏర్పడును.

'ప్రాప్తజీవికా' అని స్త్రీలింగసమాసము. ప్రయోగములో ఆకారాన్తము ఎలా సిద్ధించును అను సంశయమునకు భట్టోజి దీక్షితులు " ఇహ సూత్రం " ద్వితీయయా అ ఇతి ఛిత్వా అకారోఽపి విధీయతే " అని సూచించారు. ద్వితీయయా అను పదమును 'ద్వితీయయా అ ' అని పదచ్ఛేదము చేయవలెను. ద్వితీయాంత పదముతో సమసించును అని ఒక భాగార్థము. ' అ ' అను అచ్చు సమాసము చివర చేరును అని రెండవ భాగార్థము. అందువలన 'ప్రాప్తజీవికా' అను ఆకారాన్త సమాసము కూడ ఏర్పడును.

185. కాలాః పరిమాణినా (2-2-5)

పరిచ్ఛేద్యవాచినా సుబన్తేన సహ కాలాః సమస్యన్తే. మాసో జాతస్య యస్య సః మాసజాతః. ద్వ్యహజాతః. ద్వయోరహ్నోస్సమాహారో ద్వ్యహః. ద్వ్యహో జాతస్య యస్య స ఇతి విగ్రహః.

(వా) ఉత్తరపదేన పరిమాణినా ద్విగోః సిద్ధయే బహూనాం తత్పురుషస్యోపసంఖ్యానమ్

ద్వే అహనీ జాతస్య యస్య సః - ద్వ్యహ్నజాతః. "అహ్నోఽహ్న " ఇతి

వక్ష్యమాణోఽహ్నాదేశః. పూర్వత్ర తు " న సంఖ్యాదేస్సమాహారే" ఇతి నిషేధః.

పరిచ్ఛేద్య (కొలువబడు) వాచకములైన సుబంతములతో కాలవాచక శబ్దములు సమసించును అని సూత్రార్థము. మాసోజాతస్య – మాసజాతః (ఒక నెల ముందు పుట్టినవాడు) ఇచ్చట 'జాతః' అను పదముచే బోధింపబడు వాడు 'మాస' అను కాలవాచకము ద్వారా కొలువబడుచున్నాడు కావున 'మాసజాతః' అనునది సిద్ధించును.

'ద్వే అహనీ జాతస్య యస్య సః ' అను విగ్రహవాక్యమున 'ద్వే', 'అహని' అను పదములు సమసించగా "అహ్నోఽహ్న" అను సూత్రము ద్వారా అహ్నాదేశము వచ్చి 'ద్వ్యహ్నాజాతః' అని సమసించును.

'ద్వ్యహజాతః' అనునపుడు 'ద్వయోరహ్నోస్సమాహారః" అని ద్విగుసమాసము కావున 'న సంఖ్యాదేస్సమాహారే" అను సూత్రము ద్వారా అహ్నాదేశము నిషేధింపబడినది.

ఇచట పరిమాణవాచకమైన ఉత్తరపదముతో ద్విగుసమాసం సిద్ధించుటకు బహుపద తత్పురుష సమాసమును అంగీకరింపవలెనని ఈ వార్తికము చెప్పుచున్నది. శిష్ట ప్రయోగముల సాధుత్వాన్ని నిరూపించడమే వార్తికకారుని ఉద్దేశము.

సప్తమీ తత్పురుషః

186. సప్తమీ శౌణ్డైః (2-1-40)

సప్తమ్యన్తం శౌణ్డాదిభిః ప్రాగ్వద్వా. అక్షేషు శౌణ్డః – అక్షశౌణ్డః. అధిశబ్దోఽత్ర పఠ్యతే. "అధ్యుత్తరపదాత్........." ఇతి ఖః. ఈశ్వరాధీనః.

సప్తమ్యంతమగు పదము "శౌండ" మొదలగు సుబంతములతో సమసించి తత్పురుషమగును. 'శౌండైః' అను బహువచన ప్రయోగము ద్వారా "శౌండ" గణములోని పదములు అను అర్థము గ్రహింపవలసినది.

అక్షశౌండః – అక్షేషు శౌండః (పాచికల ఆటలో నేర్పరి) అని లౌకికవిగ్రహము. అక్ష + సుప్ + శౌండ + సు అని అలౌకిక విగ్రహము. ప్రస్తుత సూత్రము ద్వారా అక్ష + సుప్ అను సప్తమ్యంతమునకు శౌండ + సు అను సుబంతముతో సమసించును.

ఇక్కడ శౌండాది గణమున 'అధి' అను అవ్యయము కూడా ఇవ్వబడినది. "అధ్యుత్తరపదాత్ ఖః" (5-4-7) అను సూత్రముచే 'ఖ' అను తద్ధిత ప్రత్యయము నిత్యముగా చేరును. 'ఖ' కారస్థానమున 'ఈన' (ఆయనేయీనీయియః ఫఢఖఛఘాం

ప్రత్య......" అను సూత్రాధారంగా) అని ఆదేశము రాగా 'ఈశ్వరాధీనః' అని సప్తమీ తత్పురుషము సిద్ధించును.

187. సిద్ధశుష్కపక్వబన్ధైశ్చ (2-1-41)

ఏతైః సప్తమ్యన్తం ప్రాగ్వత్. సాఙ్కాశ్యసిద్ధః. ఆతపశుష్కః. స్థాలీపక్వః. చక్రబన్ధః.

సప్తమ్యన్త పదము సమర్థములైన సిద్ధ, శుష్క పక్వ, బన్ధ అను పదములతో సమసించి తత్పురుషయగును.

సాంకాశ్యసిద్ధః - సాంకాశ్యే సిద్ధః (సాంకాశ్య దేశమున ఉత్పన్నమైనది)
ఆతపశుష్కః - ఆతపే శుష్కః (ఎండలో ఎండినది)
స్థాలీపక్వః - స్థాల్యాం పక్వః (పాత్రయందు వండినది)
చక్రబంధః - చక్రే బంధః (చక్రము నందు అమర్చబడినది)

188. ధ్వాఙ్క్షేణ క్షేపే (2-1-42)

ధ్వాఙ్క్షవాచినా సహ సప్తమ్యన్తం సమస్యతే నిందాయామ్. తీర్థే ధ్వాఙ్క్ష ఇవ తీర్థధ్వాఙ్క్షః. తీర్థకాక ఇత్యర్థః.

నింద గమ్యమానమైనపుడు సప్తమ్యంతపదము ధ్వాఙ్క్షపదముతో, దాని పర్యాయపదములతో సమసించి తత్పురుషమగును. తీర్థధ్వాఙ్క్షః - తీర్థే ధ్వాఙ్క్షః (తీర్థస్థలమునందున్న కాకి). ఈ సమాసమును 'అత్యాశపరుడైన' వాని నిందలో చెప్పబడినది.

తీర్థస్థానమున ఉన్న కాకి ఎక్కువ కాలము అక్కడ నిలవదు. అలాగే ఆశాపరుడైన శిష్యుడు ఒక గురువుగారి వద్ద విద్యాభ్యాసము పూర్తయ్యేంతవరకు ఉండు స్థలమును మార్చుచుండును, అందువలన వాడు ఏ శాస్త్రములోను పట్టు సాధించలేడు. ఈ విధమైన వారి నుద్దేశించి తీర్థకాకః, తీర్థవాయసః, తీర్థధ్వాంక్షః ఇత్యాది సప్తమీ తత్పురుషలు ఏర్పడినవి. నింద వాక్యము వలన ప్రకటితము కాదు కావున ఈ సమాసములు నిత్య సమాసములు. 'తీర్థే ధ్వాంక్షః తిష్ఠతి' అనునపుడు నింద లేదు కావున ఈ సమాసము రాదు.

ఖట్వాక్షేపే (2-1-26) సూత్రము ద్వారా సాధింపబడిన 'ఖట్వారూఢః' అనునది

కూడా నిత్యసమాసము.

189. కృత్యైర్ఋణే (2-1-43)

సప్తమ్యన్తం కృత్యప్రత్యయాన్తైస్సహ ప్రాగ్వదావశ్యకే. మాసేదేయమ్ ఋణమ్. ఋణగ్రహణం నియోగోపలక్షణార్థమ్. పూర్వాహ్ణే గేయం సామ.

ఋణము (అప్పు) అను అర్థము గమ్యమానమైనపుడు సప్తమ్యంతము కృత్య ప్రత్యయాంత పదముతో సమసించి తత్పురుషమగును. మాసే దేయమ్ (నెలరోజుల పరిమితిలో తిరిగి చెల్లించవలసిన ఋణము)
ఇచట సప్తమ్యంత విభక్తి ప్రత్యయము " తత్పురుషే కృతి బహులమ్ " (6-3-14) అను సూత్ర సహాయముతో లోపింపదు. 'ఋణము' అను పదమునకు కేవలం ఆర్థికపరమైన విషయమే కాక మతసంబంధమైన ఋణము కూడా గ్రహించ వచ్చునని తెలియుచున్నది.

'పూర్వాహ్ణే గేయం సామ' అనగా ఉదయకాలంలో పఠించవలసిన సామమంత్రములు అను అర్థమున 'పూర్వాహ్ణే గేయం' అను సప్తమీ తత్పురుష సమాసము ఏర్పడినది.

ఉదయము గానం చేయవలసిన సామమంత్రములను పఠించనిచో పాపమును పొందును. అందుచే సామగానం మతపరమైన ఋణముగా చెప్పబడినది.

190. సంజ్ఞాయామ్ (2-1-44)

సప్తమ్యన్తం సుపా ప్రాగ్వత్సంజ్ఞాయామ్. వాక్యేన సంజ్ఞాఽనవగమాన్నిత్యసమాసోఽయమ్. అరణ్యేతిలకాః. వనేకసేరుకాః. "హలదన్తాత్సప్తమ్యాః......" ఇత్యలుక్.

సప్తమ్యంతపదము సమర్థమగు సుబంతముతో ఏర్పడిన సమాసము సంజ్ఞగా ఉపయోగించబడు సందర్భమున నిత్యముగా సమసించును.
అరణ్యే తిలకాః ('నూనెను ఇవ్వని అడవి నువ్వుల' కు సంజ్ఞ)
వనేకశేరుకాః (అనపేక్షితముగా దొరికిన వస్తువునకు సంజ్ఞ)

"హలదన్తాత్సప్తమ్యాః సంజ్ఞాయామ్" (6-3-9) అను సూత్రముచే పూర్వపదము యొక్క సప్తమీ విభక్తికి లోపము రాదు.(అలుక్ - లోపము లేకుండుట)

191. క్తేనాహోరాత్రావయవాః (2-1-45)

అహ్నో రాత్రేశ్చావయవాః సప్తమ్యన్తాః క్తాన్తేన సహ ప్రాగ్వత్. పూర్వాహ్ణకృతమ్. అపరరాత్రకృతమ్. అవయవగ్రహణం కిమ్ ? అహ్ని దృష్టమ్.

సప్తమ్యంతమగు రాత్రింబవలు యొక్క విభాగములను బోధించు పదములు క్తాన్తముతో సమసించును. అది తత్పురుషము.

పూర్వాహ్ణకృతమ్ – పూర్వాహ్ణే కృతమ్ (రోజులోని ముందుభాగం (పూర్వభాగం) లో చేయబడినది) పూర్వాహ్ణమనగా దినపూర్వభాగమునకు కాలవాచకము అలాగే అపరరాత్రమ్ అనునవి కూడా ఇతర ఉదాహరణలు.

కాని సూత్రములో "అవయవము" అని గ్రహించటమెందుకు అని ప్రశ్నిస్తే కనుక 'అహ్ని' అను సంపూర్ణ రాత్రి లేదా పగటి కాలములో కూడదని నిర్దేశించడమైనది. అందువలననే 'అహ్నికృతమ్' అనునపుడు సమాసము రాదు.

192. తత్ర (2-1-46)

'తత్ర' ఇత్యేతత్సప్తమ్యన్తం క్తాన్తేన సహ ప్రాగ్వత్. తత్రభుక్తమ్.

'తత్ర' అను అవ్యయము క్తాంతముతో సమసించి తత్పురుష యగును.

'సప్తమ్యాస్త్రల్' (5-3-10) అను సూత్రము ద్వారా సప్తమ్యర్థ బోధకమైన క్రియతో అన్వయించు అవ్యయము క్తాంతముతో సమాసము చేసినపుడు పూర్వపదములో ఎటువంటి మార్పురాదు. ఉదా : తత్రభుక్తమ్ అనునది.

తత్ర, భుక్తమ్ అని వ్యస్తముగా చెప్పినయెడల 'తత్ర' శబ్దమునకు ఒక ఉదాత్త స్వరము, 'భుక్తమ్' నకు ఒక ఉదాత్తస్వరములుగా ఉండును. స్వరప్రక్రియ యందు ఉన్న వైశిష్ట్యమును గమనించి 'తత్రభుక్తమ్' అను దానిని సమాసముగా పరిగణింపబడినది. కాని అర్థమున ఎటువంటి మార్పులేదు.

193. క్షేపే (2-1-47)

సప్తమ్యన్తం క్తాన్తేన ప్రాగ్వన్నిందాయామ్. అవతప్తేనకులస్థితం త ఏతత్.

క్తేన' అనునది పూర్వసూత్రమునుండి అనువర్తించును. నింద గమ్యమాన మైనప్పుడు సప్తమ్యంతము క్తాన్తముతో సమసించి తత్పురుషమగును.

అవతప్తేనకులస్థితమ్ – అవతప్తే నకులస్థితమ్ అని ఉదాహరణమున 'తత్పురుషే కృతి బహులమ్' (6-3-14) అను సూత్రము చేత పూర్వపదవిభక్తి లోపించదు.

'అవతప్తేనకులస్థితమ్ త ఏతత్' అనునది ఒక దేవదత్తుడికి ఉద్దేశించి చెప్పబడినది.

' ఓ దేవదత్తా నీవు చేసిన పని కాలుతున్న భూమిమీద ఉన్న ముంగిసవలె ఉన్నది.' అనగా దేవదత్తుడు చేసినట్టి పనిలో పరిపూర్ణతలేదు అను నింద తెలుస్తున్నది.

194. పాత్రేసమితాదయశ్చ (2-1-48)

ఏతే నిపాత్యంతే క్షేపే. పాత్రేసమితాః. భోజనసమయే ఏవ సంగతా న తు కార్యే. గేహేశూరః. గేహేనర్దీ. ఆకృతిగణోఽయమ్. చకారోఽవధారణార్థః . తేనైషాం సమాసాంతరే ఘటకతయా ప్రవేశో న. పరమాః పాత్రేసమితాః.

'పాత్రేసమితాదయః' అను బహువచనముచే గణము అను అర్థము లభించినది. ఈ గణమున పఠించిన 'పాత్రేసమితాః' మొదలగు సమాసములు తత్పురుషములు. సూత్రములోని చకారము ' ఈ గణమున పేర్కొన్న సమాసములకు తప్ప వేరే వాటికి సాధుత్వం లేదు.' అని తెలుపును. అనగా ఇంతవరకు ప్రయోగములోనున్న ఈ సప్తమీ తత్పురుష సమాసములను తప్ప క్రొత్తగా చేయకూడదని పాణిని నిర్దేశించి యున్నాడు.

ఉదా : 'పాత్రేసమితః' (కంచం దగ్గర తినడంలో మాత్రము చురుకయినవాడు, అంటే అది తప్ప ఇతర విషయాలలో ఏమీ చేయలేని వాడు అని అర్థము).

ఈగణమున పూర్వపదము యొక్క సప్తమీ విభక్తి ప్రత్యయమునకు లోపము లేదు.

గేహేశూరః (ఇంట్లోనే వీరుడు, కాని బయట పిరికివాడు), గేహేనర్దీ, గేహే విజయీ ఇత్యాది ఇతర ఉదాహరణములు కూడ చెప్పబడినవి.

కర్మధారయ సమాసము

కర్మధారయ సమాసము తత్పురుషము యొక్క అంతర్భాగమే. ఆ సమాసము ఇపుడు వివరింపబడుచున్నది. ఈ సమాస నిర్మాణము, అర్థవిశేషములను తెలుసుకొనుటకును, పాణిని మహర్షి యొక్క అసామాన్యమైన భాషాశాస్త్రపు అవగాహనకు ఈ క్రింది సూత్రములు ఉదాహరణములు.

1. పూర్వకాలైకసర్వజరత్పురాణనవకేవలాః సమానాధికరణేన (2-1-49)

2. సుప్ సుపా (2-1-4)
3. ప్రథమానిర్దిష్టం సమాస ఉపసర్జనమ్ (1-2-43)
4. ఉపసర్జనం పూర్వమ్ (2-2-30)
5. తత్పురుషః సమానాధికరణః కర్మధారయః (1-2-43)
6. విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్ (2-1-57)

1. " **పూర్వకాలైకసర్వజరత్పురాణనవకేవలాః సమానాధికరణేన** " అను సూత్రాధారముగా పూర్వకాలవాచకము, ఏక, సర్వ, జరత్, పురాణ, నవ, కేవల శబ్దములు సమానాధికరణమునందున్న సమర్థమైన సుబంతముతో సమసించును.

2. " **సుప్ సుపా** " అను సూత్రం ద్వారానే సమాసవిధాయక సూత్రమును గూర్చి చెప్పబడినది. కావున ఇది ఒక సమాసవిధాయక సామాన్య సూత్రము.

3. " **ప్రథమా నిర్దిష్టం సమాస ఉపసర్జనమ్** " అను సూత్రము సమాసవిధాయక సూత్రమున ప్రథమా విభక్తి చేత నిర్దేశించబడిన పదమునకు ఉపసర్జన సంజ్ఞను విధించును.

4. " **ఉపసర్జనం పూర్వమ్** " అను సూత్రము ఉపసర్జన సంజ్ఞను పొందిన పదమునకు పూర్వనిపాతము విధించును.

5. " **తత్పురుషః సమానాధికరణః కర్మధారయః** " సూత్రము కర్మధారయమనెడి విశిష్ట సంజ్ఞను తత్పురుషమందలి కొన్నింటికి విధింపజేయును.

6. " **విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్** " సూత్రము బహులముగా విశేషణం విశేష్యముతో సమసించును అని చెప్పును.

" తత్పురుషః " (2-1-22) అను సూత్రము నుండి "పాత్రేసమితాదయశ్చ " (2-1-48) అను సూత్రము వరకు ఏర్పడిన సమాసములందున్న పదముల మధ్యనున్న సంబంధము విభక్తి ప్రత్యయార్థముల చేత నిర్ణయింపబడినది కావున వీటిని " శుద్ధ తత్పురుష సమాసము" అని అంటారు.

" పూర్వ కాలైక .... " (2-1-49) అను సూత్రము నుండి " మయూర వ్యంసకాదయశ్చ " (2-1-72) అను సూత్రము వరకు గల సూత్రముల ద్వారా ఏర్పడిన సమాసపదముల మధ్య " విశేషణ-విశేష్యభావ " సంబంధమున్నది. అనగా ఒక

పదము రెండవపదముతో విశేషణముగానో విశేష్యముగానో సంబంధము కలిసి ఉన్నది. విశేషణ – విశేష్య భావమున్నప్పుడు ఆ రెండు పదములు సమాన విభక్తికములై ఉండును. సమాన విభక్తికములుగా ఉన్నట్లైతే ఆ రెండు పదములు కూడా సమానాధికరణ సంబంధమును కలిగి ఉంటాయి.

" నీలమ్ ఉత్పలమ్ " అను ఉదాహరణములో నీలము, ఉత్పలము అను పదములు ఒకే పదార్థమును బోధించుచున్నవి. నీలశబ్దము ఉత్పలములోని నీలంరంగును, ఉత్పల శబ్దము ఉత్పలములోని ఉత్పల జాతిని తెలుపుచున్నవి. గుణిగుణముల సమవాయ సంబంధము ఉండుటచే వాటిని విడదీయుట కుదరదు. అనగా ఉత్పలత్వమును నీలపు రంగును విడదీయుట కుదరదు. కావున ఈ అర్థైక్యమును తెలుపుటకు రెండు పదములను ఒకే విభక్తితో ప్రయోగించి వాక్యనిర్మాణము చేయబడును. దీనికే ' సామానాధికరణ్యమ్ ' అని పేరు.

' విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్ ' (2-1-57) అను సూత్రముచేత విశేషణము విశేష్యముతో సమసించగా " సమానాధికరణః " (1-2-42) అను సూత్రము సామానాధికరణ్యము కలిగిన పదముల వలన ఏర్పడిన తత్పురుషకు కర్మధారయమనెడి ప్రత్యేక సంజ్ఞను విధిస్తున్నది. కర్మధారయ సంజ్ఞ తత్పురుష సంజ్ఞకు ప్రతిబంధకము కాదు. కర్మధారయమను పేరుతో విధించిన వ్యాకరణకార్యములు ఈ వర్గమునకు చెందిన తత్పురుష సమాసములకు మాత్రమే అనువర్తించును. ఇదే సంజ్ఞాంతరము యొక్క ప్రయోజనము. " విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్ " అను సూత్రములో ' విశేషణం ' అను పదము ప్రథమా విభక్తి యందుండుటచే ఆ పదము ద్వారా అభిహితమైన పదమునకు ఉపసర్జన సంజ్ఞ మఱియు పూర్వనిపాతము కూడ లభించును.

' బహులమ్ ' అనే పదము వలన మరొక విషయము బోధపడుతున్నది. వ్యాకరణము సూత్రములతో భాషను చెప్పునే కాని ప్రయోగములను శాసించలేదు. శిష్టప్రయోగమును బట్టి సమాసగత పదముల పూర్వ-ఉత్తర పదత్వములను నిర్ణయింపవలెను. ఈ విషయము నిర్ధారించుటకై శుద్ధతత్పురుషములను చెప్పిన పిమ్మట పాణిని క్రింది వాటిని ఉదాహరిస్తున్నాడు.

195. పూర్వకాలైకసర్వజరత్పురాణనవకేవలాః సమానాధికరణేన (2-1-49)

" విశేషణం విశేష్యేణ ......" ఇతి సిద్ధే పూర్వనిపాతనియమార్థం సూత్రమ్. ఏకశబ్దస్య

దిక్సంఖ్యే 'సంజ్ఞాయామ్' ఇతి నియమబాధనార్థం చ. పూర్వం స్నాతః. పశ్చాదనులిప్తః. స్నాతానులిప్తః. ఏకనాథః. సర్వయాజ్ఞికాః. జరన్నైయాయికాః. పురాణమీమాంసకాః. నవపాఠకాః. కేవలవైయాకరణాః.

పూర్వకాలవాచకమైన శబ్దము, ఏక, సర్వ, జరత్, పురాణ, నవ, కేవల శబ్దములు సమానాధికరణములైన శబ్దములతో సమసించును. అది తత్పురుషసమాసము. సమానాధికరణేన అనుపదం ఈ సూత్రం నుండి రెండవ అధ్యాయం మొదటి పాదాంతం వరకు అనువర్తించును.

" విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్ " (2-1-57) అను సూత్రముచేతనే సమసిస్తున్నప్పటికీ ప్రథమా విభక్త్యంత పదములు ఉపసర్జన సంజ్ఞను పూర్వనిపాతత్వమును కూడ పొందుటకుగాను ఈ సూత్రము చెప్పబడినది.

పూర్వవాచకము అనగా ముందు జరుగు క్రియను బోధించు పదము. " పూర్వం స్నాతః పశ్చాదనులిప్తః " అను విగ్రహవాక్యమున " స్నానక్రియ జరిగిన పిమ్మట అనులిప్త క్రియ జరుగును. ఎవడు స్నాతుడో వాడే అనులిప్తుడగుట వలన స్నాత అనులిప్త శబ్దములు సామానాధికరణ్యమున అన్వయించియున్నవి. అందువలన 'స్నాతానులిప్తః' అని తత్పురుష సమాసమేర్పడినది. ఇచట పరసూత్రమైన " దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్ " (2-1-50) అను సూత్రం ద్వారానే 'ఏకనాథః' - ఏకశ్చ అసౌ నాథశ్చ అని సమాసమేర్పడుచుండగా పాణిని ఏక పదము ఎందుకు చేర్చెను ? " దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్ " (2-1-50) సూత్రము ద్వారా ఏర్పడిన తత్పురుషము సంజ్ఞ అయి ఉండవలెను. ' ఏకనాథః ' అనునది సంజ్ఞ కాదు. అందువలన ఈ సూత్రమున ' ఏక ' శబ్దమును చేర్చెను. రాబోవు ఉత్సర్గ సూత్రము యొక్క అపవాదమును ముందు సూత్రముగనే తెల్పెను.

కర్మధారయమున సామానాధికరణ్యమును తెలుపుటకు గాను విగ్రహవాక్యమున రెండు పదములు ఏకవిభక్తి యందుంచి రెండింటిని సర్వనామశబ్దము మఱియు రెండు చకారములతో చూపడం జరుగుతుంది.

సర్వయాజ్ఞికాః - సర్వే చ తే యాజ్ఞికాశ్చ
జరన్నైయాయికాః - జరన్తశ్చ తే నైయాయికాశ్చ

పురాణ మీమాంసకాః – పురాణాశ్చ తే మీమాంసకాశ్చ
నవపాఠకాః – నవాశ్చ తే పాఠకాశ్చ
కేవల వైయాకరణాః – కేవలాశ్చ తే వైయాకరణాశ్చ

196. దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్ (2-1-50)

'సమానాధికరణేన' ఇత్యాపాదపరిసమాప్తేరధికారః. 'సంజ్ఞాయామేవ' ఇతి నియమార్థం సూత్రమ్. పూర్వేషుకామశమీ. సప్తర్షయః. నేహ – ఉత్తరా వృక్షాః, పంచ బ్రాహ్మణాః.

"దిగ్వాచకములు మరియు సంఖ్యావాచకములు సమానాధికరణమగు సుబంతముతో సంజ్ఞార్థమున సమసించును. అది కర్మధారయమగు తత్పురుషసమాసము." అని సూత్రార్థము.

పూర్వేషుకామశమీ : "పూర్వశ్చాసౌ ఇషుకామశమీ చ" ఇది ఒక దేశము పేరు. పూర్వ + సు + ఇషుకామశమీ + సు అను ఉదాహరణమున దిగ్వాచకము అగు పూర్వ శబ్దమునకు ఇషుకామశమీ + సు అను సుబంతముతో సమాసము.
సప్తర్షయః – సప్త చ తే ఋషయశ్చ అని లౌకిక విగ్రహవాక్యము.
సప్తన్ + జస్ + ఋషి + జస్ అను విగ్రహవాక్యములో సప్తన్ అను సంఖ్యావాచక శబ్దమునకు ఈ సూత్రముచే ఋషి + సు అను సుబంతంతో సమాసము వచ్చును.

'విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్' అను సూత్రము చేతనే ఈ సమాసములు సిద్ధించుచుండగా మరల ఈ సూత్రముచే సమాసము విధించుట సమాసపదము సంజ్ఞావాచకమైనపుడే దిగ్వాచకములు, సంఖ్యావాచకములు సమానాధికరణ సుబంతములతో సమసించును అనెడి నియమం కొరకు కావున –

ఉత్తరాః వృక్షాః (ఉత్తరమున ఉన్న వృక్షములు)
పంచ బ్రాహ్మణాః (ఐదుగురు బ్రాహ్మణులు) ఇత్యాది ఉదాహరణములందు సంజ్ఞార్థము లేకపోవుటచే ఈ సూత్రము చేత సమాసము రాదు.

197. తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చ (2-1-51)

తద్ధితార్థే విషయే, ఉత్తరపదే చ పరతః, సమాహారే చ వాచ్యే, దిక్సంఖ్యే ప్రాగ్వద్వా

పూర్వస్యాం శాలాయాం భవః పౌర్వశాలః. సమాసే కృతే 'దిక్పూర్వపదాదసంజ్ఞాయామ్' ఇతి ఞః.

(వా) సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే పుంవద్భావః

ఆపరశాలః. పూర్వా శాలా ప్రియా యస్యేతి త్రిపదే బహుబ్రీహౌ కృతే ప్రియాశబ్దే ఉత్తరపదే పూర్వయోస్తత్పురుషః. తేన శాలాశబ్దే ఆకారః ఉదాత్తః. పూర్వశాలాప్రియః. దిక్షు సమాహారో నాస్త్యనభిధానాత్. సంఖ్యాయాస్తద్ధితార్థే – షణ్ణాం మాతౄణామ్ – అపత్యం షాణ్మాతురః. పఞ్చ గావో ధనం యస్యేతి త్రిపదే బహుబ్రీహౌ అవాన్తర తత్పురుషస్య వికల్పే ప్రాప్తే.

' ద్వన్ద్వతత్పురుషయోరుత్తరపదే నిత్యసమాసవచనమ్ '

తద్ధితార్థము (తత్ర భవః ఇత్యాదికము) విషయమైనపుడు, ఉత్తరపదము పరమైనపుడు, సమాహారము వాచ్యమైనపుడు దిగ్వాచకములు మరియు సంఖ్యావాచకములు సమానాధికరణములతో సమసించును అని సూత్రానికి అర్థము.

పూర్వసూత్రముల నుండి ' దిక్సంఖ్యే ', ' సమానాధికరణేన ' అని పదములు అనువర్తించును. ఈ సూత్రములో మూడు విశేషణములున్నవని ప్రత్యేకముగా సమన్వయింపవలయును. అందుచే ఈ సూత్రము మూడు వాక్యములుగా మారును. సమాసాంతమునందున్న సప్తమి మూడు వేర్వేరు అర్థములలో అనువర్తించును.

1. తద్ధితార్థే విషయే దిక్సంఖ్యే సమానాధికరణేన సమస్యతే,
2. ఉత్తరపదే చ పరతః దిక్సంఖ్యే సమానాధికరణేన సమస్యతే,
3. సమాహారే చ వాచ్యే దిక్సంఖ్యే సమానాధికరణేన సమస్యతే.

క్రమముగా ఉదాహరణములు –

(అ) పౌర్వశాలః – " పూర్వస్యాం శాలాయాం భవః " (తూర్పుశాలలో ఉన్నవాడు) అనే అర్థములో తత్ర భవః (అచట నుండువాడు) అను తద్ధితార్థమున " దిక్పూర్వపదాదసంజ్ఞాయాం ఞః " (4-2-107) " దిగ్వాచకముగా గల సమాసము కంటే అది సంజ్ఞావాచకము కానిచో అచ్చట ఉన్నది. " అను అర్థమున ' ఞ ' ప్రత్యయం (తద్ధిత) చేరడంతో " తద్ధితార్థోత్తర ...." (2-1-51) అను ప్రస్తుత సూత్రముచేత పూర్వశాలా శబ్దమునకు సమాసము సిద్ధించును. పూర్వ + ఙి + శాలా + ఙి అని అలౌకిక విగ్రహవాక్యమున రెండు పదములకు సమాసము సిద్ధించగా, ఞ ప్రత్యయ సహాయమున పూర్వశాలా + ఞ అని కాగా ' పూర్వ ' శబ్దమునకు ఆదివృద్ధి

వచ్చి పౌర్వశాలః అని సిద్ధించును.

ఇక్కడ 'పూర్వాశాలా' అని కాగా " సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే పుంవద్భావః " అనే వార్తికముతో ఐదు వృత్తులందు అంటే కృత్ తద్ధిత సమాసైకశేష సనాద్యన్త ధాతురూప వృత్తులు సర్వనామ శబ్దమునకు పుంవద్భావము విధింపబడును.

' పూర్వాశాలా ' అనుచోట పూర్వా శబ్దము సర్వనామము కావున దానికి ఈ ప్రస్తుత వార్తికముతో పుంవద్భావం విధించగ, ' పూర్వశాలా ' అని ఏర్పడి ' ఞ ' ప్రత్యయం సహాయముతో ' పౌర్వశాలః ' అని అగును. ఇక్కడ " తద్ధితేష్వచామాదేః " (7-2-117) అను సూత్రము ద్వారా ఆదివృద్ధి విధింపబడును. 'ఆపరశాలః' (అపరస్యాం శాలాయాం భవః) అనునది కూడ ఇట్లే సిద్ధించును.

(అ) పూర్వశాలాప్రియః – " పూర్వా శాలా ప్రియా యస్య అనే విగ్రహవాక్యమును ఆధారంగా చేసుకుని పూర్వ, శాల, ప్రియ శబ్దములకు త్రిపదబహువ్రీహి చేయుచుండగా (ఉత్తరపదము ప్రియా శబ్దము పరమగుచుండగా) పూర్వశాల శబ్దములకు "విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్" (2-1-57) అను సూత్రము ద్వారా కర్మధారయ తత్పురుష సమాసము సిద్ధించగా 'పూర్వశాలా + ప్రియః యస్య' అని విగ్రహవాక్యము నుండి " అనేకమన్య పదార్థే " (2-2-24) అను సూత్రముచే బహువ్రీహి సమాసము ఏర్పడి ' పూర్వశాలాప్రియః ' అని రూపమేర్పడును.

' అనేకమన్యపదార్థే ' అను సూత్రంలోని ' అనేకం ' అను పదము వలన త్రిపద బహువ్రీహిని ముందు కర్మధారయము చేయకుండా కూడా ' పూర్వశాలాప్రియః' అని సాధించవచ్చును. కాని ఈ రెండు విధానాలలో స్వరభేదమున్నది. త్రిపద బహువ్రీహి చేసిన పూర్వపద ప్రకృతి స్వరము బహువ్రీహికి రాగా ' పూర్వశాలాప్రియః ' అని అగును. ముందు కర్మధారయము చేసిన యెడల సమాసస్వరము శాలాశబ్దముపై పడును. అందువలన స్వరము నందలి భేదమును గమనించిన పాణిని ' ఉత్తరపదే ' అని చేర్చెను. అది ఉత్తర పదే చ పరతః కు ఉదాహరణము.

(ఇ) షాణ్మాతురః – " షణ్ణాం మాతౄణాం అపత్యం పుమాన్ " అనే లౌకిక విగ్రహవాక్యము నుండి రూపమును సాధించదలచినచో " మాతురుత్సంఖ్యా సంభద్రపూర్వాయాః " (4-1-115) అను సూత్రము ద్వారా ' అణ్ ' ప్రత్యయం చేర్చినచో షడ్ మాతృ శబ్దములకు తత్పురుష సమాసము జరుగును. ' తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చ ' (2-1-51) అను సూత్రం ముందుగా ప్రవర్తించినగాని " మాతురుత్సంఖ్యా....... "

(4-1-115) సూత్రము ప్రవర్తించదు కావున ఈ సమాసము నిత్యమగుచున్నది. అది సమాహారే చ వాచ్యే అను దానికి ఉదాహరణము.

పంచగవధనః – " పంచ గావో ధనం యస్య సః " అని త్రిపదబహుర్వ్రీహి. 'పంచగావః' అను అవాంతరసమాసము తత్పురుషము. పంచన్ + జస్ + గో + జస్ + ధన + సు అని విగ్రహవాక్యము. ఇచ్చట ధన శబ్దము ఉత్తరపదము. అది పరముగా ఉన్నందున "తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చ " (2-1-51) అను సూత్రముచే సంఖ్యావాచకమగు పంచన్ శబ్దమునకు గో శబ్దముతో వచ్చు సమాసము వికల్పముగా రావలసి యున్నది, కాని " ద్వంద్వతత్పురుషయోరుత్తరపదే నిత్యసమాసవచనమ్ " అను వార్తికము ద్వారా నిత్యసమాసముగా చెప్పబడినది. అనగా " ఉత్తరపదము పరమగునపుడు ద్వంద్వ తత్పురుషములకు నిత్యసమాసముగా చెప్పవలెను. " అని, కావున ఇక్కడ ' ధన ' అను ఉత్తరపదము పరముగా ఉన్నందున ఈ వార్తిక సహాయము చేత పంచన్ శబ్దమునకు గో శబ్దముతో సమాసము (తత్పురుష) నిత్యముగా చెప్పబడినది.

198. గోరతద్ధితలుకి (5-4-92)

గోఽన్తాత్తత్పురుషాత్ టచ్ స్యాత్సమాసాంతో న తద్ధితలుకి. పఞ్చగవధనః - పంచానాం గవాం సమాహారః.

గోశబ్దాంతమగు తత్పురుషముపై సమాసాంతముగా ' టచ్ ' ప్రత్యయము వచ్చును. తద్ధిత ప్రత్యయం లోపించినచో రాదు అని సూత్రార్థము. " సమాసాన్తాః " (5-4-68) సూత్రం నుండి " సమాసాన్తాః " అను పదము, " తత్పురుషస్యాంగులేః సంఖ్యావ్యయాదేః" (5-4-86) సూత్రం నుండి తత్పురుషపదము, " రాజాహః సఖిభ్యష్టచ్ " (5-4-91) సూత్రం నుండి ' టచ్ ' పదములు ఇచ్చట అనువర్తించును.

పంచగవధనః – పంచన్ + గో అను అవాంతర తత్పురుషము గో శబ్దాంతముగా ఉన్నందున ' గోరతద్ధితలుకి ' అను సూత్రం ద్వారా ' టచ్ ' (అ) ప్రత్యయం చేరి పంచన్ + గో + అ అని యగును. పంచన్ శబ్దములోని న కారమునకు ' న లోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య' (8-2-7) అను సూత్రముచే లోపము, " ఏచోఽయవాయావః " (6-1-78) అను సూత్రముచే అవాదేశము వచ్చి ' పంచగవ ' అని సమాసాంత ప్రత్యయముతో కూడిన తత్పురుష సమాసము ఏర్పడును. దీనికి ధన శబ్దముతో (పంచగవ + ధన) సమసించి పంచగవధనః అని బహుర్వ్రీహి సమాసమేర్పడును.

ద్విగు సమాసము

199. సంఖ్యాపూర్వో ద్విగుః (2-1-52)

' తద్ధితార్థే ....' ఇత్యత్రోక్తః త్రివిధః సంఖ్యాపూర్వో ద్విగుఃస్యాత్.

' తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చ ' (2-1-51) అను సూత్రము ద్వారా విహితమైన సంఖ్యావాచక పూర్వమగు సమాసములకు ద్విగుసమాసమని పేరు. ఈ సూత్రానుసారం తద్ధితార్థమున, ఉత్తరపదము పరమైనపుడు, సమాహారము వాచ్యమగునపుడు కూడ సంఖ్యావాచకమునకు సమానాధికరణముతో సమాసము విధింపబడినది. సంఖ్యాపూర్వక ఈ త్రివిధమగు సమాసము ద్విగుసమాసము.

1. తద్ధితార్థ విషయమున – పంచకపాలః – పంచసు కపాలేషు సంస్కృతః
2. ఉత్తరపదము పరమయిన – పంచనావ ప్రియః
3. సమాహార వాచ్యమయిన – పంచగవమ్ – పంచానా గవాం సమాహారః

200. ద్విగురేకవచనమ్ (2-4-1)

ద్విగ్వర్థస్సమాహార ఏకవత్స్యాత్. స నపుంసకమితి నపుంసకత్వమ్. పంచానాం గవాం సమాహారః – పఞ్చగవమ్.

ద్విగుసమాసార్థమగు సమాహారము ఏకవద్భావమును పొందును. అనగా సమాహారము ఒక వస్తువుగా పరిగణింపబడును. సమాహారార్థమగు ద్విగువు ఏకవచనమున ఉండునని ఫలితార్థము. ' సమాహారగ్రహణం కర్తవ్యమ్ ' అనువార్తికం నుండి 'సమాహారః' అనుపదము ఇక్కడ గ్రహించవలసినది.

పంచగవమ్ – పంచానాం గవాం సమాహారః అని లౌకిక విగ్రహము. పంచన్ + ఆమ్ + గో + అమ్ అని అలౌకిక విగ్రహమున " తద్ధితార్థోత్తర " అను సూత్రము ద్వారా సమాసము, సుబ్లోపము. పంచన్ + గో అని యుండగా ' గోరతద్ధితలుకి ' సూత్రముచే ' టచ్ ' (అ) ప్రత్యయం చేరి పంచన్ + గో + అ అని కాగా నలోపము, అవాదేశము వచ్చి ' పంచగవ ' అనునది ద్విగుయగుటచే " స నపుంసకమ్ " (2-4-17)

సూత్రం ద్వారా నపుంసకలింగము, ప్రస్తుత సూత్రముచే ఏకవద్భావము రాగా ' పంచగవమ్ ' అని సిద్ధించును.

201. కుత్సితాని కుత్సనైః (2-1-53)

కుత్స్యమానాని కుత్సనైస్సహ ప్రాగ్వత్. వైయాకరణఖసూచిః. మీమాంసక దుర్దురూఢః.

' కుత్సితము ' అనగా నికృష్టము, నీచము, కుత్సితుడనగా నిందింపబడేవాడు. కృత్సనము అంటే నింద. కుత్సనార్థములు గల శబ్దములు నిందింపబడే వ్యక్తిని బోధించు సుబంత శబ్దముతో సమసించును. అది తత్పురుషము. వైయాకరణఖసూచిః – వైయాకరణశ్చ అసౌ ఖసూచిశ్చ. (ఏ ప్రశ్నను అడిగినా ఆకాశమును చూచు అసమర్థుడైన వైయాకరుణుడు) ప్రక్రియను మరుచువాడు నిందార్హుడు. ఆకాశమును చూడటం నిందకు హేతువు. అలాగే మీమాంసకదర్దురూఢః (వేద ప్రామాణ్యమును ప్రతిపాదించు మీమాంసకుడైన నాస్తికుడు) అని ఇతర ఉదాహరణము.

202. పాపాణకే కుత్సితైః (2-1-54)

పూర్వసూత్రాపవాదః. పాపనాపితః. అణకకులాలః.

“ కుత్సితాని కుత్సనైః” (2-1-53) సూత్రము నందు, “ ప్రథమా నిర్దిష్టం సమాస ఉపసర్జనమ్ ” (1-2-43) అను సూత్రం ద్వారా కుత్సితవాచకములు ఉపసర్జన సంజ్ఞను పొంది “ఉపసర్జనం పూర్వమ్ ” (2-2-30) అను సూత్రం ద్వారా పూర్వపదస్థానమును పొందుచున్నవి. ఇచ్చట 'కుత్సితైః' అని తృతీయావిభక్తి యందుండుట వలన కుత్సితవాచకములకు ఉపసర్జన సంజ్ఞ వర్తింపకపోవుటచే ఉత్తరపదస్థానమునే పొందుచున్నవి.

నిందావాచకములైన పాప, అణక శబ్దములు సమానాధికరణములైన కుత్సిత శబ్దములతో సమసించి తత్పురుషలగును అని సూత్రార్థము.

పాపనాపితః – పాపశ్చాసౌ నాపితశ్చ (నిందుడైన నాపితుడు)

అణక కులాలః – అణకశ్చాసౌ కులాలశ్చ (దూష్యుడైన కులాలుడు)

203. ఉపమానాని సామాన్యవచనైః (2-1-55)

ఘన ఇవ శ్యామో - ఘనశ్యామః. ఇహ పూర్వపదం తత్సదృశే లాక్షణికమితి సూచయితుం లౌకికవిగ్రహే ఇవశబ్దః ప్రయుజ్యతే. పూర్వనిపాతనియమార్థం సూత్రమ్.

ఉపమాన వాచకపదములు సమానాధికరణములగు సమానధర్మవిశిష్టవాచక పదములతో సమసించును. అవి తత్పురుష సమాసములగును.
ఘనశ్యామః – ఘన ఇవ శ్యామః (మేఘమువలె నల్లనివాడు). ఇచట ' ఘన ' అనునది ఉపమావాచకము. ' శ్యామః ' అనగా " శ్యామత్వము కలవాడు " అని అర్థము. 'శ్యామత్వము' సమానధర్మమును బోధించుచున్నది. ఉపమానము పూర్వపదముగానున్నది కావున ఈ సమాసములను ఉపమాన పూర్వపద కర్మధారయములని అందురు. ఉపమాన వాచకపదముతోపాటు లౌకిక విగ్రహవాక్యమున 'ఇవ' శబ్దము ప్రయోగింపబడును.

204. ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిః సామాన్యాప్రయోగే (2-1-56)

ఉపమేయం వ్యాఘ్రాదిభిస్సహ ప్రాగ్వత్సాధారణధర్మస్యాఽప్రయోగే సతి. విశేష్యస్య పూర్వనిపాతార్థం సూత్రమ్. పురుషవ్యాఘ్రః. నృసోమః. వ్యాఘ్రాదిరాకృతిగణః. సామాన్యాఽప్రయోగే కిమ్ ? పురుషో వ్యాఘ్ర ఇవ శూరః.

సామాన్యవాచకము ప్రయోగింపనిచోట ఉపమేయము సమానాధికరణమైన ఉపమానముతో సమసించి తత్పురుషసమాసమగును. 'వ్యాఘ్రాదిభిః' అను పదము వ్యాఘ్రాది గణమును సూచించుచున్నది. ఈ గణములో ఉపమానముగా ఉపయోగించుటకు యోగ్యములైన వ్యాఘ్ర, సింహ మొదలగు శబ్దాలు చేర్చబడినవి. ఇవి ప్రసిద్ధమగుట వలన శ్రేష్ఠవాచకములైన సామాన్య ధర్మము చెప్పినప్పటికి ఆ అర్థమును స్ఫురింపజేయును. అనగా సామాన్యధర్మము లక్ష్యార్థముగా ఉండును. పురుషో వ్యాఘ్ర ఇవ పురుషవ్యాఘ్రః ఇత్యాదులు ఇచ్చట ఉదాహరణములు.

' పురుషో వ్యాఘ్ర ఇవ శూరః ' అనునపుడు ఈ సమాసముత్పన్నము కాదు. శూరశబ్ద ప్రయోగమువలన సామాన్య వచనము నిర్దిష్టమై సమాసమును నిషేధించుచున్నది.

205. విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్ (2-1-57)

భేదకం సమానాధికరణేన భేద్యేన బహులమ్ ప్రాగ్వత్. నీలముత్పలం – నీలోత్పలమ్. బహులగ్రహణాత్క్వచిన్నిత్యమ్. కృష్ణసర్పః. క్వచిన్న. రామో జామదగ్న్యః

" పూర్వకాలైకసర్వజరత్పురాణనవకేవలాః సమానాధికరణేన " అను సూత్రము నుండి ' సమానాధికరణేన ' అనునది అనువర్తించును.

విశేషణము విశేష్యముతో బహులముగా సమసించును. విశిష్యతే అనేనేతి - విశేషణం. దేనిచేత విశేష్యము ఇతర వస్తువుల నుండి వేరుచేయబడునో అది విశేషణము. ' నీలం ఉత్పలం ' అనుచోట ' నీలం ' అనునది విశేషణము, ఇది నల్లనివి, కాని ఉత్తములైన శుక్లరక్త ఉత్పలాదులనుంచి వేరుచేయుచున్నవి. కావున 'నీలం' విశేషణము దీనికే 'భేదకము' అని అంటారు. విశేషణము దేనియందలి విశేషమును చెప్పుచున్నదో అది విశేష్యం (భేద్యము).

భేదకము (విశేషణము) సమానాధికరణముతో అనగా భేద్యముతో (విశేష్యముతో) బహులముగా సమసించును.

నీలోత్పలమ్ - నీలం చ తత్ ఉత్పలం చ (నీలవర్ణముగల కమలం) నీల + సు + ఉత్పల + సు అని అలౌకిక విగ్రహవాక్యమున భేదక (విశేషణ) మగు నీలశబ్దమునకు సమానాధికరణ (భేద్య) మగు ఉత్పల శబ్దముతో సమాసము, సుబ్లోపము రాగా ప్రథమైకవచనమున నీలోత్పలమ్ అను రూపము సిద్ధించును.

సూత్రములో 'బహులమ్' అను పదముండుటచే కొన్ని చోట్ల ఈ సూత్రము నిత్యముగా ప్రవర్తించును. మరి కొన్ని చోట్ల అసలే ప్రవర్తించదు. కొన్ని చోట్ల వైకల్పికముగా ప్రవర్తించును. అందువలన 'కృష్ణసర్పః' అని మాత్రముండును కాని 'కృష్ణః సర్పః' అని వ్యస్తముగా రూపముండదు. 'కృష్ణసర్ప' శబ్దము సర్పములలోని ఒక విశిష్ట జాతి వాచకమగుటవలన వాక్యము నిషిద్ధము.

' రామోజామదగ్న్యః ' అనునపుడు జామదగ్న్య శబ్దము విశేషణమేయైనను బహులగ్రహణముచే రామశబ్దముతో సమసింపదు.

విశేషణము ఉపసర్జనమైనందువలన ఈ సమాసములను విశేషణ పూర్వపద కర్మధారయములని వ్యవహరింతురు.

206. పూర్వాపరప్రథమచరమజఘన్యసమానమధ్యమధ్యమవీరాశ్చ (2-1-58)

పూర్వనిపాతనియమార్థమిదమ్. పూర్వవైయాకరణః. అపరాధ్యాపకః.

(వా) అపరస్యార్ధే పశ్చభావో వక్తవ్యః

అపరశ్చాసౌ అర్ధశ్చ పశ్చార్ధః. కథమ్ 'ఏకవీర' ఇతి. 'పూర్వకాలైక....' ఇతి బాధిత్వా పరత్వాదనేన సమాసే "వీరైక" ఇతి హి స్యాత్. బహుళగ్రహణాద్భవిష్యతి.

విభక్తి ప్రత్యయాంతమైన (సుప్) పూర్వ, అపర, ప్రథమ, చరమ, జఘన్య, సమాన, మధ్య, మధ్యమ, వీర శబ్దములు సమానాధికరణమలైన విభక్త్యంత శబ్దములతో సమసించి తత్పురుషమగును.

పూర్వాది వీరాశ్చ అని శబ్దములన్ని ప్రథమా విభక్తిలో ఉండుటచే ఉపసర్జనములై సమాసమున ప్రథమస్థానమును పొందుచున్నవి. ఈ సూత్రం చేత పూర్వాది పదములకు పూర్వపదత్వము సాధింపబడినది. పూర్వసూత్రమువల్లనే సమాసవిధి నిర్ణేతమయినది.

పూర్వవైయాకరణః, అపరాధ్యాపకః అనునవి ఇక్కడ ఉదాహరణములు. కాని 'ఏకవీర' అనునది ఎట్లు సమసించును ?

'ఏకవీర' అనునది " పూర్వకాలైకసర్వజరత్పురాణనవకేవలాః సమానాధికరణ్యే" (2-1-49) అను సూత్రం సహాయముతో సాధించాలి. బహులగ్రహణం చేత ఈ రూపము సాధువు.

(వా) అపరస్యార్ధే పశ్చభావో వక్తవ్యః

అనగా 'అపర' శబ్దము స్థానములో అదే అర్థమును బోధించు 'పశ్చ' అను పదము వచ్చును. ఉదా – పశ్చార్ధః – అపరశ్చ అసౌ అర్ధశ్చ అని ఇక్కడ 'అపర' శబ్దము స్థానమున 'పశ్చ' అనునది ఈ వార్తికానుసారమే అని చెప్పవలెను.

207. శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభిః (2-1-59)

(వా) శ్రేణ్యాదిషు చ్వ్యర్థవచనం కర్తవ్యమ్ – అశ్రేణయః శ్రేణయః కృతాః శ్రేణీకృతాః.

'శ్రేణీ' గణములోని సుబంత శబ్దములు కృదంత శబ్దములతో సమసించి తత్పురుషలగును.

శ్రేణీకృతాః – అశ్రేణయః శ్రేణయః కృతాః

'శ్రేణులుగా లేనివాటిని శ్రేణులుగా చక్కదిద్దబడినవి' అను అర్థములో 'చ్వి' ప్రత్యయం

చేర్చబడింది. ఈ లక్ష్యసాధనకు వార్తికకారుడు "శ్రేణ్యాదిషు చ్వ్యర్థవచనం కర్తవ్యమ్" అని సవరించాడు. 'చ్వి' ప్రత్యయము చేరుతుండగా "కుగతిప్రాదయః" (2-2-18) అను సూత్రము ప్రవర్తించును, అందువలనే ఈ సమాసము నిత్యముగా ఉండును.

208. క్తేన నఞ్ విశిష్టేనానఞ్ (2-1-60)

నఞ్ విశిష్టేన క్తాన్తేనానఞ్ క్తాన్తం సమస్యతే. కృతం చ తదకృతం చ కృతాకృతం.

(వా) శాకపార్థివాదీనాం సిద్ధయే ఉత్తరపదలోపస్యోపసంఖ్యానమ్. శాకప్రియః పార్థివః - శాకపార్థివః. దేవబ్రాహ్మణః.

క్తాన్తమైన విభక్త్యంతపదము నఞ్ విశిష్టమైన క్తాన్త విభక్త్యన్తపదముతో సమసించి తత్పురుషయగును.

కృతాకృతమ్ - కృతం చ తద్ అకృతం చ (కొంత చేయబడినది కొంత చేయబడనిది)

శాకపార్థివాదీనాం సిద్ధయే ఉత్తరపదలోపస్యోపసంఖ్యానమ్. (వా)

"శాకప్రియః పార్థివః" లాంటి సమాసములను ఇక్కడ తత్పురుషయందు చేర్చవలెను, మరియు పూర్వపదము ప్రక్కన విగ్రహవాక్యమున ఉన్న మధ్యమపదమునకు లోపం విధింపవలెను.

శాకపార్థివః	-	శాకప్రియశ్చాసౌ పార్థివశ్చ (వార్తికంద్వారా ప్రియశబ్దమునకు లోపము)
దేవబ్రాహ్మణః	-	దేవపూజకశ్చాసౌ బ్రాహ్మణశ్చ (వార్తికం ద్వారా పూజక శబ్దము లోపించును)

శాకప్రియః, దేవబ్రాహ్మణః అనునవి బహువ్రీహి సమాసములు. ఈ బహువ్రీహి సమాసములు తిరిగి వేరే పదముతో సమసించగా బహువ్రీహి సమాసములోని ఉత్తరపదమునకు లోపము వచ్చును. కర్మధారయ సమాసమున మధ్యమ పదమునకు లోపము వచ్చును.

శాకప్రియః - శాకఃప్రియో యస్యసః అని.

శాకపార్థివః - శాకప్రియః పార్థివః

209. సన్మహత్పరమోత్తమోత్కృష్టాః పూజ్యమానైః (2-1-61)

సద్వైద్యః, వక్ష్యమాణేన మహతః ఆకారః. మహావైయాకరణః. 'పూజ్యమానైః' కిమ్? ఉత్కృష్టో గౌః. పఙ్కాదుద్ధృత ఇత్యర్థః.

సత్, మహత్, పరమ, ఉత్తమ, ఉత్కృష్ట పదములు పూజనీయులైన వ్యక్తులనుద్దేశించిన పదములతో సమసించి తత్పురుషలగును.

సద్వైద్యః - సన్ వైద్యః (ఉత్తమ వైద్యుడు)

మాహావైయాకరణః - మహాన్ చాసౌ వైయాకరణశ్చ

'మహత్' అను పదములోని అత్తునకు "అన్మహతః సమానాధికరణ జాతీయయోః" (6-3-46) అను సూత్రము ద్వారా 'ఆకారము' ఆదేశముగా వచ్చును.

పూజ్యమానైః అని చెప్పుట వలన "ఉత్కృష్టో గౌః" అనునపుడు ఉత్కృష్ట శబ్దము బురద నుండి ఉద్ధరింపబడినది అను అర్థమున వాడబడినది కావున ఈ సూత్రము ద్వారా సమాసము రాదు.

210. వృన్దారకనాగకుంజరైః పూజ్యమానమ్ (2-1-62)

గోవృన్దారకః. వ్యాఘ్రాదేః ఆకృతిగణత్వాదేవ సిద్ధే సామాన్యప్రయోగార్థం వచనమ్.

గౌః వృందారక ఇవ గోవృందారకః, గౌః నాగ ఇవ గోనాగః, గౌః కుంజర ఇవ గోకుంజరః

విభక్త్యంతమైనదియు, పూజనీయులైన వ్యక్తులనుద్దేశించి ఉపయోగించిన పదములు వృందారక, నాగ, కుంజర శబ్దములతో తత్పురుషములుగా సమసించును.

"ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిః సామాన్యాప్రయోగే" (2-1-56) సూత్రం విధించిన నియమము వలే కాకుండా ఇక్కడ సామాన్య ప్రయోగము ఉన్నను వృందారక మొదలగు వాటియందు వాడబడినది.

211. కతరకతమౌ జాతిపరిప్రశ్నే (2-1-63)

కతరకఠః. కతమకలాపః. గోత్రం చ చరణైః సహ ఇతి జాతిత్వమ్.

జాతికి సంబంధించిన ప్రశ్నార్థకములందు కతరకతమ శబ్దములు సమానాధికరణములైన విభక్త్యంత పదములతో సమసించును.

కతరకఠః - అనయోః కః కఠః (అ ఇద్దరిలో ఎవరు కఠ శాఖీయుడు) అను ప్రశ్నార్థక సమాసము చెప్పబడుచున్నది.

కతమకపాలః - ఏషాం కః కపాలః (ఈ ముగ్గురిలో ఎవరు కపాలశాఖీయుడు).

212. కిం క్షేపే (2-1-64)

కుత్సితో రాజా కిం రాజా. యో న రక్షతి.

నిందగమ్యమానమగుచున్న 'కిం' శబ్దము విభక్త్యంతముతో సమసించి తత్పురుషమగును. కింరాజా (దుష్టుడైన రాజు), నింద వాక్యము వలన తెలియదు సమాసమైనపుడే ఈ అర్థము తెలియును. అందుచే ఈ సమాసార్థమును విగ్రహముచేత ప్రదర్శింప శక్యం కాదు. 'కిం రాజా' అంటే యో న రక్షతి (ఎవడైతే ప్రజలను రక్షించడో) అని అర్థము. అలాగే కింసఖా (స్నేహితుని దూషించేవాడు).

213. పోటాయువతిస్తోకకతిపయగృష్టిధేనువశావేహద్వష్కయణీ ప్రవక్తృ శ్రోత్రియాధ్యాపకధూర్తైర్జాతిః (2-1-65)

జాతి వాచకములైన విభక్త్యంతములు పోటా, యువతి, స్తోక, కతిపయ, గృష్టి, ధేను, వశా, వేహద్, వష్కయణీ, ప్రవక్తృ, శ్రోత్రియ, అధ్యాపక, ధూర్త పదములతో సమసించి, తత్పురుష సమాసములగును.

ఇభపోటా – పోటా చాసౌ ఇభీ చ (చిన్న ఆడ ఏనుగు)

జాతివాచకములు వ్యక్తులలోని జాతిని మాత్రమే చెప్పును. 'ఇభ' అనునది జాతివాచకము స్త్రీలింగమైనచో స్త్రీ ప్రత్యయాంతమును తీసుకుని 'ఇభీ' అని జాతివాచకము అగును. 'ఇభీ' రూపం పోట శబ్దముతో సమానాధికరణమందున్నప్పుడు ఇది కూడా స్త్రీ ప్రత్యయముతోను చేర్చుకుని 'పోటా' అని అగును. రెండు స్త్రీప్రత్యయాంతములు గల విభక్త్యంతపదములు సమసించినపుడు 'ఇభీ' శబ్దము పులింగమైన 'ఇభ' శబ్దముగా ఎట్లు మారునో ఈ రాబోవు సూత్రము ద్వారా వివరింపబడినది.

214. తత్పురుషః సమానాధికరణః కర్మధారయః (1-2-42)

సమానాధికరణమున ఏర్పడిన తత్పురుషసమాసములను కర్మధారయమందురు. " పూర్వకాలైక సర్వజరత్పు ......" (2-1-49) సూత్రం ద్వారా చెప్పిన సమానాధికరణేన అను అధికారముతో విధింపబడిన సమాసములన్నింటికి 'తత్పురుష' సంజ్ఞతోపాటు 'కర్మధారయము' అను సంజ్ఞ కూడా వర్తించును. ఈ కర్మధారయ సంజ్ఞ విధించుటవలన, కర్మధారయమను సంజ్ఞ కలిగిన తత్పురుషములకు పూర్వసూత్రము (6-3-42) వర్తించును.

215. పుంవత్కర్మధారయజాతీయదేశీయేషు (6-3-42)

కర్మధారయే జాతీయదేశీయయోశ్చ పరతః భాషితపుంస్కాత్పర ఊఙభావో యస్మింస్తథాభూతం పూర్వం పుంవత్. పూరణీ ప్రియాదిష్వప్రాప్తః పుంవద్భావోऽనేన విధీయతే. మహానవమీ. కృష్ణచతుర్థశీ. మహాప్రియా. తథా కోపధాదేః ప్రతిషిద్ధః పుంవద్భావః కర్మధారయాదౌ ప్రతిప్రసూయతే. పాచకస్త్రీ. దత్తభార్యా. పఞ్చమభార్యా. స్రౌఘ్నభార్యా. సుకేశభార్యా. బ్రాహ్మణభార్యా ఏవం పాచకజాతీయా, పాచకదేశీయా ఇత్యాది. ఇభపోటా. 'పోటా స్త్రీపుంసలక్షణా'. ఇభయువతిః. అగ్నిస్తోకః. ఉదశ్విత్కతిపయమ్. గృష్టిః సకృత్ప్రసూతా. గోగృష్టిః. ధేనుర్నవప్రసూతా గోధేనుః. వశా వంధ్యా, గోవశా. వేహద్ గర్భఘాతినీ. గోవేహత్, వష్కయణీ అతరుణవత్సా, గోవష్కయణీ. కఠప్రవక్తా. కఠశ్రోత్రియః. కఠాధ్యాపకః. కఠధూర్తః.

ఈ సూత్రమును ముందు బహువ్రీహి సమాస ప్రకరణమున గల " స్త్రియాః పుంవద్భాషితపుంస్కాదనూఙ్ సమానాధికరణే స్త్రియామపూరణీ ప్రియాదిషు" (6-3-34) అను సూత్రముతో కలిపి చదువవలసినది. ఈ సూత్రం నుండి స్త్రియాః, భాషిత పుంస్కాత్, అనూఙ్, సమానాధికరణే అను నాలుగు పదాలు ఈ సూత్రంలోనికి అనువర్తిస్తాయి. "స్త్రియాః పుంవద్భా............" (6-3-34) అనే సూత్రమున తుల్య ప్రవృత్తి నిమిత్తము కలిగిన స్త్రీవాచక శబ్దములు. వాటికి సంబంధించిన పుంశబ్దములున్నపుడు సమానాధికరణము నందు స్త్రీవాచకమునకు పుంస్త్వము విధింపబడును. మహాన్ అనునది పుంలింగమైనను యీ విశేషణ శబ్దము స్త్రీలింగవిశేష్యముతో సమానాధికరణము నందున్నప్పుడు 'మహతీ' గా మారును. మహతీనవమీ అనునపుడు స్త్రీలింగనవమీ శబ్దమునకు విశేషణమైన మహాన్ శబ్దము స్త్రీప్రత్యయాంతమును పొంది మహతీగా పరిణామము చెందినది. ఈ సందర్భమున మహతీ శబ్దమును " భాషితపుంస్కము " అని అందురు. సమానాధికరణమున విశేషణ విశేష్యములు రెండును సమాన లింగములందుండవలెనను నియమం ప్రకారం కర్మధారయమునందు స్త్రీలింగ శబ్దాలు ఎలా మారుతాయి అనే విషయం ఇక్కడ చర్చనీయమైనది. ఈ సూత్రము కర్మధారయ సమాసమున స్త్రీలింగ శబ్దాల స్థానంలో పుంలింగరూపాలను విధించుచున్నది. పుంలింగ-స్త్రీలింగ శబ్దాల యొక్క ప్రాతిపదికములు సమానముగా ఉండి సామానాధికరణ్యమువలనే స్త్రీ రూపముగా మారి విగ్రహవాక్యములో ప్రదర్శింపబడు వాటికే ఈ మార్పు పరిమితం అనే నియమాన్ని భాషిత పుంస్కాత్ అనే పదం వల్ల అని తెలుస్తున్నది. ఈ సందర్భమున మరొక నియమం కూడా తెలుపబడినది. " ఊఙ్ " అనే స్త్రీ ప్రత్యయాంతము కలిగిన భాషిత పుంస్కములైన స్త్రీలింగ శబ్దాలకు ఈ మార్పు వర్తింపదు. ఇంతవరకు " విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్ " అను

సూత్రము ద్వారా ఏర్పడ్డ సమాసాలకు " తత్పురుష" సంజ్ఞ మాత్రమే విధింపబడియున్నది. ఇప్పుడు ఈ స్త్రీలింగ శబ్దాల స్థానములో పుంలింగ శబ్దాలను నియమించుటకు కర్మధారయము అను మరొక సంజ్ఞను విధించుట అవసరము. ప్రస్తుత సూత్రములో ఉన్న 'కర్మధారయ' పదమునకు అర్థం తెలిసిన గాని దీని సంబంధిత వ్యాకరణ కార్యాలు తెలియవు.

' పోటా చాసౌ ఇభీ చ ' అను విగ్రహవాక్యమున పోటా ఇభీ అని రెండు సమానాధికరణము నందున్నవి. పోటా అంటే స్త్రీపుంలక్షణములు కలిగినది అని అర్థం. 'పోటా' స్త్రీలింగము. అందువలన 'ఇభ' శబ్దము పుంలింగమయినప్పటికీ 'ఇభీ' అనునది స్త్రీలింగముగా మారినది. 'పోటా' అను స్త్రీలింగ శబ్దముతోనున్న 'ఇభీ' అనునది కూడ స్త్రీలింగముగా మారుట వలన ఇది భాషితపుంస్కము. ఇది ' ఊఙ్ ' అంతము కాదు కావున పూర్వసూత్రము (6-3-42) ప్రవర్తించును. " పోటాయువతిస్తోకకతి......." (2-1-65) సూత్రమున పోటా శబ్దమునకు ఉపసర్జన సంజ్ఞ లేనందున జాతి శబ్దము పూర్వపదమగుచున్నది. 'జాతి' అని ప్రథమాంతమగుట వలన ఉపసర్జన వర్తించి ఇభ శబ్దము పూర్వపదమగును. 'ఇభపోటా' అను కర్మధారయ సమాసము సిద్ధించినది. "మహతీ చాసౌ నవమీ చ" అను విగ్రహవాక్యము నుండి " సన్మహత్పరమోత్తమోత్కృష్టాః పూజ్యమానైః" (2-1-61) అను సూత్రము ద్వారా సమాసము. పూర్వసూత్రము (6-3-42) చే పుంవద్భావమును పొంది 'మహత్' అని అయినది. మహత్ + నవమీ అని యుండగా "ఆన్మహతః సమానాధికరణజాతీయయోః" (6-3-46) అను సూత్రము ద్వారా ఆకారము అంతము నందు ఆదేశము దాగా 'మహా' అను సమాసమేర్పడినది. అలాగే ,

కృష్ణచతుర్థశీ	–	కృష్ణా చాసౌ చతుర్థశీ చ
మహాప్రియా	–	మహతీ చాసౌ ప్రియా చ
పాచకస్త్రీ	–	పాచికా చాసౌ స్త్రీ చ
దత్తభార్యా	–	దత్తా చాసౌ భార్యా చ
పంచమ భార్యా	–	పంచమీ చాసౌ భార్యా చ
ఇభయువతిః	–	యువతీ చాసౌ ఇభీ చ
అగ్ని స్తోకః	–	స్తోక్తశ్చాసౌ అగ్నిశ్చ
ఉదశ్విత్ కతిపయమ్	–	కతిపయం చ తదుదశ్విచ్చ

గోగృష్టిః	–	గృష్టి శ్చాసౌ గౌశ్చేతి (గృష్టిః సకృత్ప్రసూత్రా)
గోధేనుః	–	ధేనుశ్చాసౌ గౌశ్చేతి (ధేనుః నవప్రసూతా)
గోవశా	–	వశా చాసౌ గౌశ్చేతి (వశా వన్ధ్యా)
గోవేహత్	–	వేహచ్చాసౌ గౌశ్చేతి (వేహద్ గర్భఘాతినీ)
గోవష్కయణీ	–	వష్కయణీ చాసౌ గౌశ్చేతి (వష్కయణీ = అతరుణవత్సా)
కఠప్రవక్తా	–	ప్రవక్తా చాసౌ కఠశ్చ
కఠశ్రోత్రియః	–	శ్రోత్రియ శ్చాసౌ కఠశ్చ
కఠాధ్యాపకః	–	అధ్యాపకశ్చాసౌ కఠశ్చ
కఠధూదూర్తః	–	ధూర్తశ్చాసౌ కఠశ్చ

216. ప్రశంసావచనైశ్చ **(2-1-66)**

ఏతైస్సహ జాతిః ప్రాగ్వత్. గోమతల్లికా. గోమచర్చికా. గోప్రకాణ్డమ్. గవోద్ధః. గోతల్లజః. ప్రశస్తా గౌరిత్యర్థః. మతల్లికాదయో నియతలింగాః న తు విశేష్యనిఘ్నాః. జాతిః కిమ్ ? కుమారీ మతల్లికా.

పూర్వసూత్రము నుండి 'జాతి' అనునది అనువర్తించును. సమానాధికరణములైన విభక్త్యంతమైన జాతివాచకపదము స్తోత్రరూప పదములతో సమసించును అది తత్పురుష సమాసము.

ఈ కర్మధారయ సమాసములో మొదటి పదము జాతివాచక పదము "పోటా యువతిస్తోక........ ధూర్తైర్జాతిః" (2-1-65) సూత్రములోని 'జాతిః' అని ప్రథమా విభక్తి అయినందున దీనికి ఉపసర్జన సంజ్ఞ, పూర్వపదత్వము సిద్ధించినవి. మతల్లికా, మచర్చికా, ప్రకాండమ్, ఉద్ధః, తల్లజః ఇత్యాదులు ప్రశంసావాచకములు, నియతలింగములు. అందువలన విశేష్యమును బట్టి ఈ పదముల లింగములు మారవు. అందువలన వీటితో ఏర్పడిన సమాసములు కూడా విశేషలింగముతోనే ఉండును.

గోమతల్లికా	–	మతల్లికా చాసౌ గౌశ్చ (మంచి ఆవు)
గోమచర్చికా	–	మచర్చికా చాసౌ గౌశ్చ
గోప్రకాండమ్	–	ప్రకాండం చాసౌ గౌశ్చ
గవోద్ధః	–	ఉద్ధశ్చ అసౌ గౌశ్చ

217. యువా ఖలతిపలితవలినజరతీభిః **(2-1-67)**

పూర్వనిపాతనియమార్థం సూత్రమ్. లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా యువతి శబ్దోఽపి సమస్యతే. యువా ఖలతిః. యువఖలతిః యువతిః ఖలతీ – యువఖలతీ. యువజరతీ. యువత్యామేవ జరతీ ధర్మోపాపలంభేన తద్రూపారోపాత్సామానాధికరణ్యమ్.

విభక్త్యంతమైన యువా శబ్దము సమానాధికరణములోనున్న యువా, ఖలతి, ఫలిత, వలిన, జరతి పదములతో సమసించును. అది తత్పురుష సమాసమగును. యువాశబ్దమునకు ఉపసర్జనము పూర్వనిపాతము కూడ నియమించుటకై యీ సూత్రము చెప్పబడినది. పుంలింగమైన యువశబ్దము, భాషితపుంస్కము అయిన యువతి శబ్దమును కూడా గ్రహించును. "ప్రాతిపదిక గ్రహణే లింగవిశిష్టస్యాపి గ్రహణమ్"– ప్రాతిపదికను సూత్రములో చెప్పినపుడు లింగవిశిష్టమైనదిగా తీసుకొనవలెను అను పరిభాష ఇందు వర్తించును.

యువఖలతిః – యువా చాసౌ ఖలతిశ్చ (బట్టతల గల యువకుడు)
యువఖలతీ – యువతీ చాసౌ ఖలతీ చ (బట్టతల గల యువతి)
యువజరతీ – యువతిశ్చాసౌ జరతీ చ (వృద్ధురాలు వలె కనపడు యువతి)

218. కృత్యతుల్యాఖ్యా అజాత్యా (2-1-68)

భోజ్యోష్ణమ్. తుల్యశ్వేతః. సదృశశ్వేతః. అజాత్యా కిమ్ ? భోజ్య ఓదనః. ప్రతిషేధసామర్థ్యాద్విశేషణసమాసోఽపి న.

కృత్యంతపదములు మరియు తుల్యపదమునకు పర్యాయపదములు సమానాధికరణములైన జాతివాచకములు కాని పదములతో సమసించి తత్పురుషములగును. భోజ్యం చ తద్ ఉష్ణం చ – భోజ్యోష్ణమ్ (వేడి భోజనము) ' భోజ్యమ్ ' అనునది కృత్యంతపదము. ఇది మఱియు 'ఉష్ణ' శబ్దము రెండూ విశేషణములే. రెండింటిలో ఏదో ఒకటి పూర్వపదముగా ఉండే వికల్పము సంభవింపగా కృత్య పదమైన 'భోజ్యం' మాత్రమే పూర్వపదత్వమును పొందునని నిర్దేశించుటకు యీ సూత్రము చెప్పబడినది. " విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్ " (2-1-57) వలన విధింపబడిన సమాసమునకు ప్రస్తుత సూత్రము వలన పూర్వోత్తరపదనిర్ణయం చేయబడినది.

219. వర్ణో వర్ణేన (2-1-69)

సమానాధికరణేన సహ ప్రాగ్వత్. కృష్ణసారంగః – కృష్ణశ్చాసౌ సారంగశ్చ

సుబన్తమైన వర్ణవాచకపదము సమానాధికరణమైన పదముతో సమసించును, అది తత్పురుషసమాసమగును. 'కృష్ణసారంగః' (నలుపు చిత్రవర్ణము గలగిన జింక)

220. కడారాః కర్మధారయే (2-2-38)

కడారాదయః శబ్దాః కర్మధారయే వా పూర్వం ప్రయోజ్యాః. కడారజైమినిః. జైమినికడారః.

కడార, గడుల, ఖంజ, ఖోడ, కాణ మొదలగు పదములు కడార గణమునకు చెందినవి. ఇవి అన్నీ విశేషణములే. ఈ విశేషణములు సమానాధికరణములైన పదములతో సమసించినపుడు ఇవి వైకల్పికముగా పూర్వపదంగా ఉంటాయి. అంటే యీ సూత్రము ఉపసర్జనసంజ్ఞా ప్రవృత్తికి అపవాదసూత్రము అని గమనించవలెను.

కడారశ్చాసౌ జైమినిశ్చ – కడారజైమినిః, లేక జైమినికడారః

(గోరోజనము వంటి రంగుగల జైమిని)

221. కుమారః శ్రమణాదిభిః (2-1-70)

కుమారీ శ్రమణా – కుమారశ్రమణా. ఇహ గణే శ్రమణా, ప్రవ్రజితా, గర్భిణీత్యాదయః స్త్రీలిఙ్గాః పఠ్యన్తే. లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషాయా ఏతదేవ జ్ఞాపకం బోధ్యమ్.

కుమారపదము సమానాధికరణములైన శ్రమణాదిగణములోని పదములతో సమసించి తత్పురుషమగును. శ్రమణ, ప్రవ్రజితా, కులటా, గర్భిణీ, తాపసీ, దాసీ, బన్ధకీ, అధ్యాపక, అభిరూపక, పండిత, పటు, మృదు, కుశల, చపల, నిపుణ అను పదములు శ్రమణాది గణములో ఉన్నాయి.

ఈ గణంలోని పదాల లింగ వైవిధ్యాన్ని గమనిస్తే శ్రమణా, ప్రవ్రజితా లాంటివి స్త్రీలింగ ప్రత్యయాంతములయిన స్త్రీవాచకములు. అధ్యాపక, అభిరూపక, పండిత మొదలగునవి పుంలింగ శబ్దాలు. పటు, మృదు, చపల, నిపుణలాంటి శబ్దాలు విశేషణాలు. వాటికి విశేష్యమును బట్టి లింగ గ్రహణం చేయబడుతుంది. ఈ వైవిధ్యాన్ని యీ గణంలో ప్రదర్శించటానికి ఏదో ఒక నియమము ఉండాలి. ఆ దానిని ఒక పరిభాషా రూపంగా నిర్దేశించవచ్చు. " ప్రాతిపదికగ్రహణే లింగవిశిష్టస్యాపి గ్రహణమ్ " అని వ్యాకరణ శాస్త్రంలో ఉపయోగించిన ప్రాతిపదిక లింగ విశిష్టమైన ప్రాతిపదికను కూడా గ్రహించును. ఈ సూత్రమే యీ పరిభాషకు మూలము.

కుమారశ్రమణా – కుమారీ చాసౌ శ్రమణా చ

'కుమారీ' శబ్దమునకు "పుంవత్కర్మధారయ జాతీయదేశీయేషు" అను సూత్రముచే

పుంలింగము.

222. చతుష్పాదో గర్భిణ్యా (2-1-71)

చతుష్పాజ్జాతివాచినో గర్భిణీశబ్దేన సహ ప్రాగ్వత్. గోగర్భిణీ.
(వా) చతుష్పాజ్జాతిరితి వక్తవ్యమ్. నేహ. స్వస్తిమతీ గర్భిణీ.

చతుష్పాదమైన జంతువాచకపదము సమానాధికరణమైన గర్భిణీ శబ్దముతో సమసించి తత్పురుషమగును.

గర్భిణీ చాసౌ గౌశ్చ – గోగర్భిణీ (చూలి ఆవు)

ఇచట గర్భిణీ శబ్దము విశేషణము, గో శబ్దము విశేష్యము. 'విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్ ' (2-1-57) అను సూత్రముచే విశేషణమునకు పూర్వపదత్వం రావలసి ఉండగా యీ సూత్రముతో విశేష్యమునకు పూర్వపదత్వం విశేషణమునకు ఉత్తరపదత్వము చెప్పబడినది.

ఇట్లు విశేష్యము పూర్వపదముగా సాధింపబడిన సమాసములను విశేష్య పూర్వపద కర్మధారయములు లేదా విశేషణోత్తరపద కర్మధారయములని అంటారు.

(వా) చతుష్పాజ్జాతిరితి వక్తవ్యమ్

స్వస్తిమతీ చాసౌ గర్భిణీ చ ' కాలక్షీ చాసౌ గర్భిణీ చ ' అను విగ్రహవాక్యముల నుండి విశేష్య పూర్వపద కర్మధారయమును నివర్తించుటకై ఈ వార్తికం చెప్పబడినది. విశేష్యము జాతివాచకము కావలయును. 'గోగర్భిణీ' అనునపుడు గోశబ్దము జాతివాచకము కావున సమాసము. స్వస్తిమతీ కాలాక్షి అనునవి వ్యక్తి వాచకములు కావున సమాసము లేదు. కావున స్వస్తిమతీ గర్భిణీ, కాలాక్షీ గర్భిణీ అని మాత్రమే ఉంటాయి.

223. మయూరవ్యంసకాదయశ్చ (2-1-72)

ఏతే నిపాత్యంతే. మయూరో వ్యంసకః – మయూరవ్యంసకః. వ్యంసకో ధూర్తః. ఉదక్చావాక్చ – ఉచ్చావచమ్. నిశ్చితం చ ప్రచితం చ నిశ్చప్రచమ్. నాస్తి కించన యస్య సః – అకించనః. నాస్తి కుతోభయం యస్య సః అకుతోభయః, అన్యో రాజా రాజాన్తరమ్, చిదేవ చిన్మాత్రమ్.

ఆఖ్యాతమాఖ్యాతేన క్రియాసాతత్యే

అశ్నీత పిబతేత్యేవం సతతం యత్రాభిధీయతే సా అశ్నీతపిబతా. పచతభృజ్జతా.

ఖాదతమోదతా.

ఏహీడాదయోఽన్యపదార్థే

ఏహీడ ఇతి యస్మిన్కర్మణి తదేహీడం. ఏహియవమ్. ఉద్ధర కోష్ఠాదుత్సృజ దేహీతి యస్యాం క్రియాయాం సా ఉద్ధరోత్సృజా. ఉద్ధమవిధమా. అసాతత్యార్థమిహ పాఠః.

జహికర్మణా బహులమాభీక్ష్ణ్యే కర్తారం చాభిదధాతి

జహీత్యేత్కర్మణా బహులం సమస్యతే అభీక్ష్ణ్యే గమ్యే సమాసేన చేత్కర్తాఽభిధీయత ఇత్యర్థః. జహిజోడః. జహిస్తంబః. నాస్తికుతో భయం యస్య సః – అకుతోభయః. అన్యోరాజా – రాజాన్తరం. చిదేవ – చిన్మాత్రమ్.

ఇంతవరకు కర్మధారయసూత్రాల పరిధిలోకి రానట్టి క్లిష్టమైన సమాసాలను కొన్నింటిని ఒక గణముగా ఏర్పాటు చేసుకుని దానికి మయూరవ్యంసకాది గణం అని పాణిని పేరుపెట్టాడు. ఈ గణంలో ఉదహరించిన మొదటి సమాసము మయూరవ్యంసకాది గణంలోని సమాసాలనన్నింటిని తత్పురుషగాను, కర్మధారయంగాను సాధువులుగా ప్రమాణీకరిస్తుంది.

1. ఆఖ్యాతమ్ ఆఖ్యాతేన క్రియాసాతత్యే.

'తిజంతక్రియాపదము మరొక తిజంత క్రియాపదముతో నిరవచ్ఛిన్నంగా జరుగుచున్న ప్రక్రియ' అను అర్థము క్రియావాచకములు బోధించునపుడు సమసించును. ఉదాహరముగా 'అశ్నీత పిబత' (విందు ఇచట తినండి, త్రాగండి అని సతతం అరుస్తూ ఉంటారు) అని చెప్పవచ్చు.

2. ఏహీడాదయోఽన్యపదార్థే

ఏహీడాదులు అన్యపదార్థమునందు సాధువులు. ఏహీడమ్ – ఏహి ఈడే. (ఏహి – ఆ అను ఉపసర్గతో కూడిన 'ఇ' ధాతువుకు లోట్ మధ్యమ పురుష ఏకవచనము) ఈడే – లట్ ఉత్తమ పురుష ఏకవచనము)

3. జహికర్మణా బహులమాభీక్ష్ణ్యే కర్తారం చాభిదధాతి.

జహి అను క్రియాపదము పౌనఃపున్యార్థమును ప్రకటించునప్పుడు అది కర్తకు సంబంధించిన విషయమైనపుడు కర్మవాచకమైన సుబన్తముతో సమసించును. ఉదా :– జహిజోడః, జహిస్తంభః= జోడం జహి, స్తంబంజహి అని మరల మరల చెప్పువాడని అర్థము.

224. ఈషదకృతా (2-2-7)

ఈషత్పిఙ్గలః

(వా) ఈషద్గుణవచనేనేతి వాచ్యమ్

ఈషద్రక్తమ్ 'ఈషత్' అను అవ్యయం కృదంతముగాని విభక్త్యంత పదముతో సమసించి తత్పురుషమగును.

వార్తికకారుడు "ఈషద్గుణవచనేనేతి వాచ్యమ్ " అను వార్తికము ద్వారా ఈ సూత్రప్రవృత్తిని నియమించుచున్నాడు. 'ఈషత్' శబ్దము గుణవచనములతోనే సమసించును ఈషత్ పింగలః (కొంచెము గోరోజనము వంటి వర్ణము), ఈషద్రక్తమ్ (కొంచెము రక్త వర్ణము) అను ఈ సమాసములు గుణవాచకములే.

నఞ్ తత్పురుషము

225. నఞ్ (2-2-6)

నఞ్ సుపా సహ సమస్యతే.

" పూర్వకాలైక సర్వజరత్పురాణ ....సమానాధికరణేన" (2-1-49) సూత్రములోని ' సమానాధికరణేన ' అనుపదము అధికారికంగా రెండవ అధ్యాయం ప్రథమ పాదము చివరి వరకే అనువర్తించును. కావున " మయూరవ్యంసకాదయశ్చ " (2-1-72) సూత్రము వరకు సిద్ధించిన సమాసములకు మాత్రమే కర్మధారయ సంజ్ఞ అనువర్తించును. కాని ఈ రెండవ పాదమునకు తత్పురుష సంజ్ఞ మాత్రమే అనువర్తించును.

"సహసుపా" (2-1-4) సూత్రము నుండి 'సుపా' అనునది అనువర్తించును. 'సుబామన్త్రితే' (2-1-2) నుండి 'సుప్' అనువర్తించును. 'సుప్‌సుపా' అనునది సమాసవిధాయక సూత్రం. ఇందు సుప్ స్థానమందు 'నఞ్' చెప్పబడినది. అందువలన, 'నఞ్' అనునది సమర్థవంతమైన సుబంతముతో సమసించును.' 'నఞ్' స్వరాదులయందును, నిపాతాదులయందు చేరుటచే ఇది అవ్యయము. ఇది నిషేధార్థకము. 'నఞ్' లోని ఞ కారమునకు ఇత్సంజ్ఞకము, లోపము. " న బ్రాహ్మణః " అను విగ్రహవాక్యమున రెండు పదములకు మధ్య సామర్థ్యముండుట వలన సమాసము. 'న + బ్రాహ్మణః' అని యుండగా-

226. నలోపో నఞః (6-3-73)

నఞో నస్య లోపస్స్యాదుత్తరపదే. న బ్రాహ్మణః, అబ్రాహ్మణః.

ఉత్తరపదము పరమగునపుడు 'నఞ్' లోని నకారమునకు లోపము వచ్చి 'అ' కారము మాత్రమే మిగులును.

'నబ్రాహ్మణః' అని ఉండగా 'న' కారములోని 'న్' ఈ సూత్రముచే లోపించి 'అబ్రాహ్మణః' అని అగును. ఈ సూత్రంలో "అలుగుత్తరపదే" (6-3-1) అను సూత్రం నుండి 'ఉత్తరపదే' అనునది అధికారికంగా అనువర్తించును. " న + అశ్వ " అను సందర్భమున ఉత్తరపదము అచ్చుతో ప్రారంభమైనపుడు ఉత్తరపదములోని అకారము, నఞ్ లోని అకారమునకు పరమైనపుడు ఏమి చేయవలెనో అను ప్రశ్నకు సమాదానము రాబోవు సూత్రము ద్వారా తెలుపును.

227. తస్మాన్నుడచి (6-3-74)

లుప్తనకారాన్నఞ ఉత్తరపదస్యాజాదేర్నుడాగమస్స్యాత్. అనశ్వః. అర్థాభావే అ వ్యయీభావేన సహాయం వికల్ప్యతే. " రక్షోహాగమలఘ్వసందేహాః ప్రయోజనమ్" ఇతి, 'అద్రుతాయామసంహితమ్', ఇతి చ భాష్యవార్తిక ప్రయోగాత్. తేన అనుపలబ్ధిః. అవివాదః. అవిఘ్నమ్ ఇత్యాది సిద్ధమ్.

(వా) నఞో నలోపస్తిఙి క్షేపే

అపచసి త్వం జాల్మ. నైకధేత్యాదౌ తు నశబ్దేన సహ సుపేతి సమాసః.

నకారము లోపించిన నఞ్ కు పరమైన అజాదియైన ఉత్తరపదమునకు 'నుట్' ఆగమముగా వచ్చును. నుట్ లోని టకార – ఉకారములు లోపించగా 'న్' మిగులును. అ + న్ + అశ్వః – అనశ్వః ఇచట 'అలుగుత్తరపదే' అను సూత్రము నుండి 'ఉత్తరపదే' అనువర్తించును. ఈ సూత్రము 'న లోపో నఞః' అను సూత్రమునకు తర్వాత వచ్చుటచే 'తస్మాత్' అనుదానికి 'లుప్తనకారాత్' అని అర్థము చెప్పవలసినది. అభావార్థమున అవ్యయీభావసమాసము వచ్చును కదా అనుకున్నప్పుడు "అసందేహః, అసంహితం" ఇత్యాది ప్రయోగాలు భాష్యవార్తికకారులు స్వయంగా ఉపయోగించినందువల్ల నఞ్ తత్పురుషములే అని చెప్పబడినది అందువలననే 'అనుపలబ్ధిః' 'అవివాదః' మొదలగు పదములు కూడ సిద్ధించినవి. న +ఏకధా – అనేకధా ఎట్లు సాధువగును అను ప్రశ్నకు సమాధానంగా 'సహ సుపా' అని 'యోగవిభక్త' సూత్రముచే న ఏకధా – నైకధా అని ఏర్పడును. అందువలన 'నైకధా' అనునది నఞ్ తత్పురుష సమాసము

కాదు. ఇది కేవలసమాసము. నుడాగము వచ్చినపుడు 'అనేకధా' అని అగును. ఇది నఞ్ తత్పురుష. ఇక్కడ 'నలోపో నఞః', 'తస్మాన్నుడచి' అను సూత్రములు 'నఞ్' తో సమాసము చెప్పినపుడే ప్రవర్తించును.

నఞో నలోపస్తిఙి క్షేపే (వా)

'అపచసి త్వం జాల్మ' అను ఉదాహరణమున 'పచసి' అను ధాతువు నఞ్ తో సమసింపగా నకారమునకు లోపము వచ్చినది. అందుచే అపచసి అని సిద్ధించినది.

228. నభ్రాణ్నపాన్నవేదానాసత్యానముచినకుల నఖనపుంసకనక్షత్ర నక్ర నాకేషు ప్రకృత్యా (6-3-75)

'పాద్' ఇతి శత్రన్తః. 'వేదాః' ఇత్యసున్నన్తః. నసత్యా-అసత్యాః, న అసత్యాః - నాసత్యాః, న ముఞ్చతీతి - నముచిః. న కులమస్య - నకులమ్. న ఖమస్య - నఖమ్. న స్త్రీ పుమాన్ - నపుంసకమ్. స్త్రీపుంసయోః పుంసకభావో నిపాతనాత్. న క్షరతీతి - నక్షత్రమ్. క్షీయతేః. క్షరతేర్వా క్షత్రమ్ ఇతి నిపాత్యతే. న క్రామతి - ఇతి - నక్రః. క్రమేర్డః. న అకమస్మిన్నితి - నాకః.

నభ్రాజ్, నపాత్, నవేదస్, నాసత్యా (ద్వివచనము), నముచి, నకుల, నఖ, నపుంసక, నక్షత్ర, నక్ర మరియు నాక శబ్దములందున్న నకారము లోపింపక న కారముగానే ఉండునని ఈ సూత్రమునకు అర్థము.

నభ్రాట్	–	న భ్రాజతే (నల్లని మేఘము)
నపాత్	–	న పాతి (మనుమడు) – శతృప్రత్యయాంతము
నవేదా	–	న వేత్తి (అసున్ ప్రత్యయాంతము)
సత్యాః	–	సత్సు సాధవః
అసత్యాః	–	న సత్యాః
నాసత్యాః	–	న అసత్యాః (అశ్వినులు)
నముచిః	–	న ముంచతి (ఇంద్రునిచే చంపబడ్డ రాక్షసుడి పేరు)
నకులః	–	నాస్య కులమస్తి (ముంగిస)
నఖమ్	–	నాస్య ఖమస్తి (గోరు)
నపుంసకమ్	–	న స్త్రీ పుమాన్
నక్షత్రమ్	–	న క్షరతే క్షీయతే వా

నక్రః – న క్రామతి (మొసలి)

229. నగోఽప్రాణిష్వన్యతరస్యామ్ (6-3-77)

నగ ఇత్యత్ర నఞ్ ప్రకృత్యా వా. నగాః, అగాః పర్వతాః. అప్రాణిష్వితి కిమ్? అగో వృషలశ్శీతేన. నిత్యం క్రీడా ఇత్యతో నిత్యమిత్యనువర్తమానే.

'నగ' అను నఞ్ తత్పురుషమందు, ప్రాణివాచకము కానిచో నకారమునకు వైకల్పికముగా లోపము రాదు నగాః, అగాః అప్రాణివాచకములైన చెట్లు, పర్వతాలనుద్దేశించిన సమాసములు కావున సాధువులు.

'ప్రాణి' వాచకమైనపుడు నఞ్ లోని నకారమునకు లోపము వచ్చి తీరును. ఉదా – అగో వృషలః శీతేన (కదలలేని వృషలుడు చలిచేత).

230. కుగతి ప్రాదయః (2-2-18)

ఏతే సమర్థేన నిత్యం సమస్యన్తే. కుత్సితః పురుషః – కుపురుషః. గతిశ్చేత్యనువర్తమానే.

కుత్సితార్థకమగు 'కు' అను అవ్యయమును, గతిసంజ్ఞకములును ప్రాదులును సమర్థమగు పదముతో సమసించును. అది తత్పురుషసంజ్ఞకము. ఈ సూత్రము ద్వారా ఏర్పడిన సమాసములు నిత్యసమాసములు. కుపురుషః – కుత్సితః పురుషః (నికృష్ట మానవుడు).

231. ఊర్యాదిచ్విడాచశ్చ (1-4-61)

ఏతే క్రియాయోగే గతిసంజ్ఞాః స్యుః. ఊరీకృత్య, శుక్లీకృత్య. పటపటాకృత్య. (వా) కారికాశబ్దస్యోపసంఖ్యానమ్. కారికా క్రియా. కారికాకృత్య.
ఇదిగతిసంజ్ఞా విధాయక సూత్రము

'ఊరీ' మొదలగు పదములు, చ్వి ప్రత్యయాంత పదము, డాచ్ ప్రత్యయాంత పదములు క్రియతో సంబంధించినపుడు గతి సంజ్ఞకములగును.

ఊరీకృత్య – ఊరీకృత్వా అని లౌకిక విగ్రహవాక్యము. అంగీకారార్థమగు 'ఊరీ' అను అవ్యయమునకు కృ ధాతువుతో సంబంధముండుటచే ప్రస్తుత సూత్రము చేత గతి

సంజ్ఞ. దీనికి ప్రస్తుత సూత్రముచే సమర్థమగు కృత్వా అను పదముతో సమాసము. "సమాసేఽ నఞ్ పూర్వే క్త్వో ల్యప్ (7-1-37) అను సూత్రముచే 'క్త్వా' ప్రత్యయమునకు "ల్యప్" (య) ఆదేశము రాగా 'ఊరీకృత్య' అను తత్పురుష సమాసము సిద్ధించును.

శుక్లీకృత్య – " అశుక్లం శుక్లం కృత్వా (తెల్లగా లేనిదానిని తెల్లగాచేసి) శుక్లంకృత్వా అనుచోట "కృభ్వస్తి యోగే సంపద్యకర్తరిచ్విః" అను సూత్రముద్వారా శుక్ల శబ్దమునకు అభూత తద్భావార్థము అనగా అట్లుకానిది అట్టినది అను అర్థమున 'చ్వి' ప్రత్యయము, అనుబంధలోపము. " అస్య చ్వౌ " అను సూత్రముచే అకారమునకు ఈకారాదేశము (శుక్లీ + కృత్వా) చ్వి ప్రత్యయాంతమగు 'శుక్లీ' అనుదానికి కృ ధాతువుతో యోగముండుటచే గతిసంజ్ఞ, మఱియు దీనికి కృత్వా అను సమర్థపదముతో 'కుగతిప్రాదయః' అను సూత్రముద్వారా సమాసము " సమాసేఽ నఞ్ పూర్వే " అను సూత్రముచే 'క్త్వా' ప్రత్యయమునకు 'ల్యప్' (య) ఆదేశము రాగా 'శుక్లీకృత్య' అని సిద్ధించును.

పటపటాకృత్య (పటపటా అను శబ్దము చేసి)
పటత్ కృత్వా అనుచోట అవ్యక్త ధ్వన్యనుకరణ శబ్దమగు పటత్ శబ్దమునకు "అవ్యక్తానుకరణాద్ ద్వ్యజవరార్ధాదనితౌ డాచ్" అను సూత్రముతో 'డాచ్' (ఆ) ప్రత్యయ రాగా "డాచి ద్వే బహులమ్" అను వార్తికముతో పటత్ శబ్దమునకు ద్విత్వము, (పటత్ పటత్ ఆ కృత్వా) టి లోపము, " నిత్య మామ్రేడితే డాచి " అను సూత్రముచే తకారమునకు లోపము వచ్చి ఆకారాదేశము రాగా పటపటాకృత్వా అని కాగా, కృధాతువుతో యోగముండుటచే గతి సంజ్ఞ, మఱియు 'ల్యప్' ప్రత్యయం రాగా పటపటాకృత్య అని సిద్ధించినది.

(వా) కారికాశబ్దస్యోపసంఖ్యానమ్

కారికాకృత్య అను సాధురూపమును సిద్ధింపజేయుటకై ఈ వార్తికము చెప్పబడినది. కారికా అంటే క్రియ అని అర్థం. 'క్రియను చేసే' అనే అర్థమున ఈ సమాసము చెప్పబడును.

232. అనుకరణం చానితిపరమ్ (1-4-62)

ఖాట్ కృత్య. అనితిపరం కిమ్ ? ఖాడితి కృత్వా నిరష్ఠీవత్.

'ఇతి' అను అవ్యయముతో చెప్పబడిన అనుకరణ శబ్దమునకు గతిసంజ్ఞ వచ్చునని సూత్రానికి అర్థము.

ఖాట్కృత్య (ఖాట్ అను శబ్దముచేసి) అని తత్పురుషము. 'ఇతి' అను శబ్దముతో

చెప్పకపోవుటవలన ఖాట్ శబ్దమునకు 'కుగతి ప్రాదయః' సూత్రం ద్వారా సమాసము సిద్ధించును.

233. ఆదరాఽనాదరయోః సదసతీ (1-4-63)

సత్కృత్య. అసత్కృత్య.

సత్ మఱియు అసత్ శబ్దములు గౌరవ, అగౌరవార్థములలో ఉపయోగించి నప్పుడు, మఱియు క్రియావాచకములతో సంబంధించినపుడు గతిసంజ్ఞ వచ్చునని సూత్రార్థము. సత్కృత్య (సత్కరించి, గౌరవించి), అసత్కృత్య (అగౌరవపరచి) అను అర్థములలో కృత్య అను క్రియావాచకములతో సంబంధించుటవలన 'సత్' మఱియు 'అసత్' అను అవ్యయములకు గతిసంజ్ఞ ప్రస్తుత సూత్రం ద్వారా సిద్ధించి 'కుగతి ప్రాదయః' సూత్రం ద్వారా సమాసమేర్పడును.

234. భూషణేఽలమ్ (1-4-64)

అలంకృత్య. భూషణే కిమ్ ? అలం కృత్వౌదనం గతః. పర్యాప్తమిత్యర్థః. అనుకరణమిత్యాది త్రిసూత్రీ స్వభావాత్ కృఞ్ విషయా.

క్రియావాచకముతో కూడుకొని అలంకరణార్థమున ప్రయోగించిన 'అలమ్' అను అవ్యయమునకు గతి సంజ్ఞ వచ్చును.

'కటకాద్యాభరణములచే అలంకరించి' అను అర్థమున కృత్య అను క్రియా వాచకముతో 'అలం' అను అవ్యయము సమసించుటచే "అలంకృత్య" అను గతి సమాసము సిద్ధించినది.

కాని "అలంకృత్వా ఓదనం గతః" అనునపుడు 'అలం' అను అవ్యయము అలంకరణార్థమున కాకుండ 'చాలు' అను అర్థమున వాడబడినది కావున ఈ సూత్రము ప్రవర్తింపదు. "భోజనము చాలించి అతను వెళ్ళిపోయెను" అని ఈ ఉదాహరణమునకు అర్థము.

235. అన్తరపరిగ్రహే (1-4-65)

అన్తర్హత్య. మధ్యే హత్వేత్యర్థః అపరిగ్రహే కిమ్ ? అన్తర్హత్వా గతః. హతం పరిగృహ్య గత ఇత్యర్థః.

క్రియావాచకముతో కూడుకొని 'పరిత్యజించి' అను అర్థమున ప్రయోగించిన 'అంతర్' అను అవ్యయమునకు గతిసంజ్ఞ వచ్చును.

"అన్తర్హత్య గృహం గతః" అను గృహమును వదిలి అతను వెళ్ళిపోయెను అను అర్థమున ఈ సూత్రముచే గతి సమాసము సిద్ధించినది కాని "అన్తర్హత్వా గతః" హతం పరిగృహ్య గతః అనగా చనిపోయిన దానిని తీసుకుని వెళ్ళిపోయేనని చెప్పబడినది కావున ఈ సూత్రము రాదు.

236. కణేమనసీ శ్రద్ధాప్రతీఘాతే (1-4-66)

కణేహత్య పయః పిబతి. మనోహత్య. కణేశబ్దః సప్తమీ ప్రతిరూపకో నిపాతః అభిలాషాతిశయే వర్తతే. మనశ్శబ్దోపి అత్రైవ.

క్రియావాచకముతో పాటు 'ఆసక్తి నశించు' అను అర్థమున ప్రయోగించిన 'కణే', 'మనస్' శబ్దములకు గతి సంజ్ఞ వచ్చును.

అత్యంతాభిలాష శ్రద్ధ, దానినుంచి నివృత్తిని "కణే" అను అవ్యయము బోధించును. కోరిక పూర్తిగా తీరిన తరువాత ఏర్పడు అభిలాషారాహిత్యమును "కణే" అనునది బోధించును.

'కణేహత్య పయః పిబతి' (పాల మీద ప్రీతి పోవు వరకు పాలను త్రాగుచున్నాడు) అనే వాక్యములో 'కణేహత్య' అనునది తత్పురుషము.

'మనోహత్య పయః పిబతి' అను వాక్యములో కూడా 'మనోహత్య' అనునది తత్పురుషము.

237. పురోఽవ్యయమ్ (1-4-67)

పురస్కృత్య

క్రియా వాచకములతో పాటు ఉపయోగించిన పురస్ అను అవ్యయమునకు గతి సంజ్ఞ వచ్చును. "పురం పురౌ పురః" అను విభక్త్యన్త శబ్దమున్నపుడు ఈ సూత్రము రాదు.

పురస్కృతమ్ (పూజింపబడినది)

పురస్కృత్య (పూజించి, సన్మానించి)

238. అస్తం చ (1-4-68)

అస్తమితి మాన్తమవ్యయం గతిసంజ్ఞం స్యాత్. అస్తంగత్య.

మకారాంతమైన 'అస్తమ్' అను అవ్యయము క్రియావాచకముతో ఉపయోగించినపుడు

గతి సంజ్ఞను పొందును.

అస్తంగత్య (అస్తమించి)

అస్తం గతాని ధనాని (డబ్బులన్ని అయిపోయాయి)

239. అచ్ఛగత్యర్థవదేషు (1-4-69)

అవ్యయమిత్యేవ. అచ్ఛగత్య. అచ్ఛోద్య. అభిముఖం గత్వా ఉక్త్వా చేత్యర్థః. అవ్యయం కిమ్ ? జలమచ్ఛం గచ్ఛతి.

'కంటికి ఎదురుగా' అను అర్థములో ప్రయోగింపబడిన 'అచ్ఛ' అను అవ్యయము క్రియావాచకముతో ముఖ్యముగా గత్యర్థ ధాతువు మఱియు 'వద్' ధాతువుతో నున్నప్పుడు గతిసంజ్ఞను పొందును.

'అచ్ఛ' అను అవ్యయము 'అభి' అను అర్థములో ఉపయోగింపబడును.

అచ్ఛగత్యమ్ (కంటి ముందు ప్రత్యక్షమై) (గమ్ - ధాతువు)

అచ్ఛోద్య (సమక్షంలో మాట్లాడి) (వద్ - ధాతువు)

240. అదోఽనుపదేశే (1-4-70)

అద కృత్య, అద కృతమ్. పరం ప్రత్యుపదేశే ప్రత్యుదాహరణమ్. అదః కృత్వా.

"ఉపదేశము చేయు" అను అర్థములో ప్రయోగింపబడని 'అదస్' అను శబ్దము క్రియావాచకముతోనున్నప్పుడు గతి సంజ్ఞను పొందును.

అద కృత్య (ఈపనిని (యజ్ఞం) చేసి)

అద కృతమ్ (ఈ పని జరిగినది) 'గతిరనన్తరః' అని గతి స్వరము వచ్చుటచే దీనిని సమాసముగా పరిగణింపవలసి వచ్చునని భావము.

241. తిరోఽన్తర్ధౌ (1-4-71)

తిరోభూయ.

'అదృశ్యమగు' అను అర్థములో ప్రయోగింపబడిన 'తిరస్' అను అవ్యయము క్రియావాచకముతో నున్నప్పుడు గతిసంజ్ఞను పొందును.

తిరోభూయ (అంతర్ధానమై)

242. విభాషా కృఞి (1-4-72)

తిరస్కృత్య. తిర కృత్య. తిరః కృత్వా.

"తిరోఽన్తర్ధౌ" (1-4-71) సూత్రం నుండి 'తిరస్' అను పదము అనువర్తించును. 'విభాషా' అనుపదము ఈ ప్రస్తుత సూత్రం నుండి "మధ్యే పదే నివచనే చ" (1-4-76) వరకు అనువర్తించును. అందువలన ఈ సూత్రములందు విధించిన గతి సంజ్ఞ వైకల్పికముగా వచ్చును.

కృధాతు జనిత క్రియావాచకముతో, 'అదృశ్యమగు' అను అర్థములో ప్రయోగించిన 'తిరస్' అను అవ్యయమునకు గతి సంజ్ఞ వైకల్పికముగా వచ్చును.
తిరః కృత్య - గతి సమాసము. వైకల్పికమైనందున సమాసము లేక, తిరః కృత్వా లేక తిరస్కృతా అను రూపములు ఏర్పడును. ఇచ్చట 'అంతర్ధానమగు' అనియే అన్నింటికి అర్థము.

243. ఉపాజేఽన్వాజే (1-4-73)

ఏతౌ కృఞి వా గతిసంజ్ఞౌ స్తః. ఉపాజేకృత్య, ఉపాజేకృత్వా. అన్వాజేకృత్య. అన్వాజేకృత్వా. దుర్బలస్య బలమాధాయేత్యర్థః.

'దుర్బలునకు బలము చేకూర్చుట' అను అర్థము నందుపయోగింపబడు ఉపాజే, అన్వాజే అను రెండు అవ్యయములు కృధాతు జనిత క్రియావాచకములతో నున్నప్పుడు వైకల్పికముగా గతి సంజ్ఞను పొందును.

ఉపాజే కృత్య (గతి సమాసము) లేక ఉపాజే కృత్వా

అన్వాజేకృత్య (గతి సమాసము) లేక అన్వాజేకృత్వా

గతి సమాసమైనచో 'క్త్వా' ప్రత్యయమునకు 'ల్యప్' వచ్చును. లేనిచో క్త్వాంతముగానే ఉండును.

244. సాక్షాత్ప్రభృతీని చ (1-4-74)

కృఞి వా గతిసంజ్ఞాని స్యుః.

(వా) చ్వ్యర్థ ఇతి వాచ్యమ్

సాక్షాత్ కృత్య. సాక్షాత్ కృత్వా. లవణంకృత్య. లవణంకృత్వా. మాన్తత్వం

నిపాతనాత్.

పూర్వసూత్రము నుండి 'కృఞి', 'విభాషా' అను పదములు వర్తించును. కృధాతు జనిత క్రియావాచకములతోపాటు సాక్షాత్ గణములోని సాక్షాత్ మొదలగు అవ్యయములకు గతిసంజ్ఞ వైకల్పికముగా వచ్చును.

సాక్షాత్ కృత్య (గతిసమాసం-ల్యప్), సాక్షాత్ కృత్వా (వాక్యము).

245. అనత్యాధాన ఉరసిమనసీ (1-4-75)

ఉరసికృత్య. ఉరసి కృత్వా. అభ్యుపగమ్యేత్యర్థః. మనసి కృత్య. మనసి కృత్వా. నిశ్చిత్యేత్యర్థః. అత్యాధానముపశ్లేషణం తత్ర న. ఉరసి కృత్వా పాణిం శేతే.

అత్యాధానము అను వాచ్యార్థమునందు ప్రయోగింపబడిన ఉరసి, మనసి అను విభక్తి ప్రతిరూపక అవ్యయములు కృధాతు జనిత క్రియావాచకములతో నున్నప్పుడు వైకల్పికముగా గతిసంజ్ఞను పొందును.

ఉరసికృత్య (గతి సమాసము), ఉరసి కృత్వా (వాక్యము) 'అవగాహన చేసుకొని' మనసికృత్య, మనసికృత్వా (మనస్సున నిశ్చయించుకొని, అత్యాధానార్థమున గతి సమాసముండదు. ఉదా – ఉరసి కృత్వా పాణిం శేతే (వక్షః స్థలముపై చెయ్యిపెట్టుకొని నిద్రించుచున్నాడు)

246. మధ్యే పదే నివచనే చ (1-4-76)

ఏతే కృఞి వా గతిసంజ్ఞాః స్యురనత్యాధానే. మధ్యేకృత్య. మధ్యే కృత్వా. పదేకృత్య, పదే కృత్వా. నివచనే కృత్య. నివచనేకృత్వా వాచం నియమ్యేత్యర్థః.

మధ్యే, పదే, నివచనే అనే విభక్తి ప్రతిరూపక అవ్యయములు కృధాతు జనిత క్రియావాచకములతో నున్నప్పుడు వైకల్పికముగా గతి సంజ్ఞను పొందునని సూత్రార్థము.

మధ్యేకృత్య (గతి సమాసం) , మధ్యేకృత్వా (మధ్యలో చేసి)
పదేకృత్య (గతి సమాసం) , పదేకృత్వా (పదం పెట్టి)
నివచనేకృత్య (గతి సమాసం) , నివచనేకృత్వా (మాట్లాడుటను నియంత్రించి)

247. నిత్యం హస్తే పాణావుపయమనే (1-4-77)

కృఞి. ఉయమనం వివాహః. స్వీకార మాత్రమిత్యన్యే. హస్తేకృత్య పాణౌకృత్య.

ఉపయమనం అనగా పాణిగ్రహణం. పాణిగ్రహణార్థమున ఉపయోగించిన 'హస్తే' మరియు 'పాణౌ' అను విభక్తి ప్రతిరూపక అవ్యయములు కృధాతు జనిత క్రియావాచకముతో నున్నప్పుడు నిత్యముగా గతిసంజ్ఞను పొందును.

సూత్రములోని 'నిత్యశబ్దము' చే ఇందు సాధింపబడిన సమాసములు నిత్యములని గ్రహించవలెను.

పాణౌకృత్య , హస్తేకృత్య అనునవి నిత్యగతి సమాసములు

పాణౌకృత్య, హస్తేకృత్య అనువాటికి 'వివాహము చేసుకొని' అని అర్థము 'చేతిని తీసుకొనుట' అని కొందరు చెప్పుదురు.

248. ప్రాధ్వం బన్ధనే (1-4-78)

ప్రాధ్వమిత్యవ్యయమ్. ప్రాధ్వంకృత్య. బన్ధనేనాఽనుకూలం కృత్వేత్యర్థః. ప్రార్థనాదినా త్వానుకూల్యకరణే. ప్రాధ్వం కృత్వా.

పూర్వసూత్రం నుండి 'నిత్యం' అను పదము ఈ సూత్రము లోనికి అనువర్తించును. 'బంధించు' అను అర్థమున ప్రయోగింపబడిన విభక్తిప్రతిరూపమైన 'ప్రాధ్వం' అను అవ్యయం, కృధాతుజనిత క్రియావాచకముతోనున్నప్పుడు గతిసంజ్ఞను నిత్యముగా పొందును అని సూత్రార్థము.

ప్రాధ్వంకృత్య (చక్కగా బంధించి)

249. జీవికోపనిషదావౌపమ్యే (1-4-79)

జీవికామివ కృత్వా జీవికాకృత్య. ఉపనిషదమివ కృత్వా ఉపనిషత్కృత్య. ఔపమ్యే కిమ్ ? జీవికాం కృత్వా. ప్రాదిగ్రహణమగత్యర్థమ్. సుపురుషః.

ఉపమానముగా ప్రయోగించిన 'జీవిక', 'ఉపనిషత్' శబ్దములు కృధాతుజనిత క్రియా వాచకముతోపాటు ఉపయోగించినపుడు గతి సంజ్ఞను పొందును.

జీవికాకృత్య – జీవికామివ కృత్వా

(అశనపానాది జీవనోపాయమనగా చేసికొని వానివలె చేసి)

ఉపనిషదమివ కృత్వా – ఉపనిషత్కృత్య

(రహస్యగ్రాహ్యమైన ఉపనిషత్తువలె రహస్యముగా ఉంచి)

ప్రాదిసమాసములు

1. ప్రాదయో గతాద్యర్థే ప్రథమయా

'ప్ర' మొదలగునవి, గత మొదలగు అర్థములందు ప్రథమాంత పదముతో సమసించును.

ప్రాచార్యః – ప్రగతః ఆచార్యః (పూర్వాచార్యుడు)

2. అత్యాదయః క్రాన్తాద్యర్థే ద్వితీయయా

'అతి' మొదలగునవి క్రాన్తాద్యర్థములందు ద్వితీయాంత పదముతో సమసించును.

అతిమాలః – అతిక్రాన్తః మాలామ్.

3. అవాదయః క్రుష్టాద్యర్థే తృతీయయా

'అవ' మొదలగునవి, 'క్రుష్ట' (పిలుచు) మొదలగు అర్థములందు తృతీయాంత పదముతో సమసించును.

అవకోకిలః – అవకృష్టః కోకిలయా (కోకిల ధ్వనిచే తెలుపబడిన వసంతఋతువు)

4. పర్యాదయో గ్లానాద్యర్థే చతుర్థ్యా

'పరి' మొదలగునవి గ్లానము (అలసట) మొదలగు అర్థములందు చతుర్థ్యంత పదముతో సమసించును.

పర్యధ్యయనః – పరిగ్లానో అధ్యయనాయ (చదువు కొరకు అలసినవాడు).

5. నిరాదయః క్రాన్తాద్యర్థే పంచమ్యా

'నిర్' మొదలగునవి 'క్రాంతము' (పోయినది) మొదలగు అర్థములందు పంచమ్యంత పదములతో సమసించును.

నిష్కౌశాంబిః – నిష్క్రాన్తః కౌశాంబ్యాః (కౌశాంబి నగరము నుండి వెడలినవాడు)

6. కర్మప్రవచనీయానాం ప్రతిషేధః

"కర్మ ప్రవచనీయాః" (1–4–93) సూత్రం ద్వారా కర్మ ప్రవచన సంజ్ఞను పొందిన ప్రాదులు సుబంతములతో సమసింపవు.

'వనం ప్రతి విద్యోతతే విద్యుత్' అను వాక్యము నుండి ప్రతి అను ప్రాది శబ్దము వన శబ్దముతో సమసింపదు.

ఉపపదసమాసములు

250. తత్రోపపదం సప్తమీస్థమ్ (3-1-92)

సప్తమ్యన్తే పదే కర్మణీత్యాదౌ వాచ్యత్వేన స్థితమ్ కుమ్భాది తద్వాచకం పదముపపద సంజ్ఞం స్యాత్. తస్మింశ్చ సత్యేవ వక్ష్యమాణః ప్రత్యయః స్యాత్.

తత్ర, ఉపపదమ్, సప్తమీస్థమ్ అని పదవిభాగము. ఇది 'ధాతోః' అను అధికార సూత్రమునకు తర్వాతనున్న అధికార సూత్రము. సప్తమ్యంత పదము నందు వాచ్యవాచక సంబంధముతో ఉన్నది అని అర్థం అనగా సప్తమ్యంతపదవాచ్యమని భావము.

"ధాతోః" (3-1-91) అను అధికారసూత్రాంతర్గతములగు "కర్మణ్యణ్" (3-2-1) ఇత్యాది సూత్రములతో సప్తమ్యంతపదముచే వాచ్యమగు కుంభాదికమును తెలుపు పదము ఉపపదము అని అనబడును. అట్టి ఉపపదము సమీపమున ఉన్నప్పుడు మాత్రమే చెప్పబోవు ఆయాప్రత్యయములు వచ్చును.

'కుంభం కరోతి' అను అర్థము 'కర్మణ్యణ్' అను సూత్రమునందలి 'కర్మణి' అను సప్తమీ పదముచే వాచ్యమగునది. కుంభము - తద్వాచకమగు కుంభశబ్దమిచట ఉపపదసంజ్ఞకము.

ప్రస్తుతం సూత్రం నందు 'ఉపపదం సప్తమీస్థమ్' అను భాగమునకు పూర్వోక్తార్థము చెప్పిన తర్వాత 'తత్ర' అను దానికి "అట్టి ఉపపదము సమీపముననున్నప్పుడు మాత్రము ఆయా ప్రత్యయములు వచ్చుననే" భావము వ్యక్తమగును.

251. ఉపపదమతిఙ్ (2-2-19)

ఉపపదం సుబన్తం సమర్థేన నిత్యం సమస్యతే. అతిఙన్తశ్చాయం సమాసః. కుమ్భం కరోతీతి కుమ్భకారః. ఇహ కుమ్భ + అస్ + కార ఇత్యలౌకికం విగ్రహవాక్యమ్. అతిఙ్ కిమ్ ? మా భవాన్ భూత్. 'మాఙి లుఙ్' ఇతి ' సప్తమీ నిర్దేశాన్మాఙుపపదమ్.

అతిఙ్ గ్రహణం జ్ఞాపయతి సుపేత్యేతన్నేహాఽనువర్తత ఇతి. పూర్వసూత్రేఽపి గతిగ్రహణం పృథక్ కృత్య అతిఙ్ గ్రహణం తత్రాపకృష్యతే. సుపేతి చ నివృత్తమ్. తథా చ 'గతికారకో పపదానాం కృద్భిస్సహ సమాసవచనం ప్రాక్సుబుత్పత్తే' రితి సిద్ధమ్. వ్యాఘ్రీ. అశ్వక్రీతీ. కచ్ఛపీ.

ఉపపద సంజ్ఞకమగు సుబంతము సమర్థమగు పదముతో నిత్యముగా సమసించును. తిఙంతము కాదు.

కుంభకారః (కుండలను చేయువాడు) కుంభం కరోతి అను అర్థమున కర్మ వాచకమగు కుంభ శబ్దముపపదముగా ఉండుటచే కృధాతువుపై కర్త్రర్థమున "కర్మణ్యణ్" (3-2-1) అను సూత్రముచే 'అణ్' ప్రత్యయము. "అచోఞ్ణితి" అను సూత్రముచే వృద్ధి వచ్చి 'కార' అని ఏర్పడును. 'కుంభ + అమ్ + కార' అని అలౌకిక విగ్రహవాక్యము. ఇపుడు 'తత్రోపపదమ్' అను సూత్రము ద్వారా 'కుంభ + అమ్' అను దానికి 'కార' అను సమర్థ పదముతో సమాసము, సుబ్లోపము, 'కుంభకార' అని అగును.

'కార' అను కృత్య ప్రత్యయాంతముతో కలిసి ఉన్నందున "కర్తృ కరణయోః కృతి" అను సూత్రముచేత 'కుంభ' శబ్దమునకు షష్ఠీవిభక్తియే వచ్చుటచే కుంభ + అమ్ + కార అని అలౌకిక విగ్రహవాక్యము చెప్పుట తప్పు. 'కుంభం కరోతి' అనునది అర్థప్రదర్శనమునకు మాత్రమే.

ఈ సమాసము తిఙంతముతో రాదు. అతిఙ్ అని చెప్పడం వలన 'మా భవాన్ భూత్' అనుచోట మా అనుదానికి భూత్ అను తిఙంతముతో సమాసము రాదు. 'మాఙి లుఙ్' అను సూత్రమునందలి 'మాఙి' అను సప్తమ్యంత పదము వాచ్యమగుటచే మాఙ్ అనుదానికి "తత్రోపపదం సప్తమీస్థమ్." అను సూత్రముచే ఉపపదసంజ్ఞ వచ్చును. ఉపపదము సమర్థముతో సమసించును అని చెప్పినందున 'మా భవాన్ భూత్' అనుచోట ఉపపద సంజ్ఞకమగు 'మా' అనుదానికి 'భూత్' అనుదానితో సమాసము వచ్చెడిది. కాని తిఙంతముతో రాదు అని చెప్పడం వలన 'భూత్' అను తిఙంతముతో ఉపపదమైనను 'మాఙ్' నకు సమాసము రాదు. ఇక్కడ సమాసము రాదని తెలియజేయుటకే రెండింటి మధ్య 'భవాన్' అనునది ప్రయోగింపబడినది అని గ్రహింపవలెను.

'గతికారకోపపదానాం కృద్భిస్సహ సమాసవచనం ప్రాగ్సుబుత్పత్తేః'. గతి సంజ్ఞకము, కారకము, ఉపపదము వీనికి కృదంతముతో వచ్చు సమాసము కృదంతముపై సుబుత్పత్తికి

పూర్వమే వచ్చును. వ్యాఘ్రీ అనునది గతి సమాసమునకు ఉదాహరణము.

వ్యాఘ్రీ – వ్యాజిఘ్రతి ఇతి (విశేషముగా నలుదిక్కులందు వాసన చూచునది). 'వ్యాఘ్ర' శబ్దము జాతివాచకమగును. అందుచే "జాతేరస్త్రీ విషయాదయోపధాత్" (4-1-63) అను సూత్రముచే 'ఙీష్' ప్రత్యయము వచ్చి 'వ్యాఘ్రీ' అను రూపము సిద్ధించును. కృదంతమగు 'ఘ' శబ్దము జాతి వాచకము కానట్లయితే వి, ఆఙ్ అను ఉపసర్గలతో కూడి టాప్ (ఆ) ప్రత్యయం వచ్చి 'వ్యాఘ్రా' అను రూపము ఏర్పడును.

అశ్వక్రీతీ – అశ్వేన క్రీతా (గుర్రము ద్వారా కొనబడినది). ఇచ్చట అశ్వ + టా అను తృతీయాంతమునకు 'క్రీత' అను 'క్త' ప్రత్యయాంతముతో 'సుప్' ప్రత్యయము చేర్చుటకు ముందే 'క్రీత' అను కేవల ప్రాతిపదికముతో " కర్తృకరణే కృతా బహులమ్" అను సూత్రముచే సమాసము, సుబ్లోపము కూడ రాగా 'అశ్వక్రీత' అను ప్రాతిపదికమేర్పడగా "క్రీతాత్ కరణపూర్వాత్" అను సూత్రముచే 'అశ్వ' అను కరణవాచక శబ్దము పూర్వమునందుండుట వలన క్రీత శబ్దమునకు 'ఙీష్' (ఈ) ప్రత్యయము వచ్చి 'అశ్వక్రీతీ' అను సిద్ధించును.

క్రీత శబ్దమునకు సుప్ ప్రత్యయము చెప్పకముందే సమాసము విధింప వచ్చునని చెప్పినచో పూర్వము వలె ఇక్కడ కూడ 'టాప్' ప్రత్యయం వచ్చి 'అశ్వక్రీతా' అని అగును. అలాగే కచ్ఛపీ – కచ్ఛేన పిబతి లేక కచ్ఛే వా పిబతి. అను మరొక ఉదాహరణము కూడా ఇవ్వబడినది.

కావున వ్యాఘ్రీ ఇత్యాది గతి సమాసములలో, అశ్వక్రీతి ఇత్యాది కారక సమాసములందు, కచ్ఛపీ ఇత్యాది ఉపపద సమాసములలో కూడ కృదంతమునకు సుప్ ప్రత్యయం రాకపూర్వమే సమాసము చెప్పవలెను.

ఇటువంటి పరిణామమును దృష్టిలో ఉంచుకొని "కుగతి ప్రాదయః" అను సూత్రమునకు, మఱియు ప్రాదులకు పరమైన సుబంతము సమసించునని చెప్పవలెను.

"పూర్వసూత్రేఽపి గతిగ్రహణం పృథక్ కృత్వా తిఙ్ గ్రహణం తత్రాపకృష్యతే" అని (భట్టోజిదీక్షితులు) తెలిపియున్నారు.

"సుపా" అనునది నివృత్తమై సమర్థమయిన దానితో అనువర్తించును. ఇక్కడ 'అపకర్ష', 'అనువృత్తి' అను రెండు పారిభాషికపదముల గురించి తెలుసుకోవలసియున్నది.

ఉత్తరసూత్రము నుండి పూర్వసూత్రమునకు అనువర్తమయినచో అది అపకర్ష

పూర్వసూత్రము నుండి ఉత్తరసూత్రమునకు అనువృత్తమయినచో అది అనువృత్తి.

"ఉపపదమతిఙ్" (2–2–19) అను సూత్రము నుండి సమర్థేన అను పదము "కుగతిప్రాదయః" (2–2–18) అను సూత్రములో గతి అనుపదమునకు అనువర్తించును కావున ఇది అపకర్ష. ఇది వ్యాకరణ శాస్త్రపు వ్యాఖ్యాన ప్రక్రియలో కనబడే అసాధారణమైన అంశము.

252. అమైవావ్యయేన (2–2–20)

అమైవ తుల్యవిధానం యదుపపదం తదేవాఽవ్యయేన సహ సమస్యతే. స్వాదుఙ్కారమ్. నేహ. కాలసమయవేలాసు తుమున్. కాలస్సమయో వేలా వా భోక్తుమ్. అమై వేతి కిమ్ ? అగ్రే భోజమ్. అగ్రే భుక్త్వా. విభాషాగ్రే ప్రథమ పూర్వేష్వితి క్త్వాణములౌ. అమా చాన్యేన చ తుల్యవిధానమేతత్.

అమా ఏవ అవ్యయేన అని పదవిభాగము. 'అమా' అను పదమునకు "తుల్యార్థైరతులోపమాభ్యాం తృతీయాన్యతరస్యామ్" (2–3–72) అను సూత్రము ద్వారా తుల్యార్థమున తృతీయావిభక్తి వచ్చినది. కావున "అమైవ తుల్యవిధానం యదుపపదం తదేవావ్యయేన సహ సమస్యతే." అనే వృత్తి 'అమ్' అను శబ్దము ణముల్ (ణ్ + అమ్ + ఉల్) మరియు ఖముఞ్ (ఖ్ + అమ్ + ఉఞ్) అను ప్రత్యయములకు సంకేతము. అందుచే ఈ రెండు ప్రత్యయములు విధించు సూత్రములలో ఏ ఉపపదమున్నదో ఆ ఉపపదములకు పరమైన ధాతువు సమసించు విధానమును తెలుపుచున్నది. ఇది నియమవిధి. అందువలన "ఉపపదమతిఙ్" (2–2–19) అని సూత్రము యొక్క ప్రవృత్తిని నియమించుచున్నది.

ఉదా॥ "స్వాదుమి ణముల్" (3–4–26) అను సూత్రము స్వాదర్థకములైన స్వాదుమ్, సంపన్నం, లవణమ్ అను ఉపపదములు పరమైనపుడు 'కృఞ్' ధాతువుకు 'ణముల్' ప్రత్యయమును విధించుచున్నది. "ఉపపదమతిఙ్" (2–2–19) అను సూత్రము ద్వారా ఉపపద సమాసము సిద్ధించుచుండగా, కేవలం కొన్ని సందర్భములలో మాత్రమే సమాసము విధింపబడునని ఈ సూత్రము వివరిస్తున్నది.

సూత్రము నందలి 'ఏవ' కారము 'అమ్' విధాయక సూత్రముల యందు 'అమ్' అని మాత్రమే విధించియుండవలెనను నియమము సూచించుచున్నది.

ఉదా ॥ 'కాలసమయవేలాసు తుమున్' (3-3-167) అను సూత్రము నందు తుమున్ అనేది 'అమ్' కాదు. అందువలన "కాల భోక్తుమ్" అను చోట కాలపదమైనప్పటికీ "భుజ్" ధాతువుతో ఉపపద సమాసము రాదు.

"స్వాదుమిణముల్" అను సూత్రములో 'స్వాదుమ్' అను ఉపపదము పరమైనపుడు 'కృఞ్' ధాతువునకు 'అమ్' అయిన 'ణముల్' ప్రత్యయం పరమగుటవలన 'స్వాదుమ్' కు కృఞ్ ధాతువుతో ఉపపదసమాసము ఏర్పడి, "స్వాదుంకారమ్" అను రూపము సిద్ధించినది.

'అవ్యయేన' అనే నియమము వలన 'ణముల్' ప్రత్యయము చేరినందువలన ఏర్పడిన కృదంతము అవ్యయము అయి ఉండవలెను. స్వాదుంకారమ్ అనునది "కృన్మేజన్తః" (1-1-39) అను సూత్రము వలన అవ్యయమైనది. అందువలన "అమ్" శబ్దములు కలిగిన ప్రత్యయములు ణముల్, ఖముచ్ చేత ప్రత్యేకముగా విధింపబడిన ఉపపదము ఈ ప్రత్యయముల చేత ఏర్పడు కృదంతమవ్యయమగునపుడు, సూత్రవిహిత ధాతువుతో నిత్యముగా సమసించును. అది తత్పురుషసమాసము అగునని అర్థము.

స్వాదుంకారమ్, సంపన్నంకారమ్, లవణంకారమ్ అనునవి ఉపపద సమాసములు. 'స్వాదుంకారం భుంక్తే' (రుచిగా వండబడిన దానిని భుజిస్తున్నాడు). 'స్వాదుం' అని సూత్రమున 'మాంతముగా' స్వాదు శబ్దము విహితమైనది.

253. తృతీయాప్రభృతీన్యన్యతరస్యామ్ (2-2-21)

ఉపదంశస్తృతీయాయామిత్యాదీన్యుపపదాన్యమన్తేనాఽవ్యయేన సహ వా సమస్యన్తె. మూలకేనోపదంశం భుఙ్క్తే. మూలకోపదంశమ్.

పూర్వసూత్రమైన "అమైవావ్యయేన" అను సూత్రము నుండి 'అమా', 'అవ్యయేన' అను పదములనువర్తమగును. ఏవకారము మాత్రము అనువర్తింవదు. "ఉపదంశస్త ృతీయాయామ్" (3-4-47) మొదలగు కృత్ప్రత్యయ విధాయక సూత్రములందు ఈ సూత్రము యొక్క ఉపయోగము. ఈ సూత్రములందు అమ్ (ణముల్, ఖముచ్) కలిగిన ప్రత్యయములు ధాతువులకు విధింపబడినవి. ఈ ప్రత్యయాంత కృదంతములు అవ్యయములు.

'ఉపదంశస్త ృతీయాయామ్' (3-4-47) మొదలగు సూత్రములలో తృతీయాది ప్రత్యయాంతములైన ఉపపదములు అమ్ కలిగిన ప్రత్యయాలకు విహితమైనవియు,

రూపసిద్ధి తరువాత అవ్యయములగు ధాతువులతో వైకల్పికముగా సమసించును. ధాతువుతో సమసించినచో తత్పురుషమగును.

మూలకోపదంశమ్ – మూలకేన ఉపదంశం భుంక్తే. (కందమూలములతో రుచిగా చేయబడిన ఆహారమును తింటాడు.

254. క్త్వాచ (2-2-22)

తృతీయా ప్రభృతీన్యుపపదాని క్త్వాన్తేన సహ సమస్యన్తే. ఉచ్చైః కృత్య. ఉచ్చైః కృత్వా. అవ్యయే యథాభిప్రేతేతి క్త్వా. తృతీయా ప్రభృతీనీతి కిమ్ ? అలంకృత్వా. ఖలు కృత్వా.

పూర్వ సూత్రము నుండి "తృతీయా ప్రభృతీని", 'అన్యతరస్యామ్' అను పదములు అనువర్తించును. తృతీయాది ప్రత్యయాంతములైన ఉపపదాలు క్త్వాన్తముతో వైకల్పికముగా సమసించును అని సూత్రార్థము. ధాతువుతో సమసించినది కావున 'ఉచ్చైఃకృత్య' అను ఉపపదసమాసము సిద్ధించును. ఉచ్చైః కృత్వా అనునది వాక్యము. ఇది వైకల్పికము కావున సిద్ధించినది.

255. తత్పురుషస్యాంగులేః సంఖ్యావ్యయాదేః (5-4-86)

సంఖ్యాఽవ్యయాదేరఙ్గుల్యన్తస్య తత్పురుషస్య సమాసాన్తోఽచ్ స్యాత్. ద్వే అఙ్గులీ ప్రమాణమస్య ద్వ్యఙ్గులం దారు. నిర్గతమఙ్గులిభ్యో నిరఙ్గులమ్.

తత్పురుషసమాసము ఏర్పడిన తర్వాత విభక్తి ప్రత్యయము చేర్చుటకు ముందు సమాసాంతమునందున్న అచ్చుకుగాని హల్లుకుగాని వచ్చు మార్పులను ఒకానొక ప్రత్యయము చేరుటచే ఏర్పడునట్లుగా పాణిని వివరించాడు. ఈ ప్రత్యయములు సమాసమునకు హితమైనవగుటచే తద్ధితమను నామము అన్వర్థమగుచున్నది.

సంఖ్యావాచకావ్యయములు ఆదియందు కలదియు, అంగులి శబ్దము అంతమునందు కలవియునగు తత్పురుషసమాసములకు సమాసాంత ప్రత్యయమగు 'అచ్' వచ్చును అని సూత్రార్థము.

ద్వ్యంగులమ్ – ద్వే అంగులీ ప్రమాణమ్ అస్య అని లౌకిక విగ్రహవాక్యము.

"తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చ" అను సూత్రముచే సమాసము, తర్వాత అచ్ ప్రత్యయము. 'యస్యేతి చ' సూత్రము ద్వారా ఇకారమునకు లోపము. నపుంసకలింగ

ప్రథమైకవచనరూపము.

256. అహః సర్వైకదేశసంఖ్యాతపుణ్యాచ్చ రాత్రేః (5-4-87)

ఏభ్యో రాత్రేరచ్ స్యాచ్చాత్సంఖ్యావ్యయాదేః. అహర్గ్రహణం ద్వన్ద్వార్థమ్. అహశ్చ రాత్రిశ్చాహోరాత్రః. సర్వారాత్రిస్సర్వరాత్రః. పూర్వం రాత్రేః పూర్వరాత్రః. సంఖ్యాత రాత్రః. పుణ్యరాత్రః. ద్వయో రాత్ర్యోస్సమాహారో ద్విరాత్రమ్. అతిక్రాన్తో రాత్రిమతిరాత్రః.

అహన్, సర్వ, ఏకదేశవాచకము, సంఖ్యాత, పుణ్య శబ్దములు పూర్వమందుగల రాత్రి శబ్దమునకు, సంఖ్యావాచకములు, అవ్యయములు, పూర్వమందుగల రాత్రి శబ్దమునకు కూడ తత్పురుషమున సమాసాంతమగు 'అచ్' ప్రత్యయము వచ్చును అని సూత్రార్థము.

అహోరాత్రః – అహశ్చ రాత్రిశ్చ తయోః సమాహారః అని లౌకికవిగ్రహము. ద్వంద్వ సమాసము వచ్చిన తర్వాత 'అహోరాత్రి' అని ఉండగా "అహః సర్వైక......" అను ప్రస్తుత సూత్రముచే 'అచ్', ప్రత్యయము, 'యస్యేతి చ' అను సూత్రముచే ఇకార లోపము (అహోరాత్ర్ + అ) అని కాగా రాత్రి శబ్దము చివరగాగల ద్వంద్వ సమాసమగుటచే ఈ "రాత్రాహ్నాహాః పుంసి" (2–4–29) అను సూత్రముచే పుంలింగమురాగా 'అహోరాత్రః' అని యగును.

సర్వరాత్రః – సర్వశ్చాసౌ రాత్రిశ్చ అని విగ్రహవాక్యము. కర్మధారయసమాసము వచ్చి సర్వరాత్రి అని కాగా ప్రస్తుతసూత్రం ద్వారా 'అచ్' ప్రత్యయము. ఇకార లోపముతో సర్వరాత్రః అని అగును.
పూర్వరాత్రః – పూర్వం రాత్రేః,
అపరరాత్రః – అపరం రాత్రేః అనునవి కూడా పై ఉదాహరణముల వలె పూర్వ, అపర వాచకములు రాత్రి శబ్దమునకు ముందుండుటచే 'అచ్' వచ్చి సాధువులగును.
సంఖ్యారాత్రః – సంఖ్యాతా చ సా రాత్రిశ్చ
పుణ్యరాత్రః – పుణ్యా రాత్రిః. ఇత్యాదులు ఈ సూత్రసిద్ధములు.

(వా) సంఖ్యాపూర్వం రాత్రం క్లీబమ్

సంఖ్యావాచక శబ్దము పూర్వమందుగల రాత్రి శబ్దమునకు నపుంసకలింగము

విధించబడును.

ద్వి రాత్రమ్ – 'ద్వయోః రాత్ర్యోః సమాహారః' అని విగ్రహము "తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చ" సూత్రముచే సమాసము రాగా 'ద్విరాత్రి' అని కాగా "సంఖ్యావ్యయాదేః" అనుపదమను వర్తించి ప్రస్తుత సూత్రముచే 'అచ్' ప్రత్యయము, ఇకార లోపము కూడ వచ్చి 'ద్విరాత్ర' అని కాగా, "రాత్రాహ్నాహాః పుంసి" అను సూత్రము నుండి పుంలింగము ప్రాప్తించుచుండగా ఈ వార్తికము ద్వారా నపుంసకలింగము వచ్చి ద్విరాత్రమ్ అని ఏర్పడును.

త్రిరాత్రమ్ – తిసృణాం రాత్రీణాం సమాహారః అని లౌకిక విగ్రహ వాక్యము

అతిరాత్రః – అతిక్రాన్తః రాత్రిమ్

257. రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్ (5-4-91)

ఏతదన్తాత్తత్పురుషాత్ టచ్ స్యాత్. పరమరాజః. అతిరాజీ. కృష్ణసఖః.

రాజన్, అహన్, సఖా అను శబ్దములు చివరిగా కలిగిన తత్పురుషసమాసములకు 'టచ్' (అ) ప్రత్యయము వచ్చును. ఇచట "తత్పురుషస్యాంగులేః సంఖ్యావ్యయాదేః" (5-4-86) సూత్రము నుండి 'తత్పురుషస్య' అనునది అనువర్తించును.

పరమ రాజః – పరమశ్చాసౌ రాజా చ అని లౌకిక విగ్రహ వాక్యము

'విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్' అను సూత్రముచే సమాసము, ప్రస్తుత సూత్రముచే 'టచ్' ప్రత్యయం వచ్చి 'పరమ రాజన్ + అ' అని ఉండగా "నస్తద్ధితే" (6-4-144) అను సూత్రముచే టి (అన్) లోపము వచ్చి పరమరాజః అని సిద్ధించును.

కృష్ణసఖః – కృష్ణస్య సఖా (సఖిన్ – సఖ) అని లౌకిక విగ్రహ వాక్యము.

258. అహ్నష్టఖోరేవ (6-4-145)

ఏతయోరేవ పరతః అహ్నః టి లోపః స్యాత్, నాన్యత్ర. ఉత్తమాహః. ద్వే అహనీ భృతో ద్వ్యహీనః క్రతుః. తద్ధితార్థే ద్విగుః. "తమధీష్టోభృతోభూతో భావీ"ఇత్యధికారే ఇతి 'ద్విగోర్వా ' ఇత్యనువృత్తౌ "రాత్ర్యహస్సంవత్సరాచ్చే" తి ఖః. లిఙ్గవిశిష్ట పరిభాషాయా అనిత్యత్వాన్నేహ. మద్రాణాం రాజ్ఞీ మద్రరాజ్ఞీ.

ఇది 'టి' లోపవిధాయకసూత్రము. ఇది సమాసాంత ప్రత్యయము పరమగునపుడు వచ్చు మార్పులను విధించు సూత్రము. 'ఉత్తమం చ తదహశ్చ' అని ఉండగా "విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్" అను సూత్రముచే సమాసము, "రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్" (5-4-91) సూత్రముచే సమాసాంతముగా టచ్ వచ్చి "ఉత్తమాహన్ + అ" అని కాగా ఈ సూత్రముతో

అహన్ శబ్దమునకు 'టి' లోపము వచ్చి 'ఉత్తమాహః' అని సిద్ధించును.

ద్వే అహనీ భృతః క్రతుః = ద్వ్యహీనః (రెండు రోజులు జరుగు యజ్ఞము) ఇక్కడ "రాత్ర్యహస్సంవత్సరాచ్చ" అను సూత్రముచే 'ఖ' ప్రత్యయము మరల దాని స్థానమున 'ఈనా' దేశము తదుపరి యణాదేశాదులు విధింపబడగా 'ద్వ్యహీనః' అని సిద్ధించును.

మద్రాణాం రాజ్ఞీ మద్రరాజ్ఞీ అనునప్పుడు "ప్రాతిపదికగ్రహణే" ఇత్యాది పరిభాష అనిత్యత్వము వలన 'టచ్' ప్రత్యయం టి లోపము ఇత్యాదులు రావు.

259. అహ్నోఽహ్న ఏతేభ్యః (5-4-88)

సర్వాదిభ్యః పరస్యాహన్ శబ్దస్యాహ్నాదేశస్స్యాత్సమాసాన్తే పరే.

"ఏతేభ్యః" అనునది "అహస్సర్వైకదేశ సంఖ్యాత పుణ్యాచ్చ" (5-4-87) సూత్రములోని అహన్, సర్వ, ఏకదేశ, సంఖ్యాత, పుణ్య శబ్దాలకు అనువర్తించును. ఈ శబ్దముల కంటే పరమైన అహన్ శబ్దమునకు సమాసాంతము పరమైనపుడు 'అహ్న' శబ్దము ఆదేశముగా వచ్చును.

సర్వాహః – సర్వం చ అహశ్చ ("పూర్వకాలైక....." సమాసము)

సర్వాహ + టచ్ – ("రాజాహసఖి ...." టచ్ ప్రత్యయం)

సర్వాహ్న + సుప్ ("అహ్నోఽహ ఏత్యేభ్యః" – అహ్నాదేశము)

260. అహ్నోఽదన్తాత్ (8-4-71)

అదన్త పూర్వపదస్థాద్రేఫాత్పరస్యాహ్నాదేశస్య నస్య ణః స్యాత్. సర్వాహ్ణః. పూర్వాహ్ణః. సంఖ్యాతాహ్నః. ద్వయోరహ్నోర్భవః. 'కాలాట్ఠఞ్'. 'ద్విగోర్లుగనపత్యే' ఇతి ఠఞో లుక్. ద్వ్యహ్నః. స్త్రియామదన్తత్వాట్టాప్. ద్వ్యహ్నా. ద్వ్యహ్నప్రియః. అత్యహ్నః.

అదంతమైన పూర్వపదములోనున్న రేఫకు పరమైన అహన్ శబ్దములోని నకారమునకు ణకారము వచ్చును అని సూత్రార్థము.

'పూర్వాహ్న' అను సమాసమునందలి ఉత్తరపదమైన అహ్నలో నకారమునకు ణకారము రాగా 'పూర్వాహ్ణః' అని సిద్ధించును. అట్లే 'సర్వాహ్ణః' అనుచోట కూడ ణకారము వచ్చును. 'సంఖ్యాతాహ్నః' అను ఉదాహరణములో నకారము ణకారముగా మార్చుటకు కారణములైన రేఫ, షకారములు లేనందున ణకారము సిద్ధింపక 'సంఖ్యాతాహ్నః' అనియే ఉండును. ద్వ్యహ్నః, ద్వ్యహ్నా, ద్వ్యహ్నప్రియః, అత్యహ్నః అను ఇతర పదములు కూడ

కలవు. వీటికి ణత్వము రాదు.

261. క్షుభ్నాదిషు చ (8-4-39)

ఏషు ణత్వం న స్యాత్. దీర్ఘాహ్నీ ప్రావృట్. ఏవం చైతదర్థమహ్న ఇత్యదన్తాను కరణక్లేశో న కర్తవ్యః. "ప్రాతిపదికాన్త " ఇతి ణత్వవారణాయ క్షుభ్నాదిషు పాఠస్యా వశ్యకత్వాత్. అదన్తాదితి తపరకరణాన్నేహ. పరాగతమహః పరాహ్ణః.

"న భాభూపూకమిగమిప్యాయీవేపామ్" (8-4-34) అను సూత్రము నుండి 'న' అనునది అనువర్తించుట వలన నకారమునకు రానున్న ణకారమును నిషేధించు సూత్రమై యున్నది. రేఫ, షకారములకు పరమైనపుడు నకారస్థానములో రావలసిన ణకారము రాదు. అందువలన నకారము మాత్రమే ఉండును.

దీర్ఘాణ్యహాని యస్మిన్ = దీర్ఘాహ్నీ (స్త్రీ) ప్రావృట్ (బహుద్రీహి సమాసము. జీప్, ఉపధాదీర్ఘము).
"అహ్నోఽహ్న ఏతేభ్యః" (5-4-88) అను సూత్రము ద్వారా 'అహన్' శబ్దమునకు అహ్నాదేశము జరుగు సందర్భంలో నకారమునకు ణకారము వచ్చును. కావున ఇచట 'క్షుభ్నాదిషు చ' (8-4-39) అను సూత్రము చర్చించడమైనది. 'పరాహ్నః' అనునపుడు దీర్ఘమున్నందున ణత్వము రాదు.

262. న సంఖ్యాదేః సమాహారే (5-4-89)

సమాహారే వర్తమానస్య సంఖ్యాదేరహ్నాదేశో న స్యాత్. సంఖ్యాదేరితి స్పష్టార్థమ్. ద్వయోరహ్నోస్సమాహారో ద్వ్యహః, త్ర్యహః.

'అహ్నోఽహ్న ఏతేభ్యః' సూత్రము నుండి 'అహ్నోఽహ్నః' అనునవి అనువృత్త మగుచున్నవి. నిషేధము ప్రధానాంశము. సమాహార సంఖ్యావాచకమైన పదముతో 'అహన్' శబ్దము పరమైనపుడు 'అహన్' శబ్దస్థానములో అహ్న శబ్దము రాదు. 'తద్ధితార్థోత్తర పదసమాహారే చ' (2-1-51) అను సూత్రము వల్ల సమాహారార్థములలో ఏర్పడ్డ సమాసములో మొదటి పదము సంఖ్యావాచకము మరియు చివరిపదము అహన్ అయినచో అహ్నాదేశము ఉండదు.

ద్వయోః అహ్నోః సమాహారః = ద్వ్యహః (రెండు రోజులు)
రెండు రోజుల కాలమునకు ఒక సమాహారముగా పరిగణింపబడుట వలన ఇది

సమాహార సంఖ్య అయినది. ఇక్కడ అహన్ శబ్దము అహ్నగా మారదు. అట్లే "త్రయాణామహ్నాం సమాహారః త్ర్యహః" అని సిద్ధించును.

263. ఉత్తమైకాభ్యాం చ (5-4-91)

ఆభ్యాం అహ్నాదేశో న, ఉత్తమశబ్దోఽన్త్యార్థః, పుణ్య శబ్దమాహ. 'పుణ్యైకాభ్యామ్' ఇత్యేవ సూత్రయితుముచితమ్. పుణ్యాహమ్. సుదినాహమ్. సుదినశబ్దః ప్రశస్తవాచీ. ఏకాహః. 'ఉత్తమగ్రహణముపాన్త్యస్యాపి సంగ్రహార్థమ్' ఇత్యేకే. సంఖ్యాతాహః.

ఈ సూత్రములోని 'ఉత్తమ' శబ్దము "సర్వైక దేశ సంఖ్యాతపుణ్యాచ్చ" అను సూత్రములోని చివరిపదమునకు వర్తించును. అనగా పుణ్యశబ్దమునకు ఏక శబ్దము పరమైనపుడు అహన్ శబ్దము అహ్నగా మారదు అని అర్థము.

ఉత్తమ శబ్దమునకు బదులుగా పుణ్య అని చేర్చి 'పుణ్యైకాభ్యాం' అని పాణిని అని యుండవచ్చును. కాని పతంజలి అర్థముకానిచోట వ్యాఖ్యానముచే సూత్రార్థమును చెప్పవలెను గాని దోషప్రతిపాదన చేయరాదని విమర్శను నిషేధించెను.

పుణ్యం అహః = పుణ్యాహస్ + టచ్ – పుణ్యాహమ్ (మంచిరోజు), ఇట్లే 'సుదినాహమ్' 'ఏకాహః' ఇత్యాది పదములు సిద్ధించును. 'ఏకాహః' అనునపుడు 'పుణ్యసుదినాభ్యాం చ' అను సూత్రము ద్వారా నపుంసకత్వము రాదు.

264. అగ్రాఖ్యాయామురసః (5-4-93)

టచ్ స్యాత్, అశ్వానాముర ఇవ అశ్వోరసమ్. ముఖ్యోఽశ్వ ఇత్యర్థః.

ప్రధానార్థకమైన ఉరస్ శబ్దము ఉత్తరపదముగానున్న ఆ తత్పురుషసమాసమునకు సమాసాంత ప్రత్యయము టచ్ వచ్చును.

అశ్వానామ్ ఉరః ఇవ = అశ్వోరసం (అశ్వములలో ఉత్తమమైనది)

265. అనోశ్మాయః సరసాం జాతిసంజ్ఞయోః (5-4-94)

టచ్ స్యాత్ జాతౌ సంజ్ఞాయాం చ. ఉపానసమ్. అమృతాశ్మః కాలాయసమ్. మండూకసరసమ్. ఇతి జాతిః. మహానసమ్. పిండాశ్మః. లోహితాయసమ్. జలసరసమితి సంజ్ఞా.

అనస్, అశ్మన్, అయస్, సరస్ అను పదములు ఉత్తరపదములుగా ఉండి జాతినిగాని, సంజ్ఞనుగాని బోధించు తత్పురుషములకు టచ్ ప్రత్యయము వచ్చును.

ఉపగతం అనః = ఉపానసమ్.

'కుగతిప్రాదయః' అను సూత్రమునందలి "ప్రాదయో గతాద్యర్థే ప్రథమయా"

అను వార్తికముననుసరించి సమాసమేర్పడగా టచ్ ప్రత్యయం చేరి ఉపాసనమ్ అని సిద్ధించినది.
అమృతాశ్మః, కాలాయసమ్, మండూకసరసమ్ – ఇవి జాతి వాచకములు. మహానసమ్, పిండాశ్మః, జలసరసమ్ అనునవి సంజ్ఞా విశేషములు.

266. గ్రామకౌటాభ్యాం చ తక్ష్ణః (5-4-95)

గ్రామస్య తక్షా గ్రామతక్షః. సాధారణ ఇత్యర్థః. కుట్యాం భవః కౌటః. స్వతంత్రః. స చాసౌ తక్షా చ – కౌటతక్షః.

గ్రామకౌట పదములు పూర్వపదములై తక్ష పదము ఉత్తరపదమైనపుడు ఏర్పడే తత్పురుషమునకు టచ్ ప్రత్యయం వచ్చును.

గ్రామస్య తక్షా = గ్రామతక్షః.

కౌటః తక్షా = కౌటతక్షః.

267. అతేః శునః (5-4-96)

అతిశ్వో వరాహః. అతిశ్వీ సేవా.

అతి అను అవ్యయమునకు శ్వన్ శబ్దము ఉత్తరపదమైనచో ఆ తత్పురుషమునకు 'టచ్' ప్రత్యయము వచ్చును.

అతిక్రాన్తః శ్వానమ్ = అతిశ్వః (వరాహః)

అతిశ్వీ (సేనా)

268. ఉపమానాదప్రాణిషు (5-4-97)

అప్రాణివిషయకోపమానవాచినశ్శునష్టచ్ స్యాత్.

ఆకర్షః శ్వేవ – ఆకర్షశ్వః. అప్రాణిషు కిమ్ ? వానరః శ్వేవ వానరశ్వా.

ఉపమానవాచకముగా శ్వన్ శబ్దముత్తరపదముగా కలిగిన తత్పురుష సమాసమునకు సమాసాంతము 'టచ్' వచ్చును. ఆకర్షః శ్వేవ = ఆకర్షశ్వః ("ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిః" – ద్వారా సమాసము) ఇక్కడ ఆకర్ష శబ్దము ప్రాణివాచకము కాదు. 'వానరశ్వా' అనునప్పుడు వానర శబ్దము ప్రాణివాచకము కావున ఈ సూత్రము ప్రవర్తించబడదు.

269. ఉత్తరమృగపూర్వాచ్చ సక్థ్నః (5-4-98)

చాదుపమానాత్. ఉత్తరసక్థమ్. మృగసక్థమ్. ఫలకమివ సక్థి ఫలకసక్థమ్.

ఈ సూత్రములో చకారము వలన పూర్వసూత్రము నుండి 'ఉపమానాత్' అనువర్తించును.

తత్పురుషసమాసమున ఉత్తర, మృగ, పూర్వ అను ఉపమావాచకములకు పరమైన సక్థి శబ్దమునకు పరముగ సమాసాంతమగు 'టచ్' ప్రత్యయము వచ్చును.

ఉత్తరం సక్థి = ఉత్తరసక్థమ్

పూర్వం సక్థి = పూర్వసక్థమ్.

"పూర్వకాలైకః ...." (2-1-49) అనునది సమాసవిధాయక సూత్రము.

ఫలకం ఇవ సక్థి = ఫలకసక్థమ్

"మయూరవ్యంసకాదయః...... " (2-1-72) అనునది ఇచట సమాస విధాయక సూత్రము.

270. నావో ద్విగోః (5-4-99)

నౌ శబ్దాన్తా ద్విగోష్టచ్ స్యాన్నతు తద్ధితలుకి. ద్వాభ్యాం నౌభ్యామాగతః. ద్వినావరూప్యః. 'ద్విగోర్లుగనపత్యే' ఇత్యత్ర అచీత్యస్యాపకర్షణాద్ధలాదేర్నలుక్. పంచనావప్రియః. ద్వినావమ్. త్రినావమ్. అతద్ధితలుకీతి కిమ్ ? పంచభిః నౌభి క్రీతః పంచనౌః.

నౌ శబ్దాంతమైన ద్విగు సమాసమునకు సమాసాంత ప్రత్యయం 'టచ్' చేరును. 'మండూక ప్లుతి' నియమానుసారం "అతద్ధిత లుకి" అనునది "గోరతద్ధితలుకి" (5-4-92) సూత్రము నుండి అనువర్తించును. అందువలన తద్ధితప్రత్యయము లుప్తమైనపుడు నౌ శబ్దమునకు టచ్ ప్రత్యయము రాదు.

ద్వాభ్యాం నౌభ్యామాగతమ్ = ద్వినావరూప్యమ్.

'రూప్య' అను తద్ధితప్రత్యయము "హేతుమనుష్యేభ్యోఽ న్యతరస్యాం రూప్యః" (4-3-81) సూత్రం ద్వారా విధింపబడింది. ఈ తద్ధితప్రత్యయవిధి జరుగుచుండగానే 'నౌ' శబ్దముపై 'టచ్' చేరి 'ద్వినావ' గా మారినది. "తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చ" (2-1-51) అను సూత్రము ద్వారా 'ద్వినౌ' శబ్దములకు సమాసము విధింపబడింది. తద్ధితప్రత్యయము లోపించినపుడు టచ్ రాదు. ఉదా – 'పంచభిర్నౌభిః క్రీతః' అను విగ్రహవాక్యమున్నపుడు 'ఠక్' అను తద్ధిప్రత్యయము "ఆర్హాదగోపుచ్ఛసంఖ్యా....." (2-1-51) సూత్రముచే పంచనౌ శబ్దములు సమసింపగా 'అధ్యర్థపూర్వాద్ద్విగోర్లుగసంజ్ఞాయామ్' అనుదాని ప్రకారముగ 'ఠక్'

నకు లోపము. అందువలన "పంచనౌః" అని ప్రత్యయాంతములేని రూపమే సాధురూపమగును.

పంచ నావః ప్రియాః యస్సేతి విగ్రహే పంచనావప్రియః

ద్వయోః నావోః సమాహారః ద్వినావత్

తిసృణాం నావాం సమాహారః త్రినావమ్ మొదలగు పదములు కూడ ఈ సూత్రము ద్వారా సిద్ధించును.

271. అర్ధాచ్చ (5-4-100)

అర్ధాన్నావష్టచ్ స్యాత్. నావోఽర్ధమర్ధనావమ్. క్లీబత్వం లోకాత్.

అర్ధ శబ్దము పూర్వపదమై 'నౌ' శబ్దముత్తరపదమైనచో ఆ తత్పురుషమునకు సమాసాంతప్రత్యయము 'టచ్' వచ్చును.

నావో అర్ధం = అర్ధనావమ్

"అర్ధం నపుంసకమ్" (2-2-2) అను సూత్రముద్వారా సమాసము సిద్ధించగా ప్రస్తుత సూత్రము ద్వారా 'టచ్' చేరెను. 'అర్ధనావమ్' అనునది నపుంసకలింగము.

"పరవల్లింగం ద్వంద్వతత్పురుషయోః" (2-4-26) అని ఉండగా నపుంసకలింగమెట్లు అను సందేహమునకు సమాధానముగా "క్లీబత్వం లోకాత్" అని భట్టోజిదీక్షితుల వాక్యమిచ్చుట గమనార్హం. లోకము వ్యాకరణసూత్రముకన్నా బలమైనది. శిష్ట ప్రయోగమే వ్యాకరణమునకు మూలము.

272. ఖార్యాః ప్రాచామ్ (5-4-101)

ద్విగోరర్ధాచ్చ ఖార్యాష్టచ్ వా స్యాత్. ద్విఖారమ్. ద్విఖారి. అర్ధఖారమ్. అర్ధఖారీ.

"నావో ద్విగోః" (5-4-99) సూత్రం నుండి ద్విగోః, "అర్ధాచ్చ" (5-4-100) అను సూత్రం నుండి 'అర్ధాత్' అనునవి అనువర్తించును. ద్విగు సమాసమున, అర్ధ శబ్దము పరమైనచో ఉత్తరపదమైన 'ఖారి' కి సమాసాంతప్రత్యయము 'టచ్' తత్పురుషమున వచ్చును. 'ప్రాచామ్' అని చెప్పటం వల్ల పూర్వదేశమున మాత్రమే టచ్ ఆగమమము అని ఇతరత్ర లేదని తెలియును. అందువలన ఈ సమాసాంత ప్రత్యయవిధి వైకల్పికమని తెలియుచున్నది.

ద్వయోః ఖార్యోః సమాహారే = ద్విఖారమ్ (టచ్ ప్రత్యయము వచ్చినపుడు)

ద్విఖారి (టచ్ ప్రత్యయము రానపుడు)

అర్ధం ఖార్యాః = అర్ధఖారమ్, అర్ధఖారీ (స్త్రీ లింగము)

273. ద్విత్రిభ్యామంజలేః (5-4-102)

టజ్వా స్యాద్ద్విగౌ. ద్వ్యఞ్జలమ్. ద్వ్యఞ్జలి. "అతద్ధితలుకి" ఇత్యేవ. ద్వాభ్యామంజలిభ్యాం క్రీతో ద్వ్యఞ్జలిః.

ద్వి, త్రి శబ్దములు పరమైన అంజలి శబ్దమునకు ద్విగు సమాసమున సమాసాంత ప్రత్యయము టచ్ వైకల్పికముగా చేరును.

ద్వే అంజలీ సమాహృతే = ద్వ్యంజలమ్ లేక ద్వ్యంజలి. ద్వాభ్యాం అంజలిభ్యాం క్రీతః ద్వ్యజ్జలిః అనునపుడు ఈ సూత్రము ప్రవర్తించదు.

274. బ్రహ్మణో జానపదాఖ్యాయామ్ (5-4-104)

బ్రహ్మాన్తాత్తత్పురుషాట్టచ్ స్యాత్సమాసేన జానపదత్వమ్ ఆఖ్యాయతే చేత్. సురాష్ట్రే బ్రహ్మా సురాష్ట్ర బ్రహ్మః.

బ్రహ్మాన్త తత్పురుషసమాసము నందు 'జనపదమునకు చెందినవాడు' అనే అర్థము గోచరించునపుడు సమాసాంతప్రత్యయము 'టచ్' వచ్చును.

సురాష్ట్రేషు బ్రహ్మ = సురాష్ట్ర బ్రహ్మః. (సప్తమీ తత్పురుషము)

275. కుమహద్భ్యామన్యతరస్యామ్ (5-4-105)

ఆభ్యాం బ్రహ్మణో వా టచ్ స్యాత్తత్పురుషే. కుత్సితో బ్రహ్మ – కుబ్రహ్మః. కుబ్రహ్మ.

'బ్రహ్మన్' అను శబ్దము పూర్వ సూత్రమునుండి అనువృత్తమగుచున్నది. కు, మహత్ శబ్దములకు పరమైన బ్రహ్మన్ శబ్దమునకు తత్పురుష సమాసాంతమైన 'టచ్' ప్రత్యయం వైకల్పికముగా వచ్చును.

కుత్సితో బ్రహ్మ = కుబ్రహ్మః (టచ్ ప్రత్యయము వచ్చినపుడు)

కుబ్రహ్మ (టచ్ ప్రత్యయము రానప్పుడు)

'బ్రహ్మన్' అనునది బ్రాహ్మణ శబ్దమునకు పర్యాయవాచకము

276. అన్మహతః సమానాధికరణజాతీయయోః (6-3-46)

మహత ఆకారోఽన్తాదేశః స్యాత్సమానాధికరణే ఉత్తరపదే జాతీయే చ పరే. మహాబ్రహ్మా. మహాబ్రహ్మౌ. మహాదేవః మహాజాతీయః. సమానాధికరణే కిమ్ ? మహతః సేవా మహత్సేవా . లాక్షణికం విహాయ ప్రతిపదోక్త : సన్మహదితి సమాసో గ్రహీష్యత ఇతి చేత్ మహాబాహుః న స్యాత్. తస్మాత్ "లక్షణప్రతిపదోక్తయోః ప్రతిపదోక్తస్య" ఇతి పరిభాషా నేహ ప్రవర్తతే. సమానాధికరణగ్రహణసామర్థ్యాత్. ఆదితి యోగవిభాగాదాత్వమ్. 'ప్రాగేకాదశభ్య' ఇతి నిర్దేశాద్వా. ఏకాదశ. మహతీ శబ్దస్య 'పుంవత్కర్మధారయే'తి పుంవద్భావే కృతే ఆత్వమ్. మహాజాతీయా.

(వా) మహదాత్వే ఘాసకర విశిష్టేషూపసంఖ్యానమ్ పుంవద్భావశ్చ.

ఆసామానాధికరణ్యార్థమిదమ్. మహతో మహత్యా వా ఘాసో – మహాఘాసః. మహాకరః. మహావిశిష్టః.

(వా) అష్టనః కపాలె హవిషి

అష్టాకపాలః

(వా) గవి చ యుక్తే

గో శబ్దే పరే యుక్త ఇత్యర్థే గమ్యే అష్టన ఆత్వం వక్తవ్యమిత్యర్థః. అష్టాగవమ్ శకటమ్.

"అచ్ ప్రత్యన్వవ...." ఇత్యత్ర 'అచ్' ఇతి యోగవిభాగాత్ బహువ్రీహావప్యచ్. అష్టానాం గవాం సమాహారః – అష్టగవమ్. తద్యుక్తత్వాచ్ఛకటమష్టాగవమితి వా.

మహత్ శబ్దమునకు సమానాధికరణపదము ఉత్తర పదమగునప్పుడు, జాతీయర్ ప్రత్యయము పరమగునపుడు ఆకారము అంతాదేశముగా వచ్చును.

" పుంవత్కర్మధారయ జాతీయ దేశీయేషు" (6–3–42) అను సూత్రమునుండి జాతీయపదము అనువృత్తమగును.

మహారాజః (గొప్పరాజు) – మహాన్ చాసౌ రాజా చ అని లౌకిక విగ్రహవాక్యము. "విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్" (2–1–57) అను సూత్రముద్వారా మహత్ శబ్దమునకు రాజన్ శబ్దముతో సమాసము మహత్ + రాజన్ అని యుండగా ఈ సూత్రముచే 'మహత్' శబ్దమునకు ఆకారము అంతాదేశముగా వచ్చి సవర్ణదీర్ఘము రాగా మహారాజన్ అని అగును. "రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్" (5–4–91) అను సూత్రము ద్వారా 'టచ్' ప్రత్యయము, అనుబంధలోపము విధించగా ప్రథమ ఏకవచనమున పుంలింగముతో 'మహారాజః' అని అకారాంతమున సిద్ధించును.

మహాజాతీయః – మహత్ జాతీయః ('ప్రకారవచనే జాతీయర్')

మహాబ్రహ్మః – మహాంశ్చాసౌ బ్రహ్మ చ.

కాని మహతః సేవా మహత్సేవా అనునపుడు సమానాధికరణము లేదు కావున ఆత్వము రాదు. సమానాధికరణ సామర్థ్యము వలన 'మహాబాహుః' ఇత్యాదులందు కూడ ఆత్వము విధింపబడును. 'ఆత్' అని యోగవిభాగము వలన సూత్రము వేరుచేయుట వలన లేదా 'ప్రాగేకాదశభ్యః' అని పాణినియే స్వయముగా ఉపయోగించుట వలన కాని 'ఏకాదశ' ఇత్యాదులు కూడ సిద్ధించును. మహతీ శబ్దమునకు "పుంవత్కర్మధారయ" ఇత్యాది సూత్రము చేత పుంస్త్వము విధించుకుని ఈ సూత్రము చేత ఆత్వము కూడ చెప్పుకోగా 'మహాజాతీయా' అనునది కూడ సిద్ధించును.

'ఘాసకరవిశిష్టేషూపసంఖ్యానమ్' అను వార్తిక సహాయము ద్వారా 'మహాఘాసః, మహాకరః, మహావిశిష్టః' ఇత్యాదులేర్పడును.

'అష్టనః కపాలే హవిషి' అను వార్తికపు సహాయముతో అత్వము విధించగా 'అష్టాకపాలః' అను రూపము మఱియు 'గవి చ యుక్తే' అను వార్తికపు సహాయముతో 'అష్టాగవం' అనునది ఏర్పడును. మఱియు 'అచ్ ప్రత్యన్వవ' ఇత్యాది సూత్రము విడదీసి చదువుట వలన 'అష్టానాం గవాం సమాహారః అష్టగమ్' అనుపదమేర్పడును.

277. ద్వ్యష్టనః సంఖ్యాయామబహువ్రీహ్యశీత్యోః (6-3-47)

ఆత్స్యాత్. ద్వౌ చ దశ చ ద్వాదశ. ద్వ్యధికా దశేతి వా. ద్వావింశతిః. అష్టాదశ. అష్టావింశతిః. అబహువ్రీహ్యశీత్యోః కిమ్ ? ద్విత్రాః. ద్వ్యశీతిః.

(వా) ప్రాక్ శతాదితి వక్తవ్యమ్

నేహ ద్విశతమ్. ద్విసహస్రమ్.

ద్వి, అష్టన్ శబ్దములకు సంఖ్యా వాచకము ఉత్తరపదమైనప్పుడు ఆకారము అంతాదేశముగా వచ్చును. ఈ ఆకారాంతాదేశము బహువ్రీహి యందును, అశీతి శబ్దము ఉత్తరపదముగ ఉన్నప్పుడు మాత్రము రాదు.

ద్వాదశ (పన్నెండు) – ద్వౌ చ దశ చ (ద్వంద్వ సమాసము లేక తత్పురుషము) 'ద్విదశన్' అనుచోట సంఖ్యావాచకము 'దశ' అనునది ఉత్తరపదముగా ఉండుటవలన ఆకారము అంతాదేశమై 'ద్వాదశ' అని అగును.

అష్టావింశతిః – అష్టౌ చ వింశతిశ్చ (ద్వంద్వ సమాసము)

ద్విత్రాః, ద్విశతమ్. ద్విసహస్రమ్ అను బహువ్రీహి సమాసములలో

ఆకారాంతాదేశము రాదు. అష్టన్ శబ్దమునకు ప్రస్తుత సూత్రము ద్వారా ఆకారాంతాదేశము చేరును.

(వా) ప్రాక్ శతాదితి వక్తవ్యమ్

ఇది నియమ విధాయక వార్తికము. ద్విశతమ్, ద్విసహస్రమ్ అనుచోట్ల సూత్రవిహితమైన 'ఆత్'ను నిషేధించును. అందువలన ద్విశతమ్, ద్విసహస్రమ్ అను బహుర్వ్రీహిసమాసములలో ఆకారాంతాదేశము లేదు.

278. త్రేస్త్రయః (6-3-48)

త్రిశబ్దస్య త్రయస్ స్యాత్పూర్వ విషయే. త్రయోదశ. త్రయోవింశతిః. బహుర్వ్రీహౌ తు త్రిర్దశ, త్రిదశాః. సుజర్థే బహుర్వ్రీహిః. అశీతౌ తు త్ర్యశీతిః. ప్రాక్ శతాదిత్యేవ. త్రిశతమ్, త్రిసహస్రమ్.

త్రిశబ్దమునకు సంఖ్యావాచకముత్తరపదముగా ఉన్నపుడు 'త్రయస్' అనునది ఆదేశముగా వచ్చును. బహుర్వ్రీహి సమాసమునందు మాత్రము అశీతి శబ్దము ఉత్తరపదమైనప్పుడు ఈ ఆదేశము రాదు.

త్రయోదశ – త్రయశ్చ దశ చ. అలాగే త్రయోవింశతిః ఇత్యాదులు కూడా సిద్ధించును. త్ర్యశీతిః, త్రిశతమ్, త్రిసహస్రమ్ ఇత్యాదులందు ప్రస్తుత సూత్రముచే 'త్రయస్' ఆదేశము రాదు.

279. విభాషా చత్వారింశత్ప్రభృతౌ సర్వేషామ్ (6-3-49)

ద్వ్యష్టనోస్త్రేశ్చ ప్రాగుక్తం వా స్యాచ్చత్వారింశదాదౌ పరే. ద్విచత్వారింశత్. ద్వాచత్వారింశత్. అష్టచత్వారింశత్. అష్టాచత్వారింశత్. త్రిచత్వారింశత్. త్రయశ్చత్వారింశత్. ఏవమ్. పఞ్చాశత్ షష్టిసప్తతినవతిషు.

"ద్వ్యష్టనః సంఖ్యాయాం....." (6-3-47), "త్రేస్త్రయః" (6-3-48) అను సూత్రములననుసరించి ద్విత్రి, అష్టన్ శబ్దములకు వచ్చు ఆదేశములు 'చత్వారింశత్' అటుపైన వచ్చు సంఖ్యావాచకములు ఉత్తరపదమైనపుడు వైకల్పికముగా వచ్చును.

ద్విచత్వారింశత్, ద్వా చత్వారింశత్

త్రిపంచాశత్ , త్రయః పంచాశత్

అష్టపంచాశత్, అష్టాపంచాశత్

'శతం' పదముత్తరపదమగునపుడు కూడా ఈ ఆదేశము వచ్చును. ఉదా –

ద్విశతమ్, అష్టాశతమ్, త్రిశతమ్.

280. ఏకాదిశ్చైకస్య చాదుక్ (6–3–76)

ఏకాదిర్నఞ్ ప్రకృత్యా స్యాదేకస్య చ ఆదుగాగమశ్చ. నఞో వింశత్యా సహ సమాసే కృతే ఏకశబ్దేన సహ 'తృతీయే'తి యోగవిభాగాత్సమాసః, అనునాసికవికల్పః, ఏకేన న వింశతిః – ఏకాన్నవింశతిః – ఏకాద్నవింశతిః. ఏకోనవింశతిరిత్యర్థః.

(వా) షష ఉత్వం దతృదశధాసూత్తరపదాదేష్టుత్వం చ ధాసు వేతి వాచ్యమ్

షోడన్. షోడశ. షోఢా – షడ్ధా.

'న లోపో నఞః' (6–3–73) అను సూత్ర ప్రకారము ఉత్తరపదము పరమగునపుడు నఞ్ లోని నకారమునకు లోపము వచ్చును." అను దానిని బాధించి ఈ సూత్రము లోపమును నిషేధించును. "నకార లోపనిషేధముతో పాటు 'ఏక' అనునది పూర్వపదమైనపుడు 'ఆదుక్' ఆగమము వచ్చును." అని ప్రస్తుత సూత్రార్థము.

ఏకేన + వింశతిః

ఏక + ఆద్ + న + వింశతిః

ఏకాన్ + న + వింశతిః

ఏకాన్నవింశతిః (పందొమ్మిది అని అర్థము)

ఏకాన్నత్రింశత్ (ఇరవై తొమ్మిది అని అర్థము)

(వా) షష ఉత్వం దతృదశధాసూత్తరపదాదేష్టుత్వం చ ధాసు వేతి వాచ్యమ్

"షష్ నందలి షకారము దతృ దశ మరియు ధాలు పరమగునపుడు ఉకారముగా మారును, మరియు ఉత్తరపదములోని ప్రథమవర్ణము ఉకారముగా కాని ఢకారముగా కాని మారును." అని వార్తికార్థము.

షడ్ దన్తా యస్య = షోడన్ అలాగే షోడశ, షడ్ధా అనునవి సిద్ధించును.

281. పరవల్లింగం ద్వన్ద్వతత్పురుషయోః (2–4–26)

ఏతయోః పరపదస్యేవ లిఙ్గం స్యాత్. కుక్కుటమయూర్యావిమే. మయూరీ కుక్కుటావిమౌ. అర్ధపిప్పలీ.

(వా) ద్విగుప్రాప్తాపన్నాలంపూర్వగతిసమాసేషు ప్రతిషేధో వాచ్యః. పంచసు కపాలేషు సంస్కృతః – పంచకపాలః పురోడాశః. ప్రాప్తో జీవికాం – ప్రాప్తజీవికః, ఆపన్నజీవికః. అలం కుమార్యై అలంకుమారిః. అత ఏవ జ్ఞాపకాత్సమాసః. నిష్కౌశాంబిః.

ద్వంద్వసమాసమున, తత్పురుష సమాసమున ఉత్తరపదమునకు ఏ లింగముండునో ఆ లింగమే సమాసమునకు ఉండును అని సూత్రార్థము.

కుక్కుటమయూర్యౌ (ఇమే) – కుక్కుటశ్చ మయూరీ చ – ఇది ద్వంద్వ సమాసము. ఇచట 'మయూర' శబ్దము స్త్రీలింగ మందుండుటచే 'కుక్కుటమయూర్యౌ' అని స్త్రీలింగమున, 'ఇమే' అను స్త్రీలింగ శబ్దము ప్రయోగింపబడినది.

అలాగే పుంలింగ ద్యోతకమగు 'మయూరకుక్కుటౌ' (ఇమౌ) కూడా సిద్ధించును. తత్పురుషమున 'అర్థపిప్పలీ' – 'అర్థం పిప్పల్యాః' అని స్త్రీలింగమున సాధువగును.

(వా) ద్విగుప్రాప్తాపన్నాలంపూర్వగతిసమాసేషు ప్రతిషేధో వాచ్యః

ద్విగు సమాసమునందు, ప్రాప్త, ఆపన్న, అలం అను పదములు పూర్వపదములుగా ఉన్నట్టి సమాసములందు కూడ ఈ పరవల్లింగత్వమునకు నిషేధము చెప్పవలెనని వార్తికము తెలుపుతున్నది అనగా ఉత్తరపదముననుసరించి లింగముండదని భావము.

పంచకపాలః (పురోడాశః) – "పంచసు కపాలేషు సంస్కృతః"

(ఐదు కపాలములలో సంస్కరించబడిన పురోడాశము)

"తద్ధితార్థోత్తర ...." అను సూత్రముద్వారా ద్విగుసమాసము.

"పరవల్లింగం....." అను సూత్రమును ఈ వార్తికము నిషేధించగ, ఉత్తరపదమైన 'కపాల' శబ్దము నపుంసకలింగమైనను సమాసములో పుంలింగములోనే ఉండును.

అలాగే ప్రాప్తో జీవికాం = ప్రాప్తజీవికః (పుంలింగము)

అలం కుమార్యై = అలంకుమారిః (పుంలింగము)

నిర్గతః కౌశాంబ్యాః= నిష్కౌశాంబిః. ఇత్యాదులు కూడ సిద్ధించును.

282. పూర్వవదశ్వవడవౌ(2-4-27)

ద్వివచనమతంత్రమ్. అశ్వవడవౌ. అశ్వవడవాన్. అశ్వవడవైః.

అశ్వ, వడవ శబ్దములు పూర్వపదములుగా తత్పురుష సమాసమున ఉన్నప్పుడు పూర్వపదము యొక్క లింగమును పొందును.

అశ్వవడవౌ – అశ్వశ్చ వడవా చ (పుంలింగము)

283. రాత్రాహ్నాహాః పుంసి (2-4-29)

ఏతదన్తౌ ద్వన్ద్వతత్పురుషౌ పుంస్యేవ. అనన్తరత్వాత్పరవల్లిఙ్గతాపవాదోఽప్యయం

పరత్వాత్సమాహారనపుంసకతాం బాధతే. అహోరాత్రః. రాత్రేః పూర్వభాగః – పూర్వరాత్రః, పూర్వాహ్ణః, ద్వ్యహః. "సంఖ్యాపూర్వం రాత్రం క్లీబమ్". ద్విరాత్రమ్, త్రిరాత్రమ్, గణరాత్రమ్.

రాత్ర, అహ్న, అహ అను శబ్దములు పూర్వపదములుగానున్నప్పుడు ద్వంద్వ తత్పురుష సమాసములు పుంలింగమునందే ఉండును అని సూత్రార్థము.

అహశ్చ రాత్రిశ్చ = అహోరాత్రః (పుం)

రాత్రేః పూర్వభాగః = పూర్వరాత్రః (పుం)

అహ్నః పూర్వం పూర్వాహ్ణః

ద్వయోః అహ్నోః సమాహారః ద్వ్యహః

సంఖ్యావాచకము పూర్వముందున్నచో నపుంసకలింగమే ఉండును. 'ద్విరాత్రమ్' త్రిరాత్రమ్, గణరాత్రమ్ ఇత్యాదులు ఉదాహరణములు.

284. అపథం నపుంసకమ్ (2-4-30)

తత్పురుషః ఇత్యేవ. అన్యత్ర తు అపథో దేశః. కృతసమాసాన్త నిర్దేశాన్నేహ. అపన్థాః.

'అపథం' అను నఞ్ తత్పురుషసమాసము నపుంసకము నందు ఉండును.

న పన్థాః = అపథమ్ (అనుకూలము కాని మార్గము అని అర్థము)

ప్రస్తుత సూత్రము పుంలింగమును బాధించి నపుంసకలింగమును విధించును. 'పరవల్లింగ' సూత్రమునకు ఇది నిషేధము. కృత సమాసాన్త నిర్దేశము వలన 'అపన్థాః' అనునపుడు ఈ సూత్రము రాదు.

285. అర్ధర్చాః పుంసి చ (2-4-31)

అర్ధర్చాదయః శబ్దాః పుంసి క్లీబే చ స్యుః. అర్ధర్చః. అర్ధర్చమ్. ధ్వజః, ధ్వజమ్. ఏవం తీర్థ, శరీర, మండ, పీయూష, దేహ, అఙ్కుశ, కలశ, ఇత్యాది.

'అర్ధర్చాది' గణములోని 'అర్ధర్చా' ఇత్యాది శబ్దములు వైకల్పికముగా పుంలింగములోను, నపుంసకలింగములోను కూడ ఉపయోగించబడును.

అర్ధర్చః, అర్ధర్చమ్, ధ్వజః, ధ్వజమ్ ఇత్యాదులు ఉదాహరణములు.

"ఋచః అర్ధమ్" (ఋక్కులో సగము) అను విగ్రహమున 'అర్ధ' కు పూర్వనిపాతము, గుణము, 'ఋక్పూరబ్ధూః' సూత్రముచే 'అ' ప్రత్యయం విధించగ, అర్ధర్చః (పుంలింగము)

మఱియు అర్ధర్చమ్ (నపుంసకలింగము) రూపములు సిద్ధించును.
ఈ అర్ధర్చాది గణములో ధ్వజ, తీర్థ, శరీర, మండ, పీయూష, దేహ, అఙ్కుశ, కలశ ఇత్యాది అనేక పదములు కలవు. పాణిని సుమారు 200 పదములు ఈ సూత్రము క్రింద వివరించెను.

286. జాత్యాఖ్యాయామేకస్మిన్ బహువచనమన్యతరస్యామ్ (1-2-58)

ఏకోఽర్థో వా బహువద్భవతి. బ్రాహ్మణాః పూజ్యాః. బ్రాహ్మణః పూజ్యః.

ఈ సూత్రము వలన వచన నిర్దేశము చేయబడినది. అర్థమునకు విరుద్ధముగా వచ్చు ఏకవచన బహువచనములు "జాత్యాఖ్యాయామేకస్మిన్" (1-2-58,59,60,63) ఇత్యాది సూత్రములలో చేర్చబడినవి. ఈ సూత్రము జాతివాచకమైన పదములు ఏకవచనమునకు బదులుగా బహువచనమున వికల్పముగా ప్రయోగింపవచ్చునని తెలుపుచున్నది. 'బ్రాహ్మణః పూజ్యః' అని గాని "బ్రాహ్మణాః పూజ్యాః" అని కాని ప్రయోగముండవచ్చును. జాతి బహు వ్యక్తుల యందు అంతర్గతముగా ఉండునది. వ్యక్తి ప్రాధాన్యతవల్ల బహువచనము, సమిష్టి ప్రాధాన్యతవల్ల ఏకవచనము సాధువులగును.

287. అస్మదో ద్వయోశ్చ (1-2-59)

ఏకత్వే ద్విత్వే చ వివక్షితే అస్మదో బహువచనం వా స్యాత్. వయం బ్రూమః. పక్షే అహం బ్రవీమి. ఆవాం బ్రూవ ఇతి వా.

(వా) సవిశేషణస్య ప్రతిషేధః

పటురహం బ్రవీమి.

ఏకవచన, ద్వివచన ప్రయోగార్హమైన "అస్మద్" శబ్దరూపములు బహువచనముతో వికల్పముగా ప్రయోగింపవచ్చునని సూత్రార్థము.

సంస్కృతమున ఒక వ్యక్తి మాట్లాడుతున్నప్పుడు గూడా 'అహమ్' అనుటకు బదులుగ 'వయమ్' అని ప్రయోగము చేయవచ్చును.

అహం బ్రవీమి, వయం బ్రూమః, ఆవాం బ్రూవః వయం బ్రూమః. ఇత్యాదులు ఉదాహరణములు. అయితే విశేషణముతో కూడ నున్న అస్మత్ శబ్దము విషయమున ఈ సూత్రము వర్తించదని వార్తికము తెలుపుచున్నది. ఉదా – పటురహం బ్రవీమి.

288. ఫల్గునీప్రోష్ఠపదానాం చ నక్షత్రే (1-2-60)

ద్విత్వే బహుత్వప్రయుక్తం కార్యం వా స్యాత్. పూర్వే ఫల్గున్యౌ. పూర్వాః ఫల్గున్యః. పూర్వే ప్రోష్ఠపదే. పూర్వాః ప్రోష్ఠపదాః. నక్షత్రే కిమ్ ? ఫల్గున్యౌ మాణవికే.

ద్వివచనవాచకములైన ఫల్గునీ, ప్రోష్ఠపద శబ్దములు బహువచనములోను ప్రయోగించవచ్చును. ఫల్గునీ, ప్రోష్ఠపదాలు రెండు నక్షత్రాలు కావడం వల్ల ద్వివచనమే కాని శిష్టవ్యవహారమున వీటికి బహువచన ప్రయోగము సిద్ధించినది.

ఉదితే పూర్వే ఫల్గున్యౌ (ద్వివచనము)

ఉదితాః పూర్వాః ఫల్గున్యః (బహువచనము)

పూర్వే ప్రోష్టపదే: పూర్వాః ప్రోష్టపదాః

'ఫల్గున్యౌ మాణవికే' ఇత్యాది వాక్యములలో అవి నక్షత్ర వాచకములు కాదు కావున ద్వివచనమున మాత్రమే ఉండును.

289. తిష్యపునర్వస్వోర్నక్షత్రద్వన్ద్వే బహువచనస్య ద్వివచనం నిత్యమ్ (1-2-63)

బహుత్వం ద్విత్వవద్భవతి. తిష్యశ్చ పునర్వసూ చ, తిష్యపునర్వసూ, తిష్యేతి కిమ్? విశాఖానూరాధాః. నక్షత్రేతి కిమ్ ? తిష్యపునర్వసవో మాణవకాః.

"తిష్యపునర్వసూ" అను నక్షత్రపదములచే ఏర్పడిన ద్వంద్వ సమాసము ఎల్లప్పుడును ద్వివచనమునందే ఉండును.

తిష్యశ్చ పునర్వసూ చ = తిష్యపునర్వసూ

"తిష్య" ఒక నక్షత్రము. 'పునర్వసూ' రెండు నక్షత్రములకు పేరు. ద్వంద్వ సమాసమున మూడు నక్షత్రములున్నప్పుడు బహువచనము రావలసియుండగా ఈ సూత్రముచే ద్వివచనము సాధువుగా విధింపబడినది. రెండు నక్షత్రములున్నప్పటికీ సమూహము క్రింద ఒక నక్షత్రముగా పునర్వసు లెక్కింపబడినది. సూత్రమున తిష్య పునర్వసు శబ్దములు చెప్పినందువలన "విశాఖానురాధాః" ఇత్యాదులందు ఈ సూత్రము ప్రవర్తించదు. నక్షత్ర శబ్దమున్నందువలన "తిష్యపునర్వసవః మాణవకాః" అనునప్పుడు కూడ ఈ సూత్రము రాదు.

290. స నపుంసకమ్ (2-4-17)

సమాహారే ద్విగుర్ద్వంద్వశ్చ నపుంసకం స్యాత్. పరవల్లిఙ్గాపవాదః. పంచగవమ్.

దన్తోష్ఠమ్.

(వా) **1. అకారాన్తోత్తరపదో ద్విగుః స్త్రియామిష్టః**

పఞ్చమూలీ

(వా) **2. ఆబన్తో వా**

పంచఖట్వమ్ - పఞ్చఖట్వీ

(వా) **3. అనో నలోపశ్చ వా ద్విగుః స్త్రియామ్**

పఞ్చతక్షీ, పఞ్చతక్షమ్

(వా) **4. పాత్రాద్యన్తస్య న**

పఞ్చపాత్రమ్, త్రిభువనమ్, చతుర్యుగమ్

(వా) **5. పుణ్యసుదినాభ్యామహ్నః క్లీబతేష్టా**

పుణ్యాహమ్, సుదినాహమ్.

(వా) **6. పథః సంఖ్యాఽవ్యయాదేః**

సంఖ్యాఽవ్యయాదేః పరః కృతసమాసాన్తః పథశబ్దః క్లీబమిత్యర్థః. త్రయాణాం పన్థాస్త్రిపథమ్. విరూపః పన్థాః విపథమ్ కృతసమాసాన్తనిర్దేశాన్నేహ - సుపన్థాః. అతి పన్థాః.

(వా) **7. సామాన్యే నపుంసకమ్**

మృదు పచతి. ప్రాతః కమనీయమ్.

ఈ సూత్రమునందలి సర్వనామ శబ్దమైన 'సః' "ద్విగురేకవచనమ్" (2-4-1) అను సూత్రమునందలి ద్విగుతోను, "ద్వన్ద్వశ్చ ప్రాణితూర్యసేనాంగానామ్ (2-4-2) నందలి ద్వంద్వముతోను సమన్వయించును. (ద్విగురేకవచనమ్) 2-4-1 నుండి విభాషా సమీపే 2-4-16 సూత్రముల వరకు ఉన్నవి ఏకవచనవిధాయకసూత్రములు. తర్వాత ఈ 'సనపుంసకమ్' అను (2-4-17)వ సూత్రము ద్విగు ద్వంద్వ సమాసములకు నపుంసకలింగమును విధించుచున్నది.

పంచానాం గవాం సమాహారః = పంచగవమ్ (ఐదు గోవుల సముదాయము) ఇది సమూహవాచక నపుంసకలింగము.

దన్తాశ్చ ఓష్ఠా చ = దన్తోష్ఠమ్ (పళ్ళు పెదవులు)

వార్తికములు :

1) అకారాన్తోత్తరపదో ద్విగు : స్త్రియామిష్టః - ద్విగు సమాసమున హ్రస్వ అకారాన్తమగు

శబ్దమునకు స్త్రీలింగమే విధించబడును. ఉదా : పఞ్చమూలీ.

2) "ఆబన్తో వా" – స్త్రీలింగవాచకాలు అయినపుడు స్త్రీలింగము మరియు నపుంసక లింగమును సమాహారమునందు వచ్చును.

పంచఖట్వమ్ (నపుంసకలింగము), పంచఖట్వీ (స్త్రీలింగము)

3) "అనో నలోపశ్చ వా ద్విగుఃస్త్రియామ్ " – అన్నంతమైన ద్విగు సమాసము స్త్రీలింగము నందు కూడా ఉండును మరియు అన్ లోని నకారమునకు లోపము వచ్చును.

పంచతక్షమ్ (సమాహార ద్విగు సమాసము, నపుంసకలింగము), పంచతక్షీ (స్త్రీలింగము)

4) "పాత్రాద్యన్తస్య న" – పాత్రాదులంతమందు గల సమాహార ద్విగుసమాసము స్త్రీలింగము నందుండదు. స్త్రీలింగ ప్రయోగము పూర్వ వార్తికములచే విధింపబడుచుండగ యీ వార్తికము చేత నిషేధింపబడుచున్నది.

పంచపాత్రమ్, చతుర్యుగమ్, త్రిభువనమ్.

5) "పుణ్యసుదినాభ్యామహ్నః క్లీబతేష్టా" – పుణ్య, సుదిన శబ్దములు పూర్వపదములుగా కలిగి అహ్నపదముతో అంతమగు సమాసములు నపుంసకములగును.

పుణ్యమ్ అహః = పుణ్యాహమ్ , సుదినమ్ అహః = సుదినాహమ్.

6) "పథః సంఖ్యావ్యయాదేః" – సమాసాంతముతో అంతమగు పథశబ్దము సంఖ్యావాచకముతోను అవ్యయముతోను సమసించినపుడు అది నపుంసకలింగమగును. త్రిపథమ్, చతుష్పథమ్, విపథమ్, సుపథమ్ అనునవి సమాసాంతము కలిగిన నపుంసక లింగములు. సుపన్థాః, అతిపన్థాః అనునవి సమాసాంతములు కావు కావున నపుంసకములు కావు.

7) "సామాన్యే నపుంసకమ్" – విశిష్టలింగము యొక్క అపేక్ష లేకుండా సామాన్య లింగాపేక్షతో ఉపయోగించినపుడు ఆపదము నపుంసకమగును. మృదు పచతి (మృదువుగా వండుచున్నాడు). ఇక్కడ 'మృదు' శబ్దము సాధారణవిశేషణముగా ఉన్నది. అందువలన నపుంసకలింగము నందు ప్రయోగింపబడినది.

291. తత్పురుషోఽనఞ్ కర్మధారయః (2-4-19)

అధికారోఽయమ్.

ఇది అధికారసూత్రము. ఇది "సంజ్ఞాయాం......" (2-4-20) నుండి "విభాషా

సేనాసురా...." (2-4-25) వరకు అనువర్తించును. నఞ్ తత్పురుషము మఱియు కర్మధారయము కాని తత్పురుషములకు నపుంసకలింగము వచ్చునని సూత్రార్థము.

292. సంజ్ఞాయాం కన్థోశీనరేషు (2-4-20)

కన్థాన్తస్తత్పురుషః క్లీబం స్యాత్ సా చేదుశీనరదేశోత్పన్నాయాః కన్థాయాస్సంజ్ఞా. సుశమస్యాపత్యాని సౌశమయః. తేషాం కన్థా, సౌశమికన్థమ్. సంజ్ఞాయాం కిమ్ వీరణకన్థా. ఉశీనరేషు కిమ్ ? దాక్షికన్థా.

ఉశీనరదేశము నందలి పట్టణమునకు సంజ్ఞయైన 'కన్థా' అను పదము ఉత్తరపదమైనచో తత్పురుషసమాసము నపుంసకలింగమగును. కన్థా శబ్దము స్త్రీలింగము. స్త్రీలింగమునకు బదులుగా నపుంసకలింగము విధింపబడినది.

సుశమస్య అపత్యాని = సౌశమ్యః,

తేషాం కన్థా = సౌశమికన్థమ్.

సౌశమి యొక్క సంతానం సౌశమ్యః. ఆ సౌశమ్యుల యొక్క ఉశీనర దేశంలో ఉన్న కన్థా సౌశమికన్థం "ఉశీనరదేశంలో సౌశమ్యులుండే ఊరిపేరు "సౌశమికన్థం" అని చెప్పబడినది.

వీరణకన్థా, దాక్షికన్థా ఇత్యాదులలో 'వీరణ, దాక్షి' శబ్దములు సంజ్ఞావాచకము మఱియు నగరవాచకములు కావు కనుక 'కన్థా' శబ్దము నపుంసకలింగముగా మారదు.

293. ఉపజ్ఞోపక్రమం తదాద్యాచిఖ్యాసాయామ్ (2-4-21)

ఉపజ్ఞాన్తః, ఉపక్రమాన్తశ్చ తత్పురుషో నపుంసకం స్యాత్, తయోరుపజ్ఞాయ - మానోపక్రమ్యమానయోరాదిః ప్రాథమ్యం చేదాఖ్యాతుమిష్యతే. పాణినేరుపజ్ఞా పాణిన్యుపజ్ఞం గ్రన్థః. నన్దోపక్రమం ద్రోణః.

ఉపజ్ఞ మరియు ఉపక్రమ అను పదములు అంతమగు తత్పురుషసమామసము నపుంసకములగును. ఆ పని ఆ విషయము నందు ఉపక్రమమైగాని, ఆ వ్యక్తి ద్వారా కనుగొనబడిగాని ఉండవలెను.

పాణినేః ఉపజ్ఞా గ్రంథః = పాణిన్యుపజ్ఞమ్

(పాణినిచే మొదటిసారిగా ప్రారంభింపబడిన గ్రంథము, అనగా పాణినికి ముందు లేనిదే ఈ గ్రంథము - (వ్యాకరణ గ్రంథము)) నన్దోపక్రమం ద్రోణః ("నందునిచేత మొదటిసారిగా ప్రవేశపెట్టబడిన కొలమానమైన ద్రోణము")

294. ఛాయా బాహుల్యే (2-4-22)

ఛాయాన్తస్తత్పురుషో నపుంసకం స్యాత్పూర్వపదార్థబాహుల్యే. ఇక్షూణాం ఛాయా – ఇక్షుచ్ఛాయమ్. విభాషా సేనా ఇతి వికల్పస్యాయమపవాదః. 'ఇక్షుచ్ఛాయానిషాదిన్యః' ఇతి తు 'ఆ సమన్తాన్నిషాదిన్య' ఇత్యాఙ్ ప్రశ్లేషో బోధ్యః.

ఈ సూత్రమున రెండు నియమాలు చెప్పబడినవి. ఒకటి ఛాయా అనే పదముతో ఏర్పడిన తత్పురుష సమాసం అయివుండవలెనని, రెండు, తత్పూర్వపదముయొక్క ఛాయా బాహుల్యమును బోధించుచుండవలెను అని. ఆ సందర్భమున ఛాయాంతమైన తత్పురుషకు నపుంసకలింగము వచ్చును.

ఇక్షూణాం ఛాయా = ఇక్షుచ్ఛాయమ్ (చెఱకు నీడ)

(చెఱకు తోటలయందు నీడ ఎక్కువగా ఉండునని, అది విశ్రాంతికి అనువైనదని ప్రసిద్ధి) "ఇక్షుచ్ఛాయానిషాదిన్యః" అనునపుడు కూడ 'ఛాయా' అనునది నపుంసక లింగమే. ఇక్షూణాం ఛాయా ఇక్షుచ్ఛాయమ్, ఇక్షుచ్ఛాయే ఆ నిషాదినీతితాః 'ఇక్షుచ్ఛాయానిషాదిన్యః' అని భట్టోజీదీక్షితులు వ్యుత్పత్తిని వివరించారు.

295. సభా రాజాఽమనుష్య పూర్వా (2-4-23)

రాజపర్యాయపూర్వోఽమనుష్యపూర్వశ్చ సభాన్తస్తత్పురుషో నపుంసకం స్యాత్. ఇనసభమ్. ఈశ్వరసభమ్.

(వా) పర్యాయస్యైవేష్యతే

నేహ – రాజసభా – చన్ద్రగుప్తసభా. అమనుష్యశబ్దో రూఢ్యా రక్షఃపిశాచాదీనాహ. రక్షః సభమ్. పిశాచసభమ్.

రాజపర్యాయ శబ్దములు అమనుష్యవాచకములు అగు శబ్దములు సభాశబ్దముతో కలిసి ఏర్పడిన తత్పురుష సమాసము నపుంసకమగును.

ఇనస్య సభా = ఇనసభమ్ (రాజుల కొలువు కూటము)

ఈశ్వరస్య సభా = ఈశ్వరసభమ్ (ప్రభువు యొక్క కొలువు)

రాజశబ్దముతో గాని మనుష్యవాచక శబ్దముతో గాని సమసించిన తత్పురుషమునకు నపుంసకత్వము రాదు. ఉదా – రాజసభా, చంద్రగుప్తసభా.

అమనుష్యసభా అనునది రూఢిగా రక్షః పిశాచాదులను బోధించును. అందువలన రక్షస్సభమ్, పిశాచసభమ్ ఇత్యాదులందు నపుంసకమైన తత్పురుషము సిద్ధించును.

(వా) పర్యాయస్యైవేష్యతే

రాజ శబ్దము కాక దాని పర్యాయశబ్దముతో సమసించి సభా శబ్దముత్తరపదముగా కలిగిన సమాసము మాత్రమే ఇందు నపుంసకక్రియను పొందునని తెలుసుకొనవలెను. అందువలన ఇనసభమ్. ఈశ్వరసభమ్‌లు నపుంసకములైనను రాజసభా, చంద్రగుప్తసభా అను సమాసములు ఉత్తరపదమైన సభా శబ్దము యొక్క లింగముచే మాత్రమే ఉపయోగింపబడును.

296. ఆశాలా చ (2-4-24)

సంఘాతార్థా యా సభా తదన్తస్తత్పురుషః క్లీబం స్యాత్. స్త్రీ సభమ్. స్త్రీ సంఘాత ఇత్యర్థః. అశాలా కిమ్ ? ధర్మసభా. ధర్మశాలేత్యర్థః.

సభాశబ్దముతో అంతమగుచు సభాశబ్దము సంఘాతార్థమును బోధించునపుడును, గృహము అని అర్థములో ఉపయోగింపబడనపుడును ఏర్పడిన తత్పురుషము నపుంసకమగును. సభా అను స్త్రీలింగ శబ్దము 'సభమ్' అని నపుంసకలింగముగా మారును అని అర్థము. కాని సభా శబ్దము గృహము శాలా అను అర్థములో ప్రయోగింపబడకూడదు. సభాశబ్దమునకు సంఘాతము. గృహము (శాలా) అని రెండు అర్థములున్నవి. ఒక అర్థములో ప్రయోగించిన సభా శబ్దమునకే నపుంసకలింగము వర్తించును. స్త్రీ సభమ్ అనునది నపుంసకలింగ ఏకవచనము. 'స్త్రీల సంఘాతము', యుద్ధము అని అర్థము. ధర్మశాలా అను అర్థము బోధించు 'ధర్మసభా' శబ్దమునకు నపుంసక లింగము రాదు.

297. విభాషా సేనాసురాచ్ఛాయాశాలానిశానామ్ (2-4-25)

ఏతదన్తస్తత్పురుషః క్లీబం వా స్యాత్. బ్రాహ్మణసేనమ్. బ్రాహ్మణసేనా. యవసురమ్. యవసురా. కుడ్యచ్ఛాయమ్. కుడ్యచ్ఛాయా. గోశాలమ్. గోశాలా. శ్వనిశమ్. శ్వనిశా. 'తత్పురుషోఽనఞ్ కర్మధారయః' ఇత్యనువృత్తేర్నేహ. దృఢసేనో రాజా, అసేనా, పరమసేనా.

సేనా, సురా, ఛాయా, శాలా, నిశా అనే స్త్రీలింగాంత శబ్దములతో అంతమగు

తత్పురుష సమాసమునకు వైకల్పికముగా నపుంసకలింగము విధింపబడును.
బ్రాహ్మణసేనా, బ్రాహ్మణసేనమ్ (బ్రాహ్మణసేన)
యవసురా, యవసురమ్ (యవలు అనే ధాన్యము ద్వారా తయారైన 'సురా' అని అర్థము.
కుడ్యచ్ఛాయా, కుడ్యచ్ఛాయమ్, (గోడనీడ)
గోశాలా, గోశాలమ్ (ఆవుల దొడ్డి)
శ్వనిశా, శ్వనిశమ్ (రేపు రాత్రి)

"తత్పురుషోఽ నఞ్ కర్మధారయః" అనునది అధికారసూత్రమై ఈ సూత్రములో అనువర్తించునని భట్టోజీ దీక్షితులు చెప్పెను. కావున 'దృఢాసేనాయస్యసః దృఢ సేనః అనునపుడు మఱియు 'అశాలా', 'పరమసేనా' నఞ్ తత్పురుషము కర్మధారయ సమాస పదములందు కూడ సూత్రము రాదు.

కారక ప్రకరణమ్

1. హరిం భజతి : అత్ర హరి శబ్దస్య "కర్తురీప్సితతమం కర్మ" ఇతి సూత్రేణ కర్మ సంజ్ఞాయాం, "కర్మణి ద్వితీయా" ఇతి సూత్రేణ ద్వితీయా విభక్తౌ, "ద్వ్యేకయోర్ద్వివచనైక వచనే" ఇత్యనేన ఏకవాక్యతయా ద్వివచనైకవచనే అమ్ ప్రత్యయే, "అమి పూర్వః" ఇత్యనేన పూర్వరూపే "మోఽనుస్వారః" ఇత్యనేన అనుస్వారాదేశే "హరిం భజతి" ఇతి సిద్ధ్యతి.

2. గాం దోగ్ధి పయః : అత్ర "దుహ్యాచ్పచ్" ఇతి వార్తికే నిర్దిష్టానుసారం దుహు ధాతునా సహ ప్రయుక్తస్య గో శబ్దస్య అపాదానత్వాత్ పంచమీం బాధిత్వా "అకథితం చ" ఇతి సూత్రేణ కర్మ సంజ్ఞాయాం "కర్మణి ద్వితీయా" ఇతి సూత్రేణ ద్వితీయా విభక్తౌ, అమా దేశే పూర్వరూపే, 'పయస్' శబ్దస్య చ "కర్తురీప్సితతమం కర్మ" ఇతి సూత్రేణ కర్మసంజ్ఞాయాం "గాం దోగ్ధి పయః" ఇతి సిద్ధ్యతి.

3. రామేణ బాణేన హతో వాలీ : అత్ర హనన క్రియాయాం స్వతంత్రః రామః, అతః రామ శబ్దస్య "స్వతంత్రః కర్తా" ఇతి సూత్రేణ కర్తృ సంజ్ఞాయాం, హనధాతోః కర్మణి క్త ప్రత్యయే, హనన క్రియాయాం ప్రకృష్టోపకారత్వాత్ బాణ శబ్దస్య "సాధకతమం కరణం" ఇత్యనేన కరణ సంజ్ఞాయాం "కర్తృ కరణయోస్తృతీయా" ఇతి సూత్రేణ ద్వయోరపి తృతీయా విభక్తౌ "రామేణ బాణేన హతో వాలీ" ఇతి సిద్ధ్యతి.

4. పుత్రేణ సహగతః పితా : అత్ర ఆగమనక్రియాయాం పితుః సాక్షాదన్వయః నతు పుత్రస్య. పుత్రస్య అప్రధాన త్వాత్ తస్య 'సహయుక్తేఽప్రధానే" ఇతి సూత్రేణ తృతీయా విభక్తౌ "పుత్రేణ సహాగతః పితా" ఇతి సిద్ధ్యతి.

5. విప్రాయ గాం దదాతిః : విప్రముద్దిశ్య గాం దదాతీత్యర్థః. దానకర్మ విప్రముద్దిశ్య క్రియతే అతః "కర్మణా యమభిప్రైతి స సమ్ప్రదానమ్" ఇతి సూత్రేణ విప్రశబ్దస్య సంప్రదాన సంజ్ఞాయాం "చతుర్థీ సమ్ప్రదానే" ఇతి సూత్రేణ చతుర్థీ విభక్తౌ 'విప్రాయ గాం దదాతి' ఇతి సిద్ధ్యతి.

6. చోరాద్బిభేతి : అత్ర భయార్థక భీ ధాతుయోగే భయహేతుభూతస్య 'చోర' శబ్దస్య "భీత్రార్థానాం భయహేతుః" ఇతి సూత్రేణ అపాదాన సంజ్ఞాయాం, "అపాదానే పంచమీ" ఇతి సూత్రేణ పంచమీ విభక్తౌ, "చోరాద్భిభేతి" ఇతి సిద్ధ్యతి.

7. రాజ్ఞాం మతః : అత్ర రాజకర్తృక వర్తమాన ఇచ్ఛా విషయః ప్రకటితః. అతః "మతిబుద్ధి పూజార్థేభ్యశ్చ" ఇతి సూత్రేణ విహిత వర్తమానార్థస్య క్తస్య యోగె రాజన శబ్దస్య "క్తస్య చ వర్తమానే" ఇతి సూత్రేణ షష్ఠీ విభక్తౌ 'రాజ్ఞాం మతః' ఇతి సిద్ధ్యతి.

8. స్థాల్యాం పచతి : స్థాల్యాం పచతి తండులానితి అవగన్తవ్యమత్ర. సాక్షాత్తండులాత్మక కర్మగతాం పాకక్రియాం ప్రతి స్థాల్యాః సంయోగసంబంధం పురస్కృత్య తండుల ద్వారా ఆధారత్వాత్ "ఆధారోఽధికరణమ్" ఇతి సూత్రేణ స్థాలీ శబ్దస్య అధికరణ సంజ్ఞాయాం, "సప్తమ్యధికరణే చ" ఇతి సూత్రేణ సప్తమీ విభక్తౌ 'స్థాల్యాం పచతి' ఇతి సిద్ధ్యతి.

సమాస ప్రకరణమ్

అవ్యయీభావ సమాసః

1. అధిహరి : "హరౌ" ఇతి అధిహరి ఇతి లౌకికం విగ్రహవాక్యమ్, 'హరి+ఙి+అధి+సు" ఇత్యలౌకిక విగ్రహవాక్యే "అవ్యయం విభక్తి సమీపసమృద్ధి" ఇత్యాదినా సూత్రేణ విభక్త్యర్థే అవ్యయీభావ సమాసే, సమాసత్వాత్ ప్రాతిపదిక సంజ్ఞాయాం "సుపో ధాతుప్రాతిపదికయోః" ఇతి సూత్రేణ సుపో లుకి, "ప్రథమా నిర్దిష్టం సమాస ఉపసర్జనమ్" ఇతి సూత్రేణ 'అధి' ఇత్యస్య ఉపసర్జన సంజ్ఞాయాం, "ఉపసర్జనం పూర్వమ్" ఇతి సూత్రేణ పూర్వ నిపాతే "అవ్యయీభావశ్చ" ఇతి సూత్రేణ అవ్యయ సంజ్ఞాయాం, ప్రాతిపదికత్వాత్ పునః సుబుత్పత్తౌ "అవ్యయాదాప్సుపః" ఇతి సూత్రేణ సోః లోపే 'అధిహరి' ఇతి సిద్ధ్యతి.

2. ఉపకృష్ణమ్ : కృష్ణస్య సమీపే ఉపకృష్ణమ్ ఇతి లౌకికం విగ్రహవాక్యమ్. కృష్ణ+ఙస్, ఉప+సు ఇతి స్థితే "అవ్యయం విభక్తి సమీప" ఇత్యాదినా సమీపార్థే అవ్యయీభావసమాసే 'సుపోధాతు ప్రాతిపదికయోః' ఇతి సూత్రేణ సుపో లుకి, "ప్రథమా నిర్దిష్టం సమాస

ఉపసర్జనమ్" ఇతి సూత్రేణ ఉపసర్జన సంజ్ఞాయామ్, "ఉపసర్జనం పూర్వం" ఇతి సూత్రేణ పూర్వ నిపాతే "ఉపకృష్ణ" ఇతి స్థితే, సమాసత్వాత్ ప్రాతిపదిక సంజ్ఞాయాం, సుబుత్పత్తౌ "నావ్యయీభావాదతోమ్త్వపంచమ్యాః" ఇతి సూత్రేణ అమాదేశే, పూర్వరూపే చ కృతే ' ఉపకృష్ణమ్' ఇతి సిద్ధ్యతి.

3. పంచగంగమ్ : "పంచానాం గంగానాం సమాహారః పంచగంగమ్ ఇతి లౌకికం విగ్రహవాక్యమ్. పంచన్+ఆమ్ గంగా+ఆమ్ ఇత్యలౌకిక విగ్రహవాక్యే "సమాహారే చాయమిష్యతే" ఇతి వార్త్తికస్య సహకారేణ, 'నదీభిశ్చ' ఇతి సూత్రేణ అవ్యయీభావ సమాసే "సుపోధాతుప్రాతిపదికయోః" ఇతి సూత్రేణ సుపో లుకి, "ప్రథమా నిర్దిష్టం సమాస ఉపసర్జనమ్" ఇతి సూత్రేణ ఉపసర్జన సంజ్ఞాయామ్, "ఉపసర్జనం పూర్వం" ఇతి సూత్రేణ పూర్వనిపాతే 'నలోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య' ఇతి సూత్రేణ 'పఞ్చన్' ఇత్యత్ర నకారస్య లోపే, "గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య" ఇత్యనేన హ్రస్వత్వే, సుబుత్పత్తౌ, నావ్యయీభావాదతోమ్త్వ పంచమ్యాః" ఇతి సూత్రేణ అమాదేశే, పూర్వరూపే 'పఞ్చగంగమ్' ఇది సిద్ధ్యతి.

4. ఉపశరదమ్ : శరదః సమీపమ్ ఉపశరదమ్ ఇతి లౌకికం విగ్రహవాక్యమ్. శరద్+జస్, ఉప+సు ఇత్యలౌకిక విగ్రహవాక్యే 'అవ్యయం విభక్తి సమీప' ఇత్యాదినా సమాసే, "సుపోధాతు ప్రాతిపదికయోః' ఇత్యనేన సుపో లుకి, "ప్రథమా నిర్ధిష్టం సమాస ఉపసర్జనమ్" ఇత్యనేన ఉపసర్జన సంజ్ఞాయామ్, పూర్వనిపాతే, "అవ్యయీభావే శరత్ ప్రభృతిభ్యః" ఇత్యనేన 'టచ్' ప్రత్యయే అనుబంధలోపే 'ఉపశరద' ఇతి స్థితే, సమాసత్వాత్ ప్రాతిపదిక సంజ్ఞాయాం, సుబుత్పత్తౌ "నావ్యయీభావాదతోమ్త్వపంచమ్యాః" ఇతి సూత్రేణ అమాదేశే, పూర్వరూపే చ కృతే 'ఉపశరదమ్' ఇతి సిద్ధ్యతి.

తత్పురుష సమాసః

5. కృష్ణశ్రితః : కృష్ణమ్ శ్రితః కృష్ణశ్రితః ఇతి లౌకికం విగ్రహవాక్యమ్. కృష్ణ+అమ్, శ్రిత+సు ఇత్యలౌకిక విగ్రహవాక్యే "ద్వితీయా శ్రితాతీత పతిత గతాత్యస్త ప్రాప్తాపన్నైః" ఇతి సూత్రేణ సమాసే, "సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయోః" ఇతి సూత్రేణ సుపో లుకి, "ప్రథమా నిర్ధిష్టం సమాస ఉపసర్జనమ్" ఇతి సూత్రేణ ఉపసర్జన సంజ్ఞాయామ్, 'ఉ పసర్జ్యనం పూర్వ' మిత్యనేన పూర్వనిపాతే, 'కృష్ణశ్రిత' ఇతి స్థితే, సుబుత్పత్తౌ రుత్వే విసర్గే

చ కృతే 'కృష్ణశ్రితః' ఇతి సిద్ధ్యతి.

6. అర్ధపిప్పలీ : అర్ధం పిప్పల్యాః అర్ధపిప్పలీ ఇతి లౌకికం విగ్రహవాక్యమ్. అర్ధ+సు, పిప్పలీ+జస్ ఇత్యలౌకిక విగ్రవాక్యే, "అర్ధం నపుంసకమ్" ఇతి సూత్రేణ సమాసే, 'సుపాధాతుప్రాతిపదికయోః" ఇతి సూత్రేణ విభక్తిలోపే (సుపో లుకి), తతః ఉపసర్జన సంజ్ఞాయా, పూర్వ నిపాతే "పరవల్లిఙ్గం ద్వంద్వ తత్పురుషయోః" ఇతి సూత్రేణ స్త్రీత్వాత్ ఙీష్ ప్రత్యయాదేశే, అనుబంధలోపే, ప్రాతిపదికత్వాత్ సుబుత్పత్తౌ 'హల్ఙ్యాభ్యో' ఇత్యాదినా సూత్రేణ సు లోపేచ కృతే అర్ధపిప్పలీ ఇతి సిద్ధ్యతి.

7. పౌర్వశాలః : పూర్వస్యాం శాలాయాం భవః పౌర్వశాలః ఇతి లౌకికం విగ్రహవాక్యమ్. పూర్వ+ఙి, శాలా+ఙి ఇతి అలౌకిక విగ్రహవాక్యే, "తద్ధిర్థాత్తోరదపద సమాహారే చ" ఇతి సూత్రేణ సమాసే, "సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయోః" ఇతి సూత్రేణ విభక్తి లోపే, "సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే పుంవద్భావః" ఇత్యనేన పూర్వ శబ్దస్య పుంవద్భావే "దిక్ పూర్వపదాద సంజ్ఞాయాం ఞః" ఇతి సూత్రే ఞ ప్రత్యయే, అనుబంధలోపే "పూర్వశాలా+అ" ఇతి స్థితే, "తద్ధితేష్వచామాదేః" ఇతి సూత్రేణ ఆదివృద్ధౌ "యస్యేతిచ" ఇత్యనేన శాలా ఇత్యత్ర లకారోత్తరవర్తి ఆకారస్య లోపే, సుబుత్పత్తౌ రుత్వే విసర్గే చ కృతే పౌర్వశాలః ఇతి సిద్ధ్యతి.

8. అహోరాత్రః : అహశ్చ రాత్రిశ్చ అహోరాత్రః ఇతి లౌకికం విగ్రహవ్యాక్యమ్. అహన్ + సు, రాత్రీ + సు ఇత్యలౌకిక విగ్రహ వాక్యే, "తద్ధిర్థాత్తోరపద సమాహారే చ" ఇత్యనేన సమాసే, "సుపోధాతుప్రాతిపదికయోః" ఇత్యనేన సుపో లుకి, "అహః సర్వైకదేశ సంఖ్యాతపుణ్యాచ్చ రాత్రేః" ఇతి సూత్రేణ అచ్ ప్రత్యయే అనుబంధలోపే, భ సంజ్ఞాయాం, "యస్యేతి చ" ఇత్యనేన 'రాత్రి ఇత్యత్ర ఇకారలోపే. 'రాత్రాహ్నాహాః పుంసి" ఇత్యనేన పుంస్త్వే "రూపరాత్రి రథన్తరేషు రుత్వం వాచ్యమ్" ఇత్యనేన 'అహన్' ఇత్యత్ర న కారస్య స్థానే రుత్వే, "హశి చ" ఇత్యనేన ఉత్వే, గుణాదేశే 'అహోరాత్ర' ఇతి స్థితే, ప్రాతిపదికత్వాత్ సుబుత్పత్తౌ రుత్వే విసర్గే చ కృతే "అహోరాత్రః" ఇతి సిద్ధ్యతి.

9. కుమ్భకారః : కుమ్భం కరోతీతి కుమ్భకారః ఇతి లౌకికం విగ్రహవాక్యమ్.

కుమ్భ+అమ్ కృ ఇతి అలౌకిక విగ్రహే "కర్మణ్యణ్" ఇతి సూత్రేణ కృఞ ధాతోః పరే అణాదేశే అనుబంధలోపే, "అచో ఞ్ణితి" ఇతి సూత్రేణ ఆది వృద్ధౌ, "ఉపపదమతిఙ్" ఇత్యనేన ఉపపద సమాసే, ప్రాతిపదికత్వాత్ సుబుత్పత్తౌ రుత్వే విసర్గే చ కృతే 'కుమ్భకారః' ఇతి సిద్ధ్యతి.

....

ఉపయుక్త గ్రంథ సూచీ

1. అష్టాధ్యాయీ

డి.కె.వాసు, ఆంగ్ల వ్యాఖ్యానంతో మోతీలాల్ బనార్సీదాస్, వారాణాసి.

2. కాశికా

(పాణినీయాష్టాధ్యాయీ సూత్ర వృత్తిః) సంస్కృత అకాడమీ, ఉస్మానియా యూనివర్సిటీ, హైదరాబాదు.

3. లఘు సిద్ధాన్తకౌముదీ

సంస్కృతభాషా ప్రచారసమితి, హైదరాబాదు, శ్రీపుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడు గారి బాలానన్దినీ సహితా

4. సిద్ధాన్తకౌముదీ

బాలమనోరమా సహితా, బాలమనోరమా సిరీస్, మైలాపూర్, మద్రాస్

5. సిద్ధాన్తకౌముదీ

శ్రీబాలకృష్ణ పంచశీలకృత, చౌఖంబా సంస్కృత్ సిరీస్, వారాణాసి, 'రత్నప్రభా' హిందీ వ్యాఖ్యా సహితా

6. సిద్ధాన్తకౌముదీ

డి.కె.వాసు, ఆంగ్ల వ్యాఖ్యానంతో మోతీలాల్ బనార్సీదాస్, వారాణాసి.

Name	:	Dr. K. Neelakantham
Date of Birth	:	01.01.1958
Parents	:	Brahmasri Kasojjula Venkanna Smt. Rukmini
Place of Birth	:	Dharmapuri, Karimnagar Dist. Telangana
Academic Qualifications	:	M.A. M.Phil., Ph.D.
Work Experience	:	Retd. Professor of Sanskrit, Department of Sanskrit, Osmania University, Hyderabad.
Occupation	:	Director, Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.
Address	:	10-30/5, Kaundinya Homes, Gokhle Nagar, Ramanthapur, Hyderabad 0 500013.

సంస్కృత అకాడమీ

(కేంద్రీయ సంస్కృత విశ్వవిద్యాలయము,
న్యూఢిల్లీ ద్వారా మాన్యతపొందిన ఆదర్శశోధసంస్థ)
ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయము, హైదరాబాద్

ISBN - 978-93-80171-49-4